سلطان را ازین سخن دل بهم برآمد و آب در دیده بگردانید و گفت ہلاکِ من
بِلی ترکه خونِ چنین بیگناہے ریختن۔ سر و چشمش ببوسید و در کنار گرفت و
بہت بے اندازہ بخشید و آزادش کرد۔ گویند کہ ہم در آن روز ملک شفا یافت۔

قطعہ

ہمچنان در فکرِ این بیتم کہ گفت ۔۔۔ پیلبانے بر لبِ دریاے نیل
زیرِ پایت گر بدانی حالِ مور ۔۔۔ ہمچو حالِ تست زیرِ پاے پیل

حکایت ۲۴

یکے از بندگانِ عمرو لیث گریختہ بود۔ کسان در عقبش رفتند و باز آوردند۔
وزیر را باوے غرضے بود۔ اشارت بکشتن کرد تا دیگر بندگان چنین حرکت نکنند۔
بندہ پیشِ عمرو لیث سر بر زمین نہاد و گفت

بیت

ہرچہ رود بر سرم چون تو پسندی رواست ۔۔۔ بندہ چہ دعوے کند حکم خداوند راست
لیکن بموجبِ آن کہ پروردۂ نعمتِ این خاندانم نخواہم کہ در قیامت
بخونِ من گرفتار آئی۔ اگر بیگناہ بندہ را خواہی کشت بارے بتاویلِ شرعی
تا بقیامت ماخوذ نباشی۔ گفت تاویل چگونہ کنم؟ گفت اجازت دہ تا من وزیر
را بکشم۔ آنگہ بقصاص او کشتنِ من بفرما تا بحق کشتہ باشی۔ ملک بخندید و وزیر را گفت
مصلحت چہ می بینی؟ گفت اے خداوند این شوخ دیدہ را بصدقۂ گورِ پدرت آزاد کن تا مرا

ہم در بلا نیفگند! گناہ از من است کہ قولِ حکمارا معتبر ندا شتم کہ گفتہ اند

قطعہ

چو کردی با کلوخ انداز پیکار سرِ خود را بنادانی شکستی
چو تیر انداختی بر روے دشمن حذر کن کاندر آماجش نشستی!

حکایت ۲۵

مَلکِ زوزن را خواجۂ بود کریمُ النّفس و نیک محضر کہ ہمگنان را در مُواجہ حرمت داشتے و در غَیبت نیکو گفتے۔ اتّفاقاً ازوَے حرکتے صادِر شد کہ در نظرِ سلطان ناپسندیدہ آمد۔ مُصادرہ فرمود و عُقوبت کرد۔ سرہنگانِ پادشاہ بسوابقِ انعام مُعترف بودند و بشکرِ آن مُرتہَن۔ درمدّتِ توکیلِ او رِفق و ملاطفت کردندے و زجر و معاتبت روا نداشتندے۔

قطعہ

صلح با دشمن خود کن وگرت روزے او در قفا عیب کند در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدہان میگذرد مُوذی را سخنش تلخ نخواہی دہنش شیرین کن

تا آنچہ مضمونِ خطابِ مَلِک بود از عُہدۂ بعضے ازان بدر آمد و ببقیت در زندان بماند۔

یکے از ملوکِ نواحی در خفیہ پیامش فرستاد کہ ملوکِ آن طرف قدرِ چنان بزرگوار ندانستند و بیعزتی کردند۔ اگر خاطرِ عزیزِ فلان (اَحسَنَ اللہُ خلاصَہٗ)

[illegible]

[illegible] بندهٔ خویش [illegible]

[illegible] استاد [illegible] آوری [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۲۹۱ [illegible]

[illegible]

[illegible]

درویش با سلطانِ روے زمین بر تو گذر کرد چرا خدمت نکردی و شرطِ ادب بجا نیاوردی"؟ گفت "سلطان را بگو توقع خدمت از کسے دار کہ توقعِ نعمت از تو دارد۔ دیگر آنکہ ملوک از بہرِ پاسِ رعیت اند نہ رعیت از بہرِ طاعتِ ملوک۔

قطعات

پادشہ پاسبانِ درویش است	۱ گرچہ نعمت بفرِّ دولتِ اوست
گوسپند از براے چوپان نیست	بلکہ چوپان براے خدمتِ اوست
گر یکے را تو کامران بینی	۲ دیگرے را دل از مجاہدہ ریش
روز کے چند باش تا بخورد	خاک مغزِ سرِ خیال اندیش
فرقِ شاہی و بندگی برخاست	چون قضاے نبشتہ آمد پیش
گر کسے خاکِ مردہ باز کند	نشناسد توانگر از درویش

ملک را گفتارِ درویش استوار آمد۔ گفت "از من چیزے بخواہ"۔ گفت "آن میخواہم کہ دیگر بار زحمتم ندہی"۔ گفت "مارا پندے دہ"۔ گفت

بیت

"دریاب کنون کہ نعمتت ہست بدست کین دولت و ملک میرود دست بدست"

حکایت ۳۰

وگفت اگر من خدا را چنین پرستیدمے کہ تو سلطان را، از جملۂ صدیقان بودمے۔"

قطعہ

گر بودے امیدِ راحت و رنج   پاے درویش بر فلک بودے
ور وزیر از خدا بترسیدے   ہمچنان کز ملک ملک بودے

حکایت ۳۱

پادشاہے بکشتنِ بیگناہے اشارت کرد۔ گفت "اے ملک! بموجبِ خشمے کہ ترا بر من است آزارِ خود مجوے۔" گفت "چگونہ"؟ گفت "این عقوبت بر من بیک نفس بسر آید و بزہ آن بر تو جاوید بماند۔"

رباعی

دورانِ بقا چو بادِ صحرا بگذشت   تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت
پنداشت ستمگر کہ جفا برما کرد   بر گردنِ او بماند و برما بگذشت

ملک را نصیحتِ او سودمند آمد و از سرِ خونِ او در گذشت۔

حکایت ۳۲

وزراے نوشیروان در مہمے از مصالحِ مملکت اندیشہ ہمیکردند و ہر یک [illegible] دانشِ خود راے میزد۔ ملک نیز ہمچنین تدبیرے اندیشہ کرد۔ [illegible]ے ملک اختیار آمد۔ وزیرانِ دیگر درنہانش گفتند کہ اے

ملک را چہ مزیت دیدی بر فکر چندین حکیم ؟ گفت بموجب آنکہ انجام کار معلوم نیست و رائے ہمگنان در مشیت است کہ صواب آید یا خطا۔ پس موافقت رائے ملک اولیٰ تراست تا اگر خلاف صواب آید بعلت متابعت او از معاتبت ایمن باشیم کہ گفتہ اند

مثنوی

خلاف رائے سلطان رائے جستن — بخون خویش باید دست شستن
اگر شہ روز را گوید شب است این — بباید گفت اینک ماہ و پروین

حکایت ۳۳

سیاحے گیسوان بتافت و گفت کہ من علویم و با قافلۂ حجاز بشہرے در آمد و چنان نمود کہ از حج می آیم و قصیدۂ نیکو پیش ملک برد و دعوے کرد کہ من گفتہ ام۔ یکے از ندمائے ملک در آن سال از سفر دریا آمدہ بود۔ گفت من اورا در عید اضحیٰ ببصرہ دیدہ ام۔ حاجی چگونہ باشد؟ دیگرے گفت من می شناسم۔ پدرش نصرانی بود در ملاطیہ۔ علوی چگونہ باشد و شعرش در دیوان انوری یافتند۔ ملک فرمود تا بزنندش و نفی کنند تا چندین دروغ چرا گفت؟ گفت اے خداوند روے زمین! سخنے دیگر دارم۔ اگر راست نباشد ہر عقوبت کہ فرمائی سزاوارم۔ گفت آن چیست؟ گفت

قطعہ

"غریبے گرت ماست پیش آورد — دو پیمانہ آب است و یک چمچہ دوغ
گر از بندہ لغوے شنیدی مرنج — جہاندیدہ بسیار گوید دروغ"

ملک بخندید و گفت "ازین راست تر سخنے نگفتی"۔ بفرمود تا آنچہ مامول او بود مہیا داشتند۔

حکایت ۳۴

یکے از وزرا بر زیر دستان رحمت آوردے و اصلاحِ ہمگنان بخیر توسّط کردے قاقاً بخطابِ ملک گرفتار آمد۔ ہمگنان در استخلاصِ او سعی کردند۔ و موکلان بمعاقبتش ملاطفت نمودند و بزرگان دیگر سیرِ نیکِ او در افواہ گفتند ملک از سرِ خطاے او در گذشت۔ صاحبدلے برین حال اطلاع یافت و گفت

قطعہ

"تا دلِ دوستان بدست آری — بوستانِ پدر فروختہ بہ
پختنِ دیگِ نیک خواہان را — ہر چہ رختِ سراست سوختہ بہ
با بداندیش ہم نکوئی کن — دہنِ سگ بلقمہ دوختہ بہ"

حکایت ۳۵

یکے از پسرانِ ہارون الرشید پیشِ پدر آمد خشم آلودہ و گفت "فلان سرہنگ زادہ مرا دشنامِ مادر داد"۔ ہارون الرشید ارکانِ دولت را گفت "جزاے

چنین کس چہ باشد"؟ یکے اشارت بکشتن کرد و دیگرے بزبان بریدن و دیگرے بمصادرہ۔ ہارون گفت اُسے پسر! کرم آن است کہ عفو کنی و اگر نتوانی تو نیزش دشنام مادر دِہ۔ نہ چندان کہ انتقام از حد بگذرد۔ آنگاہ ظلم از طرفِ تو باشد و دعوے از قبلِ خصم"۔

مثنویات

نہ مرد است آن بنزدیکِ خردمند ۱ کہ با پیلِ دمان پیکار جوید

بلے مرد آنکس است از روئے تحقیق کہ چون خشم آیدش باطل نگوید

یکے را زِشت خوئے داد دشنام ۲ تحمل کرد و گفت اے نیک فرجام

بتر زانم کہ خواہی گفت "آنی" کہ دانم عیبِ من چون من ندانی

حکایت ۳۶

با طائفۂ بزرگان در کشتی نشستہ بودم۔ زورقے در پے ما غرق شد۔ دو برادر در گردابے افتادند۔ یکے از بزرگان ملاح را گفت کہ بگیر این ہر دو غریق را کہ پنجاہ دینارت بہر یک میدہم۔ ملاح یکے را برہانید و آن دیگرے جان بحق تسلیم کرد۔ گفتم "بقیتِ عمرش نماندہ بود۔ ازان در گرفتن تقصیر کردی"۔ ملاح بخندید و گفت "آنچہ تو گفتی یقین است و دیگر میلِ خاطرِ من برہانیدنِ این بیشتر بود۔ بسببِ آنکہ وقتے در راہے ماندہ بودم۔ این مرا بر شتر خود نشاندہ و از دستِ آن دیگر تازیانہ خوردہ بودم"۔ گفتم صَدَقَ اللّٰہُ العَظِیۡمُ

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَیْهَا۔"

قطعہ

تا توانی درونِ کس مخراش! کاندرین راہ خارہا باشد
کارِ درویشِ مستمند برآر کہ ترا نیز کارہا باشد

حکایت ۳۷

دو برادر بودند۔ یکے خدمتِ سلطان کردے و دیگرے بسعیِ بازو نان خوردے بارے آن توانگر درویش را گفت کہ چرا خدمت نکنی تا از مشقتِ کار کردن برہی؟ گفت" تو چرا کار نکنی تا از مذلّتِ خدمت رستگاری یابی؟ کہ خردمندان گفتہ اند۔ نانِ جو خوردن و بر زمین نشستن بہ از کمرِ زرّین بستن و بخدمت ایستادن"۔

بیت

بدست آہکِ تفتہ کردن خمیر بہ از دست بر سینہ پیشِ امیر

قطعہ

عمرِ گرانمایہ درین صرف شد تا چہ خورم صیف و چہ پوشم شتا
اے شکمِ خیرہ بنانے بساز! تا نکنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۸

کسے مژدہ پیشِ نوشیروانِ عادل برد و گفت کہ فلان دشمنِ ترا خدائے عزّوجلّ برداشت۔ گفت" ہیچ شنیدی کہ مرا فرو خواہد گذاشت؟"

فرد

مرا بمرگِ عدو جائے شادمانی نیست   کہ زندگانیِ ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۹

گروہے از حکما در بارگاہِ کسرے بمصلحتے سخن ہمیگفتند۔ بزرجمہر خاموش بود۔ گفتند "چرا درین بحث باما سخن نگوئی؟" گفت "وزرا بر مثالِ اطبّا اند و طبیب دارو ندہد مگر بسقیم۔ پس چون بینم کہ رائے شما بر صواب است مرا در آن سخن گفتن حکمت نباشد"۔

قطعہ

چو کارے بے فضولِ من برآید   مرا در وے سخن گفتن نشاید
وگر بینم کہ نابینا و چاہ است   اگر خاموش بنشینم گناہ است

حکایت ۴۰

ہارون الرشید را چون ملکِ مصر مسلّم شد۔ گفت "بخلافِ آن طاغی کہ بغرورِ ملکِ مصر دعویِ خدائی کردے نبخشم این مملکت را مگر بخسیس ترینِ بندگانِ خویش"۔ سیاہے داشت نامِ او خصیب۔ ملکِ مصر بوے ارزانی داشت۔ آوردہ اند کہ عقل و فراستِ او بحدے بود کہ سالے طائفۂ از حراثِ مصر شکایت بنزدیکِ او آوردند کہ پنبہ کاشتہ بودیم برکنارِ رودِ نیل۔ باران بیوقت آمد۔ جملہ تلف شد۔ گفت "پشم بایستے کاشتن تا تلف نشدے"۔ حکیمے

بشنید۔ بخندید و گفت

مثنویات

اگر روزی بدانش بر فزودے ۱ ز ناداں تنگ تر روزی نبودے
بناداں آنچناں روزی رساند کہ دانا اندراں حیراں بماند
بخت دولت بکارِ دانی نیست ۲ جز بتائیدِ آسمانی نیست
اوفتادست درجہاں بسیار بے تمیز ارجمند و عاقل خوار
کیمیاگر بغصہ مردہ و رنج ابلہ اندر خرابہ یافتہ گنج

حکایت ۱۴

اسکندر را پرسیدند کہ دیارِ مشرق و مغرب را بچہ گرفتی کہ ملوکِ پیشین را خزائن و عمر و لشکر بیش از تو بود و چنین فتحے میسر نشد۔ گفت بعونِ اللہِ تعالےٰ ہر مملکت را کہ گرفتم رعیتش را نیازردم و نامِ پادشاہانِ پیشین جز بنیکوئی نبُردم۔

بیت

بزرگش نخوانند اہلِ خرد کہ نامِ بزرگان بزشتی برد

قطعہ

این ہمہ ہیچ است چون می بگذرد بخت و تخت و امر و نہی و گیر و دار
نامِ نیکِ رفتگان ضائع مکن تا بماند نامِ نیکت برقرار



باب چہارم

در فوائدِ خاموشی

حکایت ۱

یکے را از دوستان گفتم کہ امتناعِ سخن گفتنم بعلت آن اختیار آمدہ است کہ غالبِ اوقات در سخن نیک و بد اتفاق می افتد و دیدۂ دشمنان جز بر بدی نمی افتد گفت "دشمن آن بہ کہ نیکی نہ بیند۔"

ابیات

وَاَخُوالعَدَاوَۃِ لَایَمُرُّ بِصَالِحٍ ۱ اِلَّا وَیَلمِزُہٗ بِکَذَّابٍ اَشِرٍ

ہنر بچشمِ عداوت بزرگتر عیبے ست ۲ گل ست سعدی و در چشمِ دشمنان خار ست

نورِ گیتی فروز چشمۂ ہور ۳ زشت باشد بچشمِ موشکِ کور

حکایت ۲

بازرگانے را ہزار دینار خسارت افتاد۔ پسر را گفت "نباید کہ با کسے این سخن در میان نہی۔" گفت "اے پدر! فرمان تراست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدۂ این مطلع گردانی کہ مصلحت در نہان داشتن چیست۔" گفت "تا مصیبت دو نشود۔ یکے نقصان مایہ و دوم

پوستینی بر آن مزید کرد و درمے چند بداد۔

حکایت ۱۱

خطیبی کریه الصوت خود را خوش آواز پنداشتے و فریاد بیهوده برداشتے۔ گفتی نَعِیقُ غُرَابِ البَینِ در پردۂ الحانِ اوست۔ یا آیتِ اِنَّ اَنکَرَ الاَصوَاتِ لَصَوتُ الحَمِیرِ در شانِ او۔

بیت

اِذَا نَهَقَ الخَطِیبُ اَبُو الفَوَارِس   لَهُ صَوتٌ یَهُدُّ اِصطَخرَ فَارِس

مردمِ قریه بعلتِ جاهے که داشت۔ بلیتش همی کشیدند و اذیتش مصلحت نمیدیدند تا یکے از خطباے آن اقلیم که با او عداوتِ نهانی داشت بارے بپرسش آمده بودش۔ گفت "ترا خوابے دیده ام"۔ گفت "خیر باد چه دیدۂ؟" گفت "چنان دیده ام که آوازِ خوش داشتی و مردم از انفاسِ تو در راحت بودند"۔ خطیب لختے اندیشید و گفت "مبارک خوابست که دیدی که مرا بر عیبِ خود واقف گردانیدی۔ معلوم شد که آوازِ ناخوش دارم و خلق از من در رنجند۔ عهد کردم کز این پس خطبه نخوانم۔"

قطعه

از صحبتِ دوستان برنجم   کاخلاقِ بدم حسن نمایند
عیبم هنر و کمال بینند   خارم گل و یاسمن نمایند

دلیر دریدہ

کو دشمنِ شوخ چشمِ بے باک تا عیبِ مرا بمن نماید

حکایت ۱۲

یکے در مسجدِ سنجار بانگِ نماز گفتے بآوازے کہ مستمعان از و نفرت آمدے و صاحبِ آن مسجد امیرے بود عادل و نیک سیرت۔ نخواستش کہ دل آزردہ گردد۔ گفت "اے جوانمرد! این مسجد را مؤذنانِ قدیم اند کہ ہر یکے را پنج دینار مرسوم مقرر داشتہ ام۔ اکنون ترا دہ دینار میدہم تا بجائے دیگر بروی۔" برین اتفاق افتاد و برفت۔ بعد از مدتے پیشِ امیر باز آمد و گفت "اے خداوند! بر من حیف کردی کہ از آن بقعہ ام بدہ دینار بیرون کردی۔ آنجا کہ اکنون رفتہ ام بست دینارم میدہند تا جائے دیگر روم۔ قبول نمی کنم۔" امیر بخندید و گفت "زنہار نستانی کہ زود باشد کہ بہ پنجاہ دینار راضی گردند۔"

بیت

بہ تیشہ کس نخراشد ز روئے خارا گل چنانکہ بانگِ درشتِ تو میخراشد دل

حکایت ۱۳

ناخوش آوازے ببانگِ بلند قرآن میخواند۔ صاحبدلے بر و بگذشت و گفت "ترا مشاہرہ چند است؟" گفت "ہیچ۔" گفت "پس چرا این ہمہ خود را زحمت میدہی؟" گفت "از برائے خدا

میخوانم." گفت " از بہرِ خدا مخوان"!

بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی ببری رونقِ مسلمانی

باب ہشتم
در آدابِ صحبت

نصیحت

مال از برائے آسایشِ عمر است نہ عمر از بہرِ گرد کردنِ مال۔ عاقلے را پرسیدند کہ نیکبخت کیست و بدبخت کدام؟ گفت "نیکبخت آنکہ خورد و کِشت و بدبخت آنکہ مُرد و ہشت"۔

بیت

مکن نماز بران ہیچکس کہ ہیچ نکرد کہ عمر در سرِ تحصیلِ مال کرد و نخورد

حکمت

موسیٰ علیہ السّلام قارون را نصیحت کرد کہ اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْکَ۔ نشنید و عاقبتش شنیدی کہ چہ دید۔

قطعه

آنکس که بدینار و درم خیر نیندوخت — سر عاقبت اندر سرِ دینار و درم کرد
خواهی متمتّع شوی از نعمتِ دُنیا — با خلق کرم کن که خدا با تو کرم کرد

عرب گوید۔ "جُدْ وَلَا تَمْنُنْ لِاَنَّ الْفَائِدَۃَ اِلَیْکَ عَائِدَۃٌ" یعنی بنجش و منّت منِہ کہ نفعِ آن بتو بازگردد۔

قطعات

درختِ کرم ہر کجا بیخ کرد ۱ گذشت از فلک شاخ و بالاے او
گر امّید داری کز و برخوری — بمنّت منِہ ارّہ بر پاے او

شکرِ خداے کن کہ موفّق شدی بخیر ۲ زانعامِ فضلِ او نہ مُعطّل گذاشتت
منّت منِہ کہ خدمتِ سُلطان ہمیکنی — منّت شناس ازو کہ بخدمت بداشتت

حکمت

Advice

دو کس رنجِ بیہودہ بُردند و سعیِ بیفائدہ کردند۔ یکے آنکہ مال اندوخت و نخورد و دیگرے آنکہ علم آموخت و عمل نکرد۔

مثنوی

علم چندانکہ بیشتر خوانی — چون عمل در تو نیست نادانی
نہ محقّق بُود نہ دانشمند — چار پائے برو کتابے چند
آن تہی مغز را چہ علم و خبر — کہ برو ہیزم است یا دفتر

ADVICE

حکمت

علم از بهرِ دین پروردنست نه از برای دنیا خوردن۔

بیت

هرکه پرهیز و علم و زهد فروخت   خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند

عالمِ ناپرهیزگار کورِ مشعله دار است "یَهْدِیْ بِهٖ وَهُوَ لَا یَهْتَدِیْ"۔

بیت

بیفائده هرکه عمر درباخت   چیزے نخرید و زر بینداخت

حکمت

مُلک از خردمندان جمال گیرد و دین از پرهیزگاران کمال پذیرد۔ پادشاهان به نصیحتِ خردمندان از آن محتاج تر ند که خردمندان بقربتِ پادشاهان۔

قطعه

پند اگر بشنوی اے پادشاه!   در همه دفتر به ازین پند نیست
جز به خردمند مفرما عمل   گرچه عمل کارِ خردمند نیست

حکمت

سه چیز بے سه چیز پایدار نماند۔ مال بے تجارت و علم بے بحث و مُلک بے سیاست۔

قطعه

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی باشد کہ در کمندِ قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات گہ گہ چنان بکار نیاید کہ حنظلے

حکمت

رحم آوردن بر بدان ستم است بر نیکان و عفو کردن از ظالمان جور است بر مظلومان۔

بیت

خبیث را چو تعہد کُنی و بنوازی بدولتِ تو گنہ می کند بانبازی

حکمت

بر دوستیِ پادشاہان اعتماد نباید کرد و بر آوازِ خوشِ کودکان غرّہ نباید شد کہ این بہوائی متبدل گردد و آن بخوابے متغیّر۔

بیت

معشوقِ ہزار دوست را دل نہی ور مینہی آن دل بجدائی بنہی

پند

ہر آن سرّے کہ داری با دوست در میان منہ۔ باشد کہ وقتے دشمن شود و ہر بدے کہ توانی بدشمن مرسان۔ باشد کہ روزے دوست گردد و رازے کہ نہان خواہی با ہیچکس مگو اگرچہ [illegible]

مخلص باشد کہ مر آن دوست را نیز دوستان باشند۔

قطعہ

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش   با کسے گفتن و گفتن کہ مگوے
اے سلیم آب ز سرِ چشمہ بہ بند   کہ چو پُر شد نتوان بستن جوے

فرد

سخنے در نہان نباید گفت   کہ بر انجمن نشاید گفت

حکمت

دشمنِ ضعیف کہ در طاعت آید و دوستی نماید مقصودِ وے جز آن نیست کہ دشمنِ قوی گردد و گفتہ اند کہ بر دوستیِ دوستان اعتماد نیست تا بتملقِ دشمنان چہ رسد؟

بیت

دوستانم ز دشمنان بترند   دشمنان خود علامت دگرند

پند

ہر کہ دشمنِ کوچک را حقیر شمارد بدان ماند کہ آتشِ اندک را مہمل میگذارد۔

قطعہ

امروز بکش کہ میتوان کشت   کآتش چو بلند شد جہان سوخت
مگذار کہ زہ کند کمان را   دشمن کہ بتیر میتوان دوخت

حکمت

سخن در میانِ دو دشمن چنان گوے کہ اگر دوست گردند شرمندہ نباشی۔

مثنوی

میانِ دو تن جنگ چون آتش است — سخن چینِ بد بخت ہیزم کش است
کنند این و آن خوش دِگر بارہ دِل — وَے اندر میان کور بخت و خجل
میانِ دو کس آتش افروختن — نہ عقلست و خود در میان سوختن

قطعہ

در سخن با دوستان آہستہ باش — تا ندارد دشمنِ خونخوار گوش
پیشِ دیوار آنچہ گوئی ہوشدار — تا نباشد در پسِ دیوار گوش

حکمت

ہر کہ با دشمنان صُلح میکند سرِ آزارِ دوستان دارد۔

بیت

بشوے اے خردمند زان دوست دست — کہ با دشمنانت بُوَد ہم نشست

پند

چون در اِمضاے کارے مُتردّد باشی آن طرف اختیار کن کہ بے آزار باشد۔

بیت

با مَردُمِ سَہل خُوے دُشوار مگوے — با آنکہ درِ صُلح زند جنگ مجُوے

حکمت

تا کار بزرگان برآید جان در خطر افگندن نشاید۔ عرب گوید "آخِرُ الحِیَلِ السَّیفُ"۔

بیت

چو دست از ہمہ حیلتے در گسست
حلالست بُردن بشمشیر دست

حکمت

بر عجزِ دشمن رحمت مکن کہ اگر قادر شود بر تو نبخشاید۔

بیت

دشمن چو بینی ناتوان لاف از بروت خود مزن
مغزیست در ہر استخوان مردیست در ہر پیرہن

حکمت

ہر کہ بدے را بکشد خلق را از بلاے بزرگ برہاند و اورا از عذابِ خُدا۔

قطعہ

پسندیدست بخشایش ولیکن
منہ بر ریشِ خلق آزار مرہم
ندانست آنکہ رحمت کرد بر مار
کہ این ظُلمست بر فرزندِ آدم

حکمت

نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست ولیکن شنیدن رواست تا بخلافِ آن کارکنی و آن عینِ صواب است۔

مثنوی

حذر کن ز آنچہ دشمن گوید آن کن ! کہ بر زانو زنی دستِ تغابن
گرت راہے نماید راست چون تیر ازو برگرد وراہِ دستِ چپ گیر

حکمت

خشمِ بیحد وحشت آرد و لطفِ بیوقت ہیبت ببرد۔ نہ چندان درشتی کن کہ از تو سیر گردند و نہ چندان نرمی کہ بر تو دلیر شوند۔

مثنویات

درشتی و نرمی بہم در بہ است ۱ چو رگ زن کہ جرّاح و مرہم نہ است
درشتی نگیرد خردمند پیش نہ سستی کہ ناقص کند قدرِ خویش
نہ مر خویشتن را فزونی نہد نہ یکبارہ تن در زبونی دہد
شبانے با پدر گفت اے خردمند ۲ مرا تعلیم کن پیرانہ یک پند
بگفتا نیک مردی کن نہ چندان کہ گردد خیرہ گرگِ تیز دندان

حکمت

دو کس دشمنِ ملک و دین اند۔ پادشاہِ بے حلم و زاہدِ بے علم۔

بیت

بر سرِ ملک مباد آن مَلِکِ فرمان دہ
کہ خدا را نبود بندۂ فرمان بردار

حکمت

پادشاه را باید که خشم بر دشمنان تا بحدے نراند که دوستان را بر او اعتماد نماند که آتشِ خشم اوّل در خداوندِ خشم اُفتد پس آنگه زبانه بخصم رسد یا نرسد

مثنوی

نشاید بنی آدمِ خاک زاد · که در سر کند کبر و تندی و باد
ترا با چنین تندی و سرکشی · نه پندارم از خاکی از آتشی

قطعه

در خاکِ بیلقان برسیدم بعابدے · گفتم مرا بتربیت از جہل پاک کن
گفتا برو چو خاک تحمّل کن اے فقیه · یا ہرچه خواندهٔ همه در زیرِ خاک کن

حکمت

بدخوے بدستِ دشمنے گرفتار است که ہر کجا که رود از چنگِ عقوبتِ او خلاص نیابد۔

بیت

اگر ز دستِ بلا بر فلک رود بدخوے · ز دستِ خوے بدِ خویش در بلا باشد

حکمت

چو بینی که در سپاهِ دشمن مفارقت اُفتاد تو جمع باش و اگر جمع اند از پریشانیِ خود اندیشه کن۔

قطعہ

برو بادوستان آسودہ بنشین ۔ چو بینی درمیانِ دشمنان جنگ
وگر دانی کہ باہم یکزبانند ۔ کمان زا زہ کن و بر بارہ بر سنگ

حکمت

دشمن چون از ہمہ حیلہا در ماند سلسلۂ دوستی بجنباند۔ آنگہ بدوستی کارہا کند کہ ہیچ دشمن نتواند۔

پند

سرِ مار بدستِ دشمن بکوب کہ از اِحدَی الحَسَنَیَین خالی نباشد۔ اگر دشمن غالِب آمد مار کشتی وگرنہ از دشمن برستی۔

بیت

بروزِ معرکہ ایمن مشو ز خصمِ ضعیف ۔ کہ مغزِ شیر برآرد چو دل زجان برداشت

حکمت

خبرے کہ دانی کہ دلے بیازارد۔ تو خاموش باش تا دیگرے بیارد۔

بیت

بلبلا مژدۂ بہار بیار ۔ خبرِ بد بجُغدِ شوم گذار

حکمت

پادشاہ را بر خیانتِ کسے واقف مگردان مگر آنگہ کہ بر قبولِ کلّی واثِق باشی

وگرنه در ہلاکِ خود میکوشی۔

بیت

بسیج سخن گفتن آنگاہ کن چو دانی که در کار گیرد سخن

حکمت

ہر کہ نصیحتِ خود رائے میکند او خود بہ نصیحت گرے محتاج است۔

پند

فریبِ دشمن مخور و غرورِ مداح مخر کہ آن دامِ زرق نہادہ است واین کامِ طمع کشادہ۔ احمق راستایش خوش آید۔ چون لاشۂ کہ در کعبش دمی فربہ نماید۔

قطعہ

الا تا نشنوی مدحِ سخن گوے ! کہ اندک مایہ نفعے از تو دارد
اگر روزے مرادش بر نیاری دو صد چندان عیوبت بر شمارد

حکمت

متکلم را تا کسے عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد۔

بیت

مشو غرّہ بر حسنِ گفتارِ خویش
بتحسینِ نادان و پندارِ خویش

حکمت

همه کس را عقلِ خود بکمال نماید و فرزندِ خود بجمال۔

قطعه

یکی جهود و مسلمان خلاف می جستند   چنانکه خنده گرفت از نزاعِ ایشانم
بطنز گفت مسلمان گر این قبالهٔ من   درست نیست خدایا جهود میرانم
جهود گفت بتوریت میخورم سوگند   وگر خلاف کنم همچو تو مسلمانم
گر از بسیطِ زمین عقل منعدم گردد   بخود گمان نبرد هیچکس که نادانم

حکمت

ده آدمی بر سفرهٔ بخورند و دو سگ بر مرداری باهم بسر نبرند۔ حریص باجهانی گرسنه است و قانع بنانی سیر۔ حکما گویند "درویشی بقناعت بِه از توانگری ببضاعت"۔

بیت

رودهٔ تنگ بیک گردهٔ نان پُر گردد   نعمتِ روی زمین پُر نکند دیدهٔ تنگ

مثنوی

پدر چون دورِ عمرش منقضی گشت   مرا این یک نصیحت کرد و بگذشت
که شهوت آتش است از وی بپرهیز   بخود بر آتشِ دوزخ مکن تیز
در آن آتش نداری طاقتِ سوز   بصبر آبی برین آتش زن امروز

حکمت

هر که در حالتِ توانائی نیکی نکند در وقتِ ناتوانی سختی بیند۔

بیت

بد اختر تر از مردم آزار نیست　　که روزِ مصیبت کسش یار نیست

پند

هر چه زود بر آید دیر نپاید۔

قطعات

خاکِ مشرق شنیده ام که کنند　　۱ بچهل سال کاسۂ چینی
صد بروزے کنند در مردشت　　لاجرم قیمتش همی بینی
مرغک از بیضه برون آید و روزی طلبد　　۲ آدمی زاده ندارد خبر از عقل و تمیز
آنکه ناگاه کسے گشت بچیزے نرسید　　وین بتمکین و فضیلت بگذشت از همه چیز
آبگینه همه جا یابی از آن قدرش نیست　　لعل دشوار بدست آید از آنست عزیز

حکمت

کارها بصبر بر آید و مستعجل بسر در آید۔

مثنوی

بچشمِ خویش دیدم در بیابان　　که مرد آهسته بگذشت از شتابان
سمندِ بادپا از تگ فروماند　　شتربان همچنان آهسته میراند

حکمت

نادان را بهتر از خاموشی نیست واگر این مصلحت بدانستے نادان نبودے۔

قطعات

۱ چون نداری کمال فضل آن بہ — کہ زبان در دہان نگہداری
آدمی را زبان فضیحت کرد — جوز بے مغز را سبکساری

۲ خرے را ابلہے تعلیم میداد — برو بر صرف کردے سعی دائم
حکیمے گفتش اے نادان چہ کوشی — درین سودا بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار — تو خاموشی بیاموز از بہائم

۳ ہر کہ تأمل نکند در جواب — بیشتر آید سخنش ناصواب
یا سخن آرائے چو مردم بہوش — یا بنشین ہمچو بہائم خموش

حکمت

ہر کہ با داناتر از خود مجادلہ کند تا بدانند کہ داناست۔ بدانند کہ نادان است۔

بیت

چون در آید بہ از تو ئے بسخن — گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت

ہر کہ با بدان نشیند نیکی نہ بیند۔

مثنوی

گر نشیند فرشتهٔ با دیو ... وحشت آموزد و خیانت و ریو
از بدان جز بدی نیاموزی ... نکند گرگ پوستین دوزی

حکمت

مردمان را عیبِ نهانی پیدا مکن که مر ایشان را رسوا کنی و خود را بی اعتماد۔

حکمت

هر که علم خواند و عمل نکرد بدان ماند که گاو راند و تخم نیفشاند۔

حکمت

از تنِ بیدل طاعت نیاید و پوستِ بی مغز بضاعت را نشاید۔

حکمت

نه هر که در مجادله چست در معامله درست۔

بیت

بس قامتِ خوش که زیرِ چادر باشد ... چون باز کنی مادرِ مادر باشد

حکمت

اگر شبها همه شبِ قدر بودے شبِ قدر بیقدر بودے۔

بیت

گر سنگ همه لعلِ بدخشان بودے ... پس قیمتِ لعل و سنگ یکسان بودے

حکمت

نہ ہر کہ بصورتِ نیکوست سیرتِ زیبا در وست۔

قطعہ

توان شناخت بیک روز در شمائلِ مرد | کہ تا کجاش رسیدست پایگاہِ علوم
ولے ز باطنش ایمن مباش و غرّہ مشو | کہ خبثِ نفس نگردد بسالہا معلوم

حکمت

ہر کہ با بزرگان ستیزد خونِ خود بریزد۔

قطعہ

خویشتن را بزرگ می بینی | راست گفتند یک دو بیند لوچ
زود بینی شکستہ پیشانی | تو کہ بازی کنی بقچ قوچ

پند

پنجہ افگندن با شیر و مشت زدن بر شمشیر کارِ خردمندان نیست۔

بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست | پیشِ سر پنجہ در بغل نہ دست

حکمت

ضعیفے کہ با قوی دلاوری کند یارِ دشمن است در ہلاکِ خویش۔

قطعہ

سایہ پروردہ را چہ طاقتِ آن	کہ رَوَد با مُبارِزان بہ قِتال
سُست بازو بجہل می فگند	پنجہ با مردِ آہنین چنگال

حکمت

ہر کہ نصیحت نشنود سرِ ملامت شنیدن دارد۔

بیت

چون نیاید نصیحتَت در گوش	اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت

بے ہنران ہنرمندرا نتوانند دید چنانکہ سگانِ بازاری سگانِ صیدرا۔ مشغلہ برآرند و پیش آمدن نیارند۔ یعنی سِفلہ چون بہ ہُنَر با کسے بر نیاید بخُبثش در پوستین اُفتد۔

بیت

کند ہر آئینہ غیبت حَسُودِ کوتہ دست	کہ در مقابلہ گُنگش بُوَد زبانِ مقال

حکمت

اگر جورِ شکم نبودے ہیچ مُرغ در دام نیفتادے۔ بلکہ صیّاد خود دام ننہادے۔

بیت

شکم بندِ دست و زنجیرِ پاے	شکم بندہ نادر پرستد خُدا ے

حکمت

حکیمان دیر دیر خورند و عابدان نیم سیر و زاہدان تا سدّ رمق و جوانان تا طبق برگیرند و پیران تا عرق کنند اما قلندران چندان خورند که در معدہ جای نفس نماند و بر سفرہ روزی کس۔

بیت

اسیرِ بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب　　شبے ز معدۂ سنگی شبے ز دل تنگی

و عظ

مشورت با زنان تباہ است و سخاوت با مفسدان گناہ۔

بیت

ترحّم بر پلنگِ تیز دندان　　ستمگاری بود بر گوسفندان

حکمت

ہر کرا دشمن در پیش است گر نکشد دشمنِ خویش است۔

بیت

سنگ در دست و مار بر سر سنگ　　نکند مردِ ہوشیار درنگ

وگروہے برخلاف این مصلحت دیدہ و گفتہ اند کہ در کشتنِ بندیان تأمّل اولےٰ تر است۔ بحکم آنکہ اختیار باقی است۔ توان کشت و توان بخشید۔ اما اگر بے تأمّل کشتہ شود محتمل است کہ مصلحتے فوت شود کہ تدارکِ آن ہشت

مثلِ آن ممتنع باشد۔

مثنوی

نیک سہلست زندہ بیجان کرد   کشتہ را باز زندہ نتوان کرد
شرطِ عقلست صبر تیر انداز   کہ چو رفت از کمان نیاید باز

حکمت

حکیمے کہ با جاہلے در اُفتد باید کہ توقعِ عزّت ندارد۔ اگر جاہل بزبان آوری بر حکیم غالب آید عجب نیست کہ سنگے است کہ گوہر را ہمی شکند۔

بیت

نہ عجب گر فرو رود نفسش   عندلیبے غراب ہم قفسش

قطعہ

گر ہنرمند ز اوباش جفائے بیند   تا دلِ خویش نیازارد و درہم نشود
سنگِ بدگوہر اگر کاسۂ زرّیں شکست   قیمتِ سنگ نیفزاید و زر کم نشود

حکمت

خردمندے کہ در زمرۂ اوباش سخن بہ بندد شگفت مدار کہ آوازِ بربط از غلبۂ دُہل بر نیاید و بوئے عبیر از بوئے سیر فرو ماند   اجلاف
گندہ

مثنوی

بلند آواز نادان گردن افراخت   کہ دانا را بہ بے شرمی بینداخت

نمی ماند که آہنگِ حجازی — فرو ماند ز بانگِ طبلِ غازی

حکمت

جوہر اگر در خلاب اُفتد ہمان نفیس است و غبار اگر بر فلک رود ہمچنان خسیس۔ استعدادِ بے تربیت دریغ و تربیتِ نامستعد ضائع۔ خاکستر نسبتے عالی دارد که آتش جوہرِ عُلویست ولیکن چون بنفسِ خود ہُنرے ندارد با خاک برابر است۔ قیمتِ شکر نه از نَے است که آن خود خاصیتِ وَے است۔

مثنوی

چو کنعان را طبیعت بے ہُنر بُود — پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہُنر بنما اگر داری نه گوہر — گل از خارست و ابراہیم از آزر

حکمت

مشک آنست که خود ببوید نه آن که عطّار بگوید۔ دانا چون طبلهٔ عطّار است خاموش و ہنر نمائے و نادان چون طبلِ غازی است بلند آواز و میان تہی۔

قطعه

عالم اندر میانهٔ جُہّال — مثلے گفته اند صدّیقان
شاہدے در میانِ کوران ست — مصحفے در کُنشتِ زندیقان

حکمت

دوستے را کہ بعمرے فراچنگ آرند نشاید کہ بیک نفس بیازارند۔

بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارۂ زنہار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ!

حکمت

عقل در دستِ نفس چنان گرفتار است کہ مردِ عاجز بدستِ زنِ گربز۔

بیت

درِ خرمی بر سرائے بہ بند کہ بانگِ زن از وے برآید بلند

حکمت

رائے بے قوّت مکر و فسون است و قوّت بے رائے جہل و جنون۔

بیت

تمیز باید و تدبیر ورائے وانگہ ملک کہ ملک و دولتِ نادان سلاحِ جنگ خود است

حکمت

جوانمردے کہ بخورد و بدہد بہ از عابدے کہ روزہ دارد و بنہد۔ ہر کہ ترکِ شہوت از بہرِ قبولِ خلق دادہ است از شہوتِ حلال در شہوتِ حرام افتادہ است۔ بیت

عابد کہ نہ از بہرِ خدا گوشہ نشیند بیچارہ در آئینۂ تاریک چہ بیند

حکمت

اندک اندک خیلے شود و قطرہ قطرہ سیلے گردد یعنی آنانکہ دستِ قدرت ندارند سنگ خردہ نگاہ دارند تا بوقتِ فرصت دمار از دماغِ خصم برآرند۔

ابیات

وَقَطْرٌ عَلٰی قَطْرٍ اِذَا اتَّفَقَتْ نَهْرٌ ۱ وَنَهْرٌ اِلٰی نَهْرٍ اِذَا اجْتَمَعَتْ بَحْرٌ

اندک اندک بہم شود بسیار ۲ دانہ دانہ است غلّہ در انبار

حکمت

عالم را نشاید کہ سفاہت از عامی بحلم درگذارد کہ ہر دو طرف را زیان دارد کہ ہیبت این کم شود و جہلِ آن محکم۔

بیت

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی فزون گرددش کبر و گردن کشی

حکمت

معصیت از ہر کہ صادر شود ناپسندیدہ است و از علما ناخوب تر کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است و خداوندِ سلاح را چون باسیری برند شرمساری بیشتر برد۔

مثنوی

عامیِ نادان پریشان روزگار بہ ز دانشمندِ ناپرہیزگار

کان بنا بدنیای از راہ اوفتاد   وین دو چشمش کور و در چاہ اوفتاد

حکمت

جان در حمایت یکدم است و دنیا وجودے میان دو عدم۔ دین بدنیا مفروش کہ دین بدنیا فروشان خرانند۔ یوسف بفروشند تا چہ خرند؟ اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِيْ اٰدَمَ اَنْ لَّا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ۔

بیت

بقولِ دشمن پیمانِ دوست بشکستی   ببین کہ از کہ بریدی و با کہ پیوستی

حکمت

شیطان با مخلصان بر نمی آید و سلطان با مفلسان۔

مثنوی

وامش مدہ آنکہ بے نماز است   گرچہ دہنش ز فاقہ باز است
کو فرضِ خدا نمی گذارد   از قرضِ تو نیز غم ندارد
امروز دو مردہ پیش گیرد   فردا کہ ہمہ ز پیند سپرد

حکمت

ہر کہ در زندگی نانش نخورند چون بمیرد نامش نبرند۔ لذتِ انگور بیوہ داند نہ خداوندِ میوہ۔ یوسفِ صدیق عَلَيْهِ السَّلَام در خشک سالی مصر

سیر نخورد تا گرسنگان را فراموش نکند۔

مثنوی

آنکه در راحت و تنعم زیست — او چه داند که حالِ گرسنہ چیست
حالِ در ماندگان کسے داند — کہ با حوالِ خویش در ماند

قطعہ

اے کہ بر مرکبِ تازندہ سواری ہشدار — کہ خرِ خارکش گرسنہ در آب و گلست
آتش از خانۂ ہمسایۂ درویش مخواہ — کانچہ از روزنِ او میگذرد دودِ دلست

پند

درویشِ ضعیف را در تنگیِ خشک سال مپرس کہ چونی ؟ اِلّا بشرطِ آنکہ مرہم بر ریشش نہی و درہم در پیش۔

قطعہ

خرے کہ بینی و بارش بگل در افتادہ — ز دل بر و شفقت کن ولے مرو بسرش
کنون کہ رفتی و پرسیدیش کہ چون افتاد — میان ببند و چو مردان بگیر دُمِ خرش

حکمت

دو چیز محالِ عقل است۔ خوردن بیش از رزقِ مقسوم و مُردن پیش از وقتِ معلوم۔

قطعہ

قضا دگر نشود ور ہزار نالہ و آہ — بشکر یا بشکایت بر آید از دہنے

فرشتۂ کہ وکیلست بر خزائنِ باد چہ غم خورد کہ بمیرد چراغِ بیوہ زنے

حکمت

نادانی

اے طالبِ روزی! بنشین کہ بخوری و اے مطلوبِ اجل! مرو کہ جان نبری۔

قطعہ

جہد رزق ارکنی و گرنکنی برساند خدائے عزّ وجل
ور روی در دہانِ شیر و پلنگ نخورندت مگر بروزِ اجل

حکمت

بنا نہادہ دست نرسد و نہادہ ہرکجا کہ ہست برسد۔

بیت

شنیدۂ کہ سکندر برفت در ظلمات بچند محنت و انگہ نخورد آبِ حیات

حکمت

صیّادِ بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد و ماہیِ بے اجل در خشکی نمیرد۔

بیت

مسکین حریص در ہمہ عالم ہمی رود او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

حکمت

توانگرِ فاسق کلوخِ زر اندود است و درویشِ صالح شاہدِ خاک آلود۔

این دلقِ موسیٰ است مرقّع و آن ریشِ فرعون است مرصّع۔ ثروتِ نیکان رُوے در بلندی دارد و دولتِ بدان سر در نشیب۔

قطعہ

هرکرا جاه و دولتست و بدان | خاطرِ خستہ در نخواهد یافت
خبرش دہ کہ هیچ دولت و جاه | بسراے دگر نخواهد یافت

حکمت

حسود از نعمتِ حق بخیل است و بندۂ بے گناه را دشمن۔

قطعات

مردکے خشک مغز را دیدم | رفتہ در پوستینِ صاحب جاه ۱
گفتم اے خواجہ گر تو بد بختی | مردمِ نیک بخت را چہ گناه
الا تا نخواهی بلا بر حسود | کہ آن بخت برگشتہ خود در بلاست ۲
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی | کہ وے را چنین دشمنے در قفاست

حکمت

تلمیذِ بے ارادت عاشقِ بے زر است و روندۂ بے معرفت مرغِ بے پر و عالمِ بے عمل درختِ بے بر و زاہدِ بے علم خانۂ بے در۔ مراد از نزولِ قرآن تحصیلِ سیرتِ خوب است نہ ترتیلِ سورۂ مکتوب۔ عامیِ متعبّد پیادۂ رفتہ است و عالمِ متهاون سوارِ خفتہ۔ عاصی

کہ دست بردارد بہ از عابدے کہ عجب در سر دارد۔

بیت

سرہنگِ لطیف خوے دلدار بہتر ز فقیہِ مردم آزار

حکمت

یکے را گفتند کہ عالمِ بے عمل بچہ ماند ؟ گفت بہ زنبورِ بے عسل۔

فرد

زنبورِ درشتِ بیمروّت را گوے بارے چو عسل نمیدہی نیش مزن

حکمت

مردِ بیمروّت زن است و عابدِ با طمع راہزن۔

قطعہ

اے بہ پندار کردہ جامہ سفید بہرِ ناموسِ خلق و نامہ سیاہ!
دست کوتاہ باید از دنیا آستین چہ درازو چہ کوتاہ

حکمت

دو کس را حسرت از دل نرود و پاے تغابن از گل برنیاید۔ تاجرے کشتی شکستہ و وارثے با قلندران نشستہ۔

قطعہ

پیشِ درویشان بود خونت مباح گر نباشد درمیان مالت سبیل

یا مرو بایارِ ازرق پیرہن | یا بکش بر خان و مان انگشتِ نیل
یا مکن با پیلبانان دوستی | یا طلب کن خانۂ در خوردِ پیل

حکمت

خلعتِ سلطان اگرچہ عزیز است جامۂ خُلقانِ خود ازآن بعزّت تر
و خوانِ بزرگان اگرچہ لذیذ است خُردۂ انبانِ خویش ازآن بلذّت تر

بیت

سرکہ از دست رنجِ خویش و تره | بہتر از نانِ دِہ خدا و برہ

حکمت

خلافِ رائے صواب است و عکسِ عہدِ اولو الالباب دارو بگمان خوردن و راہِ نادیدہ بے کاروان رفتن۔ امام محمّد الغزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند کہ چگونہ رسیدی بدین مرتبۂ علوم؟ گفت ہرچہ ندانستم بپرسیدنِ آن ننگ نداشتم۔

قطعہ

اُمیدِ عافیت آنگہ بود موافقِ عقل | کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی
بپرس ہرچہ ندانی کہ ذُلِّ پرسیدن | دلیلِ راہِ تو باشد بعزِّ دانائی

حکمت

ہر آنچہ دانی کہ ہر آئینہ معلوم تو خواہد شد بپرسیدنِ آن تعجیل مکن کہ

هیبتِ سلطنت را زیان دارد۔

قطعه

چو لقمان دید کاندر دستِ داؤد — همی آهن بمعجز موم گردد
نپرسیدش چه میسازی که دانست — که بی پرسیدنش معلوم گردد

حکمت

یکی از لوازمِ صحبت آن است که خانه بپردازی تا با خانهٔ خداوند درسازی۔

قطعه

حکایت بر مزاجِ مستمع گوی — اگر دانی که دارد با تو میلی
هر آن عاقل که با مجنون نشیند — نگوید جز حدیثِ حسنِ لیلی

حکمت

هر که با بدان نشیند اگر طبیعتِ ایشان نگیرد بفعلِ ایشان متهم گردد۔
چنانکه اگر مردی بخرابات رود بنماز کردن منسوب شود بخمر خوردن۔

مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی — که نادان را بصحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایان یکی پند — مرا گفتند با نادان مپیوند
که گر صاحب‌تمیزی خر نمائی — وگر نادانی احمق‌تر نمائی

حکمت

حِلمِ شُتر چنانکہ معلوم است اگر طفلے مہارش گیرد و صد فرسنگ ببرد۔ گردن از متابعتِ او نہ پیچد۔ امّا اگر راہے ہولناک پیش آید کہ موجبِ ہلاک باشد و طفل آنجا بنادانی خواہد رفتن زِمام از کفش درگسلاند و دیگر مطاوعت نکند کہ ہنگامِ درشتی ملاطفت مذموم است و گویند دشمن بملاطفت دوست نہ گردد بلکہ طمعِ دشمنی زیادت کند۔ پیش متابعت نکند

قطعہ

کسے کہ لطف کند با تو خاکِ پایش باش ۔۔۔ وگر ستیزہ کند در دو چشمش انگن خاک

سخن بلطف و کرم با درشت خوے مگوے ۔۔۔ کہ زنگ خوردہ نگردد بنرم سوہن پاک

حکمت

ہرکہ در پیشِ سخنِ دیگران اُفتد تا مایۂ فضلش بدانند پایۂ جہلش معلوم کنند۔

قطعہ

ندہد مردِ ہوشمند جواب ۔۔۔ مگر آنگہ کز و سؤال کنند

گرچہ بر حق بود فراخ سخن ۔۔۔ حملِ دعویش بر مُحال کنند

حکمت

ریشے درون جامہ داشتم۔ شیخ رحمۃ اللہ علیہ ہر روز پرسیدے کہ چون است؟ و نپرسیدے کہ کجاست؟ دانستم کہ ازان احتراز میکند ریشہ چون است

کہ ذکرِ ہر عضوے روا نباشد و خردمندان گفتہ اند ہر کہ سخن بسنجد از جواب نرنجد۔

قطعہ

تا نیک ندانی کہ سخن عینِ صواب ست — باید کہ بگفتن دہن از ہم نکشائی
گر راست سخن باشی و در بند بمانی — بہ زانکہ دروغت دہد از بند رہائی

حکمت

دروغ گفتن بضربتِ لازب ماند۔ اگرچہ جراحت درست شود نشان بماند۔ چون برادرانِ یوسف علیہِ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتنِ ایشان اعتماد نماند۔ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ اَنْفُسُکُمْ اَمْرًا۔

قطعات

۱ دروغے نگیرند صاحبدلان — بر آنکس کہ پیوستہ گفتست راست
اگر مشتہر شد کسے در دروغ — اگر راست گوید تو گوئی خطاست

۲ کسے را کہ عادت بود راستی — خطائے کند درگذارند ازو
وگر نامور شد بقولِ دروغ — دگر راست باور ندارند ازو

حکمت

اَجَلِّ کائنات از روے ظاہر آدمی است و اذلِ موجودات سگ

و باتّفاقِ خردمندان سگِ حق شناس بہ از آدمیِ ناسپاس۔

قطعہ

سگے را لقمۂ ہرگز فراموش / نگردد گر زنی صد نوبتش سنگ
و گر عمرے نوازی سفلۂ را / بکمتر چیزے آید با تو در جنگ

حکمت

از نفس پرور ہنروری نیاید و بے ہنر سروری را نشاید۔

مثنوی

مکن رحم بر گاوِ بسیار خوار / کہ بسیار خوارست بسیار خوار
چو گاو ار ہمی بایدت فربہی / چو خر تن بجورِ کسان در دہی

حکمت

در انجیل آمدہ است کہ اے فرزندِ آدم! اگر توانگری دہمت مشتغل شوی بمال از من و اگر درویش کنمت تنگدل نشینی۔ پس حلاوتِ ذکرِ من کجا دریابی و بعبادتِ من کے شتابی؟

قطعہ

گر اندر نعمتی مغرور و غافل / ور اندر تنگدستی خستہ و ریش
چو در سرّا و ضرّا حالت اینست / ندانم کے بحق پردازی از خویش

حکمت

ارادتِ بیچون یکے را از تختِ شاہی فرود آرد و دیگرے را در شکمِ ماہی

نکو دارد۔

بیت

وقتست خوش آنرا کہ بود ذکرِ تو مونس ور خود بود اندر شکمِ حوت چو یونس

حکمت

اگر تیغِ قہر برکشد نبی و ولی سر درکشد و اگر غمزۂ لطف بجنباند بدانرا بہ نیکان دررساند۔

قطعہ

گر بہ محشر خطابِ قہر کند انبیارا چہ جاے معذرتست؟

پردہ از روے لطف گو بردار کاشقیارا امیدِ مغفرتست

حکمت

ہرکہ بتادیبِ دنیا راہِ صواب نگیرد بتعذیبِ عقبیٰ گرفتار آید۔ قَالَ اللّٰہُ تَعَالیٰ "وَلَنُذِیْقَنَّھُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنیٰ دُوْنَ الْعَذَابِ الْاَکْبَرِ"

بیت

پندست خطابِ مہتران آنگہ بند چون پند دہند و نشنوی بند نہند

حکمت

نیکبختان بحکایات و امثالِ پیشینیان پند گیرند ازان پیش کہ پسینیان بواقعۂ ایشان مثل زنند۔ دزدان دست کوتہ نکنند تا دستِ شان کوتہ نکنند۔

قطعه

نرود مرغ سوے دانہ فراز ‏ چون دگر مرغ بیند اندر بند
پند گیر از مصائبِ دگران ‏ تا نگیرند دیگران ز تو پند

حکمت

آنرا کہ گوشِ ارادت گران آفریده اند چون کند کہ بشنود و آنرا کہ کمندِ سعادت کشان میبرد چہ کند کہ نرود؟

قطعہ

شبِ تاریکِ دوستانِ خدائے ‏ می بتابد چو روزِ رخشنده
وین سعادت بزورِ بازو نیست ‏ تا نہ بخشد خدائے بخشنده

رباعی

از تو بہ کہ نالم کہ دگر داور نیست ‏ وز دستِ تو ہیچ دست بالاتر نیست
آنرا کہ تو رہ دہی کسے گم نکند ‏ وانرا کہ تو گم کنی کسے رہبر نیست

حکمت

گدائے نیک انجام بہ از پادشاہِ بد فرجام۔

بیت

غمے کز پیش شادمانی بری
بہ از شادیِ کز پسش غم خوری

حکمت

زمین را از آسمان نثار است و آسمان را از زمین غبار۔ کُلُّ اِنَاءٍ یَتَرَشَّحُ بِمَا فِیْہِ۔

بیت

گرت خُوے من آمد ناسزاوار — تو خُوے نیکِ خود از دست مگذار

حکمت

خداے عزّ و جلّ می بیند و می پوشد و ہمسایہ نمی بیند و میخروشد۔

بیت

نَعُوْذُ بِاللہ اگر خلق غیب دان بودے — کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسودے

حکمت

زر از معدن بکان کندن بدر آید و از دستِ بخیل بجان کندن۔

قطعہ

دونان نخورند و گوشش دارند — گویند اُمید بہ کہ خوردہ گوشہ

فردا بینی بکامِ دشمن — زر ماندہ و خاکسار مُردہ

حکمت

ہر کہ بر زیر دستان نبخشاید بجفاے زبر دستان گرفتار آید۔

مثنوی

نه هر بازو که در وی قوّتی هست — بمردی عاجزان را بشکند دست
ضعیفان را منه بر دل گزندی — که درمانی بجورِ زورمندی

حکمت

عاقل چون خلاف در میان آید بجهد و چون صلح بیند لنگر بنهد که آنجا سلامت برکنار است و اینجا حلاوت در میان۔

حکمت

مقامر را سه شش می باید ولیکن سه یک می آید۔

بیت

هزار بار چراگاه خوشتر از میدان — ولیک اسپ ندارد بدستِ خویش عنان

حکمت

درویشے در مناجات می گفت "یارب! رحمت کن بر بدان که بر نیکان خود رحمت کردهٔ که ایشان را نیک آفریدهٔ"۔

حکمت

گویند اوّل کسیکه عَلَم بر جامه کرد و انگشتری در دست نهاد جمشید بود۔ گفتندش "چرا زینت بچپ دادی و فضیلت راست راست؟" گفت "راست را زینتِ راستی تمام است"۔

قطعہ

فریدون گفت نقاشانِ چین را | کہ بیرامونِ خرگاهش بدوزند
بدان را نیک دار اے مردِ ہشیار | کہ نیکان خود بزرگ و نیک روزند

حکمت

بزرگے را پرسیدند کہ چندین فضیلت کہ دستِ راست راست خاتم در انگشتِ چپ چرا می کنند؟ گفت "نشنیدہ اید کہ اہلِ فضل ہمیشہ محروم اند؟"

بیت

آنکہ شخص آفرید و روزی و بخت | یا فضیلت ہمی دہد یا تخت

حکمت

نصیحتِ پادشاہان گفتن کسے را مسلم است کہ بیم سر ندارد و امیدِ زر۔

مثنوی

موحد چہ در پائے ریزی زرش | چہ شمشیرِ ہندی نہی بر سرش
امید و ہراسش نباشد ز کس | بر اینست بنیادِ توحید و بس

حکمت

پادشاہ از بہرِ دفعِ ستمگاران است و شحنہ برائے دفعِ خونخواران و قاضی مصلحت جوئے طراران۔ ہرگز دو خصم بحق راضی نشوند الا پیشِ قاضی۔

قطعه

چو حق معاینہ بینی کہ می بباید داد
بلطف بہ کہ بجنگ آوری و دلتنگی
خراج گر نگذارد کسے بطیبِ نفس
بقہر ازو بستانند و مزدِ سرہنگی

حکمت

ہمہ کس را دندان بترشی کند گردد مگر قاضیان را بشیرینی۔

بیت

قاضی کہ برشوت بخورد پنج خیار
ثابت کند از بہرِ تو صد خربزہ زار

حکمت

حکیمے نامور را پرسیدند کہ درختان را کہ خدائے عز و جل آفریدہ است وبرومند گردانیدہ ہیچ یکے را آزاد نخوانند مگر سرو را کہ ثمرۂ ندارد۔ گوئی دریں چہ حکمت است؟ گفت "ہر یکے را دخلے معین است بوقتِ معلوم۔ گہے بوجودِ آن تازہ و گاہے بعدمِ آن پژمردہ اند وسرو را ہیچ ازینہا نیست۔ ہمہ وقت خوش وتازہ است واین ست صفتِ آزادگان۔

قطعہ

بر آنکہ میگذرد دل منہ کہ دجلہ بسے
پس از خلیفہ بخواہد گذشت در بغداد
گرت ز دست بر آید چو نخل باش کریم
ورت ز دست نیاید چو سرو باش آزاد

حکمت

دو کس مُردند و حسرت بیفائدہ بُردند۔ یکے آنکہ داشت و نخورد و دیگر آنکہ دانست و نکرد۔

قطعہ

کس نہ بیند بخیلِ فاضل را که نه در عیب گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنہ دارد کرمش عیبہا فرو پوشد

خاتمۃُ الکتاب

تمام شد گلستان وَاللهُ المُستعانُ و بتوفیقِ باری عَزَّ اِسمُهٗ درین جملہ چنانکہ رسمِ مُؤلّفان است از شعرِ متقدّمان بطریقِ استعارت تلفیقے نرفت۔

بیت

کہن جامۂ خویش پیراستن بہ از جامۂ عاریت خواستن

غالبِ گفتارِ سعدی طرب انگیز است و طیبت آمیز۔ کوتہ نظران را بدین علّت زبانِ طعنہ دراز کہ مغزِ دماغ بیہودہ بُردن و دودِ چراغ بیفائدہ خوردن کارِ خردمندان نیست ولیکن بر رائے روشنِ صاحبدلان کہ رُوئے سخن دُر ایشان است پوشیدہ نماند کہ دُرِ موعظتہائے صافی در سلکِ عبارت کشیدہ است و داروئے تلخِ نصیحت بشہدِ ظرافت برآمیختہ

تا طبع ملول النسان از دولت قبول محروم نماند۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ۔

مثنوی

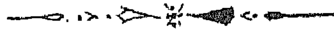
ما نصیحت بجاے خود کردیم ۔۔۔ روزگارے درین بسر بُردیم

چون نیاید بگوشِ رغبتِ کس ۔۔۔ بر رسولان بلاغ باشد و بس

یَانَاظِرًا فِیْہِ سَلْ بِاللّٰہِ مَرْحَمَۃً ۔۔۔ عَلَی الْمُصَنِّفِ وَاسْتَغْفِرْ لِصَاحِبِہٖ

وَاطْلُبْ لِنَفْسِکَ مِنْ خَیْرٍ تُرِیْدُ بِہَا ۔۔۔ مِنْ بَعْدِ ذٰلِکَ غُفْرَانًا لِکَاتِبِہٖ

تَمَّ الْکِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِکِ الْوَھَّابِ



بوستان

دیباچه

بنام جهاندار جان آفرین | حکیم سخن در زبان آفرین
خداوند بخشنده و دستگیر | کریم خطا بخش و پوزش پذیر
عزیزی که هر کز درش سر بتافت | بهر در که شد هیچ عزت نیافت
سر پادشاهان گردن فراز | بدرگاه او بر زمین نیاز
نه گردنکشان را بگیرد بفور | نه عذر آوران را براند بجور
وگر خشم گیرد بکردار زشت | چو باز آمدی ماجرا در نوشت
اگر با پدر جنگ جوید کسی | پدر بی گمان خشم گیرد بسی
وگر خویش راضی نباشد ز خویش | چو بیگانگانش براند ز پیش
وگر بنده چابک نیاید بکار | عزیزش ندارد خداوندگار
وگر بر رفیقان نباشد شفیق | بفرسنگ بگریزد از وی رفیق
وگر ترک خدمت کند لشکری | شود شاه لشکرکش از وی بری
ولیکن خداوند بالا و پست | بعصیان در رزق بر کس نبست

دو کونش یکے قطرہ در بحرِ علم
گنہ بیند و پردہ پوشد بحلم

ادیمِ زمین سفرۂ عامِ اوست
چہ دشمن برین خوانِ یغما چہ دوست

اگر بر جفا پیشہ بشتافتے
کہ از دستِ قہرش امان یافتے

بری ذاتش از تہمتِ ضدّ و جنس
غنی ملکش از طاعتِ جنّ و انس

پرستارِ امرش ہمہ چیز و کس
بنی آدم و مرغ و مور و مگس

چنان پہن خوانِ کرم گسترد
کہ سیمرغ در قاف قسمت خورد

لطیفِ کرم گسترِ کارساز
کہ دارائے خلق است و دانائے راز

مر اورا رسد کبریا و منی
کہ ملکش قدیم است و ذاتش غنی

یکے را بسر بر نہد تاجِ بخت
یکے را بخاک اندر آرد ز تخت

کلاہِ سعادت یکے بر سرش
گلیمِ شقاوت یکے در برش

گلستان کند آتشے بر خلیل
گروہے بآتش برد زآبِ نیل

گر آنست منشورِ احسانِ اوست
ور اینست توقیعِ فرمانِ اوست

پسِ پردہ بیند عملہائے بد
ہم او پردہ پوشد بآلائے خود

بتہدید اگر برکشد تیغِ حکم
بمانند کرّوبیان صمّ و بکم

وگر در دہد یک صلائے کرم
عزازیل گوید نصیبے برم

بدرگاہِ لطف و بزرگیش بر
بزرگان نہادہ بزرگی ز سر

فروماندگان را برحمت قریب
تضرّع کنان را بدعوت مجیب

بر احوالِ نابوده علمش بصیر   باسرارِ ناگفته لطفش خبیر
بقدرت نگهدارِ بالا و شیب   خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب
نه مستغنی از طاعتش پشتِ کس   نه بر حرفِ او جاے انگشتِ کس
بر و علمِ یک ذرّه پوشیده نیست   که پیدا و پنهان بنزدش یکیست
مهیّا کنِ روزیِ مار و مور   وگرچند بیدست و پایند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست   کِه داند جز او کردن از نیست هست
دگر ره بکتمِ عدم در بَرَد   وز انجا بصحراے محشر بَرَد
جهان متّفق بر الٰهیّتش   فرو مانده در کُنهِ ماهیّتش
بشر ماوراے جلالش نیافت   بصر منتهاے جمالش نیافت
نه بر اوجِ ذاتش پَرَد مرغِ وهم   نه در ذیلِ وصفش رسد دستِ فهم
درین ورطه کشتی فرو شد هزار   که پیدا نشد تختهٔ برکنار
چه شبها نشستم درین سیر گم   که دهشت گرفت آستینم که قُم
محیط است علمِ مَلِک بر بسیط   قیاسِ تو بر وے نگردد محیط
نه ادراک در کُنهِ ذاتش رسد   نه فکرت بغورِ صفاتش رسد
توان در بلاغت بسحبان رسید   نه در کُنهِ بیچونِ سُبحان رسید
که خاصان درین ره فرس رانده‌اند   بلا اُحصی از تگ فرو مانده‌اند
نه هر جاے مرکب توان تاختن   که جاها سپر باید انداختن

وگر سالکے محرمِ راز گشت — ببندند بروے درِ بازگشت
کسے را درین بزم ساغر دہند — کہ داروے بیہوشیش در دہند
یکے باز را دیدہ بر دوختہ است — یکے دیدہ ہا باز و پر سوختہ است
کسے رہ سوے گنجِ قارون نبرد — وگر برد رہ باز بیرون نبرد
بمردم درین موجِ دریاے خون — کزو کس نبردہ است کشتی برون
اگر طالبی کاین زمین طے کنم — نخست اسپِ باز آمدن پے کنم
تأمّل در آئینۂ دل کنی — صفائے بتدریج حاصل کنی
مگر بوئے از عشق مستت کند — طلبگارِ عہدِ الستت کند
بپاے طلب رہ بدانجا بری — وزانجا ببالِ محبّت پری
بدرّد یقین پردہ ہاے خیال — نماند سراپردہ اِلّا جلال
دگر مرکبِ عقل را پویہ نیست — عنانش بگیرد تحیّر کہ ایست
درین بحر جز مردِ داعی نرفت — گم آن شد کہ دنبالِ راعی نرفت
کسانے کزین راہ برگشتہ اند — برفتند و بسیار سرگشتہ اند
خلافِ پیمبر کسے رہ گزید — کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید
مپندار سعدی کہ راہِ صفا — توان رفت جز بر پےِ مصطفےٰ

سببِ نظمِ کتاب

درا قصاے عالم بگشتم بسے   بسر بُردم ایام با ہر کسے
تمتع ز ہر گوشۂ یافتم   ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم
چو پاکانِ شیراز خاکی نہاد   ندیدم کہ رحمت بران خاک باد
تولاے مردانِ این پاک بوم   برانگیختم خاطر از شام و روم
دریغ آمدم زان ہمہ بوستان   تہیدست رفتن سوے دوستان
بدل گفتم از مصر قند آورند   برِ دوستان ارمغانے برند
مرا گر تہی بود ازان قند دست   سخنہاے شیرین تر از قند ہست
نہ قندے کہ مردم بصورت خورند   کہ اربابِ معنے بکاغذ برند
چو این کاخِ دولت بپرداختم   برو دہ در از تربیت ساختم
یکے باب عدل است و تدبیر و راے   نگہبانیِ خلق و ترسِ خداے
دُوم باب احسان نہادم اساس   کہ منعم کند فضلِ حق را سپاس
سوم باب عشق است و مستی و شور   نہ عشقے کہ بندند بر خود بزور
چہارم تواضع رضا پنجمین   ششم ذکرِ مردِ قناعت گزین
بہ ہفتم در از عالمِ تربیت   بہ ہشتم در از شکر بر عافیت
نہم بابِ توبہ است و راہِ صواب   دہم در مناجات و ختمِ کتاب

بروزِ همایون و سالِ سعید — بتاریخ فرخ میانِ دو عید
ز ششصد فزون بود پنجاه و پنج — که پُر دُر شد این نام بردار گنج
الا ای خردمندِ فرخنده خوے — هنرمند نشنیده ام عیب جُوے
قبا گر حریر است و گر پرنیان — بناچار حشوش بود در میان
تو گر پرنیانی نیابی مجوش — کرم کار فرما و حشوم بپوش
ننازم بسرمایۂ فضلِ خویش — بدریوزه آورده ام دست پیش
شنیدم که در روزِ اُمید و بیم — بدان را به نیکان ببخشد کریم
تو نیز ار بدے بینیم در سخن — بخلقِ جهان آفرین کار کن
چو بیتے پسند آیدت از هزار — بمردی که دست از تعنّت بدار
همانا که در پارس انشاے من — چو مُشک است بے قیمت اندر ختن
چو بانگِ دُهل هولم از دُور بُود — بغیبت درم عیب مستور بُود
گُل آورد سعدی سُوے بوستان — بشوخی چو فلفل بهندوستان
چو خُرما بشیرینی اندوده پوست — چو بازش کنی استخوانے دروست

ذکرِ محامدِ اتابک ابوبکر بن سعدِ زنگی طاب ثراهُ

مرا طبع زین نوع خواهان نبود — سرِ مدحت پادشاهان نبود
ولے نظم کردم بنامِ فُلان — مگر باز گویند صاحبدلان

که سعدی که گوی بلاغت ربود
در ایام بوبکر بن سعد بود

سزد گر بدورش بنازم چنان
که سید بدوران نوشیروان

جهاندار دین پرور دادگر
نیامد چو بوبکر بعد از عمر

سر سرفرازان و تاج مهان
بدوران عدلش بناز ای جهان

گر از فتنه آید کسی در پناه
ندارد جز این کشور آرامگاه

فطوبی لباب کبیت العتیق
حوالیه من کل فج عمیق

ندیدم چنین گنج و ملک و سریر
که وقفست بر طفل و برنا و پیر

نیامد برش دردناک غمی
که ننهاد بر خاطرش مرهمی

طلبگار خیر است و امیدوار
خدایا امیدی که دارد برآر

کله گوشه بر آسمان برین
هنوز از تواضع سرش بر زمین

ز گردن فرازان تواضع نکوست
گدا گر تواضع کند خوی اوست

اگر زیردستی بیفتد چه خاست
زبردست افتاده مرد خداست

نه ذکر جمیلش نهان میرود
که صیت کرم در جهان میرود

چنو خردمند فرخ نهاد
ندارد جهان تا جهانست یاد

نه بینی در ایام او رنجه‌ای
که نالد ز بیداد سرپنجه‌ای

کس این رسم و ترتیب و آئین ندید
فریدون با آن شوکتش این ندید

از آن پیش حق پایگاهش قویست
که دست ضعیفان بجاهش قویست

چنان سایہ گسترده بر عالمی — کہ زالی نیندیشد از رستمی
همہ وقت مردم ز جورِ زمان — بنالند و از گردشِ آسمان
در ایّامِ عدلِ تو ای شهریار — ندارد شکایت کس از روزگار
بعهدِ تو می بینم آرامِ خلق — پس از تو ندانم سرانجامِ خلق
هم از بختِ فرخنده فرجامِ تُست — کہ تاریخِ سعدی در ایّامِ تُست
کہ تا بر فلک ماه و خورشید هست — درین دفترت ذکرِ جاوید هست
ملوک ار نکو نامی اندوختند — ز پیشینگان سیرت آموختند
تو در سیرتِ پادشاهیِ خویش — سَبَق بُردی از پادشاهانِ پیش
سکندر بدیوارِ روئین و سنگ — بکرد از جهان راهِ یاجُوج تنگ
ترا سدِّ یاجُوجِ کفر از زرست — نہ روئین چو دیوارِ اسکندرست
زبان آوری کاندرین امن و داد — سپاست نگوید زبانش مباد
زہے بحرِ بخشایش و کانِ جُود — کہ مُستظهر اند از وُجُودت وُجُود
برون بینم اوصافِ شہ از حساب — نگنجد درین تنگ میدان کتاب
گر آن جُملہ را سعدی املا کند — مگر دفترے دیگر انشا کند
فرو ماندم از شکرِ چندین کرم — همان بہ کہ دستِ دعا گسترم
جهانت بکام و فلک یار باد — جهان آفرینت نگهدار باد
بلند اخترت عالم افروختہ — زوالِ اخترِ دُشمنت سوختہ

غم از گردشِ روزگارت مباد وز اندیشه بر دل غبارت مباد
که بر خاطرِ پادشاهان همی پریشان کند خاطرِ عالمی
دل و کشورت جمع و معمور باد ز مُلکت پراگندگی دُور باد
تنت باد پیوسته چون دین درست بد اندیش را دل چو تدبیر سُست
درونت بتأییدِ حق شاد باد دل و دین و اقلیمت آباد باد
جهان آفرین بر تو رحمت کناد دگر هر چه گویم فسانست و باد
همینت بس از کردگارِ مجید که توفیقِ خیرت بُوَد بر مزید
نرفت از جهان سعدِ زنگی بدرد که چون تو خلفت نام بردار کرد
عجب نیست این فرع زان اصلِ پاک که جانش باوج است و جسمش بخاک
خدایا بر آن تُربتِ نامدار بفضلت که بارانِ رحمت ببار
گر از سعدِ زنگی مثل ماند و یاد فلک یاورِ سعدِ بوبکر باد

مدحِ شاهزادهٔ اسلام سعد بن ابی بکر بن سعد

جوانِ جوان بخت روشن ضمیر بدولت جوان و بتدبیر پیر
بدانش بزرگ و بهمت بلند ببازو دلیر و بدل هوشمند
زهی دولتِ مادرِ روزگار که رودی چنین پرورد در کنار
بدستِ کرم آبِ دریا ببرد برفعت محلِ ثُریّا ببرد

زہے چشمِ دولت بروے تو باز | ہمہ شہریاران گردن فراز
صدف را کہ بینی ز دُردانہ پُر | نہ آن قدر دارد کہ یک دانہ دُر
تو آن دُرِّ مکنونِ یک دانۂ | کہ پیرایۂ سلطنت خانۂ
نگہدار یارب بچشمِ خودش | بپرہیز از آسیب چشمِ بدش
خدایا در آفاق نامی کنش | بتوفیقِ طاعت گرامی کنش
مقیمش در انصاف و تقویٰ بدار | مرادش بدنیا و عقبیٰ برآر
غم از دشمنِ ناپسندت مباد | ز دورانِ گیتی گزندت مباد
بہشتی درخت آورد چون تو بار | پسر نامجوے و پدر نامدار
ازان خاندان خیر بیگانہ دان | کہ باشند بدگوے این خاندان
زہے دین و دانش زہے عدل و داد | زہے ملک و دولت کہ پاینده باد

باب اوّل

در عدل و راے و تدبیرِ جہانداری

نگنجد کرمہاے حق در قیاس | چہ خدمت گزارد زبانِ سپاس
خدایا تو این شاہِ درویش دوست | ق کہ آسایشِ خلق در ظلِّ اوست
بسے بر سرِ خلق پاینده دار | بتوفیقِ طاعت دلش زنده دار
برومند دارا ز درختِ امید | سرش سبز و رُویش برحمت سفید

براه تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا
تو منزل شناسی و شه راه‌رو — تو حق گوی و خسرو حقایق‌شنو
چه حاجت که نُه کرسی آسمان — نهی زیر پای قزل ارسلان
مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان — که اینست سر جادهٔ راستان
اگر بندهٔ سر برین در بنه — کلاه خداوندی از سر بنه
چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش
که پروردگارا توانگر توئی — توانا و درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرماندهم — یکی از گدایان این درگهم
چه برخیزد از دست و کردار من — مگر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس — وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر میکنی پادشاهی بروز
کمربسته گردنکشان بر درت — تو بر آستان عبادت سرت
زهی بندگان را خداوندگار — خداوند را بندهٔ حق‌گذار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رود بار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول از آن حال بر من نشست — که ترسیدنم پای رفتن ببست

تبسم کنان دست بر لب گرفت
که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکمِ داور مپیچ
که گردن نپیچد ز حکمِ تو هیچ
چو خسرو بفرمانِ داور بود
خدایش نگهبان و یاور بود
محالست چون دوست دارد ترا
که در دستِ دشمن گذارد ترا
ره اینست رو از طریقت متاب
بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسے سودمند آیدش
که گفتارِ سعدی پسند آیدش

پند دادنِ کسریٰ هرمز را

شنیدم که در وقتِ نزعِ روان
بهرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدارِ درویش باش
نه در بندِ آسایشِ خویش باش
نیاساید اندر دیارِ تو کس
چو آسایشِ خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیکِ دانا پسند
شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاسِ درویشِ محتاج دار
که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخست و سلطان درخت
درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دلِ خلق ریش
وگر میکنی میکنی بیخِ خویش
اگر جادهٔ بایدت مستقیم
رهِ پارسایان امید است و بیم
گزندِ کسانش نیاید پسند
که ترسد که در ملکش آید گزند

وگر در سرشت وی این خوی نیست در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر وگر یکسواره سر خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواه که دلتنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبران دلاور بترس از آن کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب که دارد دل اهل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعات دهقان کن از بهر خویش که مزدور خوشدل کند کار بیش
مروّت نباشد بدی با کسی کز و نیکوئی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

۱ شنیدم که خسرو بشیرویه گفت در آن دم که چشمش ز دیدن بخفت
بر آن باش تا هر چه نیّت کنی نظر در صلاح رعیّت کنی
مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای که مردم ز دستت نپیچند پای
گریزد رعیّت ز بیدادگر کند نام زشتش بگیتی سمر
بسی بر نیاید که بنیاد خود بکند آنکه بنهاد بنیاد بد
خرابی کند مرد شمشیر زن نه چندانکه دود دل پیر زن

چراغی که بیوه زنی برفروخت | بسی دیده باشی که شهری بسوخت
وزان بهره ور تر در آفاق کیست | که در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش | ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو می بگذرند | همان به که نامت به نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار | که معمار ملک است پرهیزگار
بد اندیش تست آن و خونخوار خلق | که نفع تو جوید در آزار خلق
ریاست بدست کسانی خطاست | که از دستشان دستها بر خداست
نکوکار پرور نبیند بدی | چو بد پروری خصم جان خودی
مکافات دشمن بمالش مکن | که بیخش برآورده باید ز بن
مکن صبر بر عامل ظلم دوست | چو از فربهی بایدش کند پوست
سر گرگ باید هم اول برید | نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگانی اسیر | چو گردش گرفتند دزدان بتیر
چو مردانگی آید از رهزنان | چه مردان لشکر چه خیل زنان
شهنشه که بازارگان را بخست | در خیر بر شهر و لشکر ببست
کی آنجا دگر هوشمندان روند | چو آوازهٔ رسم بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول | نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند که نام نکوئی بعالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب کز و خاطر آزرده آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست که سیاح جلاب نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست که دشمن توان بود در زی دوست
قدیمان خود را بیفزای قدر که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگذاریت گردد کهن حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دست خدمت ببست ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید چو خسرو برآسمش قلم درکشید
چو شد حالش از بینوائی تباه نبشت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاه آفاق گستر بعدل اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذل تو کردم جوانی خویش بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبی که پر فتنه باشد سرش میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بروی نرانی رواست که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد و بوم بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش بده تا بچاشت نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین — کزو مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظری برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گزار — امین کز تو ترسد امینش مدار
بیفشان و بشمار و عاقل نشین — که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم — نباید فرستاد یکجا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار — یکی دزد باشد یکی پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه — چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار — به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل — بیفتد نبرد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر — پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک — گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر — وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در بهست — چو رگ زن که جراح و مرهم نهست

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش ⁂ چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آمدت عهد شاهان پیش ⁂ همین نقش برخوان پس از عهد خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند ⁂ مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای ⁂ پل و مسجد و خوان و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار ⁂ درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند ⁂ نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود جاودان ⁂ مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند ⁂ بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان ⁂ یکی رسم بد ماند ازو جاودان
بسمع رضا مشنو ایذای کس ⁂ وگر گفته آید بغورش برس
گنهکار را عذر نسیان بنه ⁂ چو زنهار خواهند زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه ⁂ نه شرطست کشتن باوّل گناه
چو باری بگفتند و نشنید پند ⁂ بده گوشمالش بزندان و بند
دگر پند و بندش نیاید بکار ⁂ درخت خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی ⁂ تأمل کنش در عقوبت بسی
که سهل است لعل بدخشان شکست ⁂ شکسته نشاید دگر باره بست

گفتار

ایا حکم شرع آب خوردن خطاست — وگر خون بفتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دهد بر هلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشای وراحت رسان
گنه بود مرد ستمگاره را — چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمند است و لشکر گران — ق — ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی بر حصاری گریزد بلند — رسد کشوری بیگنه را گزند
نظر کن در احوال زندانیان — که ممکن بود بیگنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمرد — ق — بمالش خساست بود دست برد
کزان پس که بروی بگریند زار — بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد — متاعی کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش ازان طفلک بی پدر — وز آه دل دردمندش حذر
بسا نام نیکوی پنجاه سال — که یک نام زشتش کند پایمال
پسندیده کاران جاوید نام — تطاول نکردند بر مال عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاده مرد — ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر | قبا داشتی هر دو رو آستر
یکی گفتش ای خسرو نیکروز | قبائی ز دیبای چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است | وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می ستانم خراج | که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حله برتن کنم | بمردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست | ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزائن پر از بهر لشکر بود | نه از بهر آئین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه | ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستائی برد | ملک باج و ده یک چرا میخورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج | چه اقبال ماند در آن تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور | برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری | بکام دل دوستان برخوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن | که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت | که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی درآید ز پای | حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن بنرمی دیار | به پیکار خون از مسامی مبار

بمردی که مُلکِ سراسر زمین ‌‌ نیرزد که خونے چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشیدِ فرخ سرشت ‌‌ بسر چشمهٔ بر بسنگے نوشت
برین چشمه چون ما بسے دم زدند ‌‌ برفتند چون چشم برهم زدند
گرفتند عالم بمردی و زور ‌‌ ولیکن نبردند با خود بگور
چو بر دشمنے باشدت دسترس ‌‌ مرنجانش کورا همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت ۶۹ به از خونِ او کشته بر گردنت

حکایت

شنیدم که دارائے فرخ تبار ‌‌ ز لشکر جدا ماند روزِ شکار
دوان آمدش گله بانے بپیش ‌‌ شهنشه برآورد تُغلق زکیش
بصحرا درازِ دشمنان دار باک ‌‌ که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپانِ بد دل خروش ‌‌ که دشمن نیَم در هلاکم مکوش
من آنم که اسپانِ شه پرورم ‌‌ بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دلِ رفته آمد بجائے ‌‌ بخندید و گفت اے نکوهیده رائے
ترا یاوری کرد فرخ سروش ‌‌ وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگهبانِ مرعے بخندید و گفت ۷۰ نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیرِ محمود و رائے نکوست ‌‌ که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط زیست | که هر کهترے را بدانی که کیست
مرا بارہا در حضر دیدۂ | ز خیل و چراگاہ پرسیدۂ
کنونت بمہر آمدم پیش باز | نمیدانیم از بد اندیش باز
توانم من اے نامور شہریار | کہ اسپے برون آرم از صد ہزار
مرا گلہ بانی بعقل است ورائے | تو ہم گلۂ خویش داری بپائے
دران دار ملک از خلل غم بود | کہ تدبیر شاہ از شبان کم بود

گفتار

تو کے بشنوی نالۂ دادخواہ | بکیوان برت کلۂ خوابگاہ
چنان خسپ کاید فغانت بگوش | اگر دادخواہے برآرد خروش
کہ نالد ز ظالم کہ در دور تست | کہ ہر جور کو میکند جور تست
نہ سگ دامن کاروانی درید | کہ دہقان نادان کہ سگ پرورید
دلیر آمدی سعدیا در سخن | چو تیغے بدستست فتحے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ | نہ رشوت ستانی و نہ عشوہ دہ
زبان بند و دفتر ز حکمت بشوے | طمع بگسل و ہر چہ خواہی بگوے

حکایت

خبر یافت گردن کشے در عراق | کہ میگفت مسکینے از زیر طاق
تو ہم بر درے ہستی امید وار | پس امید بر در نشینان برآر

دلِ دردمندان برآور ز بند — که هرگز نباشد دولت دردمند
پریشانیِ خاطرِ دادخواه — براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز — غریب از برون گو بگرما بسوز
ستانندهٔ دادِ آن کس خداست — که نتواند از پادشه داد خواست

حکایت

یکے از بزرگانِ اہلِ تمیز — حکایت کند زابنِ عبد العزیز
که بودش نگینے بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوہری
بشب گفتی آن جرمِ گیتی فروز — درے بود در روشنائی چو روز
قضارا درآمد یکے خشک سال — که شد بدرِ سیمائے مردم ہلال
چو در مردم آرام و قوت ندید — خود آسوده بودن مروّت ندید
چو بیند کسے زہر در کامِ خلق — کیش بگذرد آبِ نوشین بحلق
بفرمود و بفروختندش بسیم — که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک ہفتہ نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و محتاج داد
فتادند بروے ملامت کنان — که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که میگفت و باران دمع — بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشت است پیرایه بر شہریار — دلِ شہرے از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بے نگین — نشاید دلِ خلقے اندوہگین

خنک آنکه آسایشِ مرد و زن گزیند بر آسایشِ خویشتن
نکردند رغبت هنرپروران بشادیِ خویش از غمِ دیگران
اگر خوش بخُسپد ملک بر سریر نه پندارم آسوده خُسپد فقیر
وگر زنده دارد شب دیر یاز بخُسپند مردم بآرام و ناز
بحمد الله این سیرت و راهِ راست اتابک ابوبکر بن سعد راست
کس از فتنه در پارس دیگر نشان نه بیند مگر قامتِ مهوشان
یکے پنج بیتم خوش آمد بگوش که در مجلسے می سرودند دوش

قول

مرا راحت از زندگی دوش بُود که آن ماه رویم درآغوش بُود
مر او را چو دیدم سر از خواب مست بدو گفتم اے سروِ پیشِ تو پست
دمے نرگس از خواب نوشین بشوے چو گلبن بخند و چو بلبل بگوے
چه می خُسپی اے فتنۂ روزگار بیا و زمے لعلِ نوشین بیار
نگه کرد شوریده از خواب و گفت مرا فتنه خوانی و گوئی مخفت
در ایامِ سلطانِ روشن نفس نه بیند دگر فتنه بیدار کس

حکایت

در اخبارِ شاهانِ پیشینه هست که چون تُکله بر تختِ زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس سبق بُرد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یکره بصاحبدلے / کہ عُمرم بسر رفت بیحاصلے
چو می بگذرد مُلک و جاه و سریر / نبُرد از جهان دولت الّا فقیر
بخواهم بکُنجِ عبادت نشست / کہ دریابم این پنج روزیکہ هست
چو بشنید دانائے روشن نفس / بہ تُندی برآشفت کاے ترکالبس
طریقت بجز خدمتِ خلق نیست / بہ تسبیح و سجّاده و دلق نیست
تو بر تختِ سلطانیِ خویش باش / باخلاقِ پاکیزه درویش باش
بصدق و ارادت میان بستہ دار / ز طامات و دعوے زبان بستہ دار
قَدَم باید اندر طریقت نہ دم / کہ اصلے ندارد دَمِ بے قَدَم
بُزُرگان کہ نقدِ صفا داشتند / چنین خرقہ زیرِ قبا داشتند

حکایت

شُنیدم کہ بگریست سلطانِ رُوم / برِ نیکمردے ز اهلِ عُلُوم
کہ پایابم از دستِ دشمن نماند / جز این قلعہ و شهر بامن نماند
بسے جهد کردم کہ فرزندِ من / پس از من بُوَد سرورِ انجمن
کنون دشمنِ بدگهر دست یافت / سرِ دستِ مردی و جهدم بتافت
چہ تدبیر سازم چہ چاره کنم / کہ از غم بفرسود جان و تنم
برآشفت دانا کہ این گریہ چیست / برین عقل و همت بباید گریست
ولایت چہ باشد غمِ خویش خور / کہ از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جهان جای دیگر کس است
اگر هوشمند است اگر بیخرد — غم او مخور کو غم خود خورد
مشقت نیرزد جهان داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن
تو تدبیر خود کن که آن پرخرد — که بعد از تو باشد غم خود خورد
بدین پنجروزه اقامت مناز — باندیشه تدبیر رفتن بساز
کرا دانی از خسروان عجم — ق که کردند بر زیر دستان ستم
که در تخت و ملکش نیامد زوال — نماند بجز ملک ایزد تعال
کرا جاودان ماندن امید نیست — که گیتی همین جای جاوید نیست
کرا سیم و زر ماند و گنج و مال — پس از وی بچندی شود پایمال
وز آن کس که خیری بماند روان — دمادم رسد رحمتش بر روان
بزرگی کزو نام نیکو بماند — توان گفت با اهل دل کو بماند
الا تا درخت کرم پروری — که بیشک بر کامرانی خوری
کرم کن که فردا که دیوان نهند — منازل بمقدار احسان دهند
یکی را که سعی قدم بیشتر — بدرگاه حق منزلت بیشتر
یکی باز پس خائن و شرمسار — نیابد همی مزد ناکرده کار
بهل تا بدندان گزد پشت دست — تنوری چنین گرم و نانی نبست
بدانی گه غله برداشتن — که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوست نامی در اقصاے شام　　گرفت از جهان کنجِ غارے مقام
بصبرش دران کنجِ تاریک جاے　　بگنجِ قناعت فرو رفته پاے
بزرگان نهادند سر بر درش　　که در می نیامد بدرها سرش
تمنّا کند عارفِ پاکباز　　بدریوزه از خویشتن ترکِ آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده　　بخواری بگرداندش دِه بدِه
دران مرز کین پیرِ هشیار بود　　یکے مرزبانِ ستمگار بود
که هر ناتوان راکه دریافتے　　بسرپنجگی پنجه برتافتے
جهان سوز بے رحمت و خیره کُش　　ز تلخیش رُوے جهانے ترُش
گروهے برفتند زان ظلم و عار　　ببردند نامِ بدش در دیار
گروهے بماندند مسکین و ریش　　پسِ چرخهٔ نفرین گرفتند پیش
یدِ ظلم جائیکه گردد دراز　　نه بینی لبِ مردم از خنده باز
بدیدارِ شیخ آمدے گاه گاه　　خدادوست در وے نکردے نگاه
ملک نوبتے گفتش اے نیکبخت　　بنفرت ز ما در مکش رُوے سخت
مرا با تو دانی سرِ دوستیست　　ترا دشمنی با من از بهرِ چیست
گرفتم که سالارِ کشور نیم　　بعزّت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسے　　چنان باش با من که با هر کسے

شنید این سخن عابد هوشیار برآشفت و گفت اے ملک گوشدار
وجودت پریشانی خلق ازوست ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی نه پندارمت دوستدار منی
گر افتد همی دوستی با منت مگر آنکه دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرند پوست نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل که شهرے بخسپند ازو تنگدل
الا گر هنر داری و عقل و هوش بفضل و ترحم میان بند و کوش

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان که بر یک نمط می نماند جهان
سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ که گر دست یابد برآید بهیچ
مبر گفتمت پاے مردم زجاے که عاجز شوی گر درآئی زپاے
دل دوستان جمع بهتر که گنج خزینه تهی به که مردم برنج
مینداز در پاے کار کسے که افتد که در پایش افتی بسے
تحمل کن اے ناتوان از قوی که روزے توانا تر ازوے شوی
بهمت برآر از ستیزنده شور که بازوے همت به از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند که دندان ظالم بخواهند کند
ببانگ دهل خواجه بیدار گشت چه داند شب پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غمِ بارِ خویش　　نسوزد دلش بر خرِ پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی　　چو افتاده بینی چرا ایستی
بر اینت بگویم یکے سرگذشت　　که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالے شد اندر دمشق　　که یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل　　که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمهاے قدیم　　نماند آب جز آبِ چشمِ یتیم
نبودے بجز آهِ بیوه زنے　　اگر برشدے دودے از روزنے
چو درویش بے برگ دیدم درخت　　قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه برکوه سبزی نه درباغ شخ　　ملخ بوستان خورده مردم ملخ
دران حال پیش آمدم دوستے　　ازو مانده بر استخوان پوستے
شگفت آمدم کو قوی حال بود　　خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم اے یارِ پاکیزه خوے　　چه درماندگی پیشت آمد بگوے
بغرید بر من که عقلت کجاست　　چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نه بینی که سختی بغایت رسید　　مشقت بحدِ نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان　　نه بر می رود دودِ فریادخوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست　　کُشد زهر جائیکه تریاک نیست

گر از نیستی دیگرے شد ہلاک ترا ہست "بط را ز طوفان چہ باک"
نگہ کردِ رنجیدہ در من فقیہ نگہ کردنِ عالِم اندر سفیہ
کہ مردار چہ بر ساحلست اے رفیق نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیَم روے زرد غمِ بینوایان دِلَم خستہ کرد
نخواہم کہ بیند خرد مند ریش نہ بر عضوِ مَردُم نہ بر عضوِ خویش
بحمدِ اللہ ار چہ زریش ایمنم چو ریشے ببینم بلرزد تنم
مُنغّص بود عیشِ آن تندرست کہ باشد بہ پہلوے بیمارِ سُست
چو بینم کہ درویشِ مسکین نخورد بکام اندرم لُقمہ زہراست و درد
یکے را بزندان بری دوستان کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبے دودِ خلق آتشے بر فروخت شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندران خاک و دود کہ دُکّانِ مارا گزندے نبود
جہاندیدۂ گفتش اے بوالہوس ترا خود غمِ خویشتن بود و بس
پسندی کہ شہرے بسوزد بنار وگرچہ سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ چو بیند کسان بر شکم بستہ سنگ
توانگر خود آن لُقمہ چون میخورد چو بیند کہ درویش خون میخورد
مگو تندرستست رنجور دار کہ می پیچد از غصہ رنجور وار

شبنگ پے چو یاران بمنزل رسند | نخسپد که وا ماندگان در پس اند
دلِ پادشاهان شود بارکش | چو بینند در گل خرِ خارکش
اگر در سرایے سعادت کس است | ز گفتارِ سعدیش حرفے بس است
همینت پسند است اگر بشنوی | (اگر خار کاری سمن ندروی)

گفتار

خبر داری از خسروانِ عجم | که کردند بر زیر دستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند | نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دستِ ظالم برفت | جهان ماند و او با مظالم برفت
خنک روزِ محشر تنِ دادگر | که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومے که نیکی پسندد خُدائے | دِهد خُسروِ عادل و نیک رائے
چو خواهد که ویران کند عالمے | کند مُلک در پنجهٔ ظالمے
سگالند از و نیکمردان حذر | که خشمِ خدا ایست بیدادگر
بزرگی از و دان و منت شناس | که زائل شود نعمتِ ناسپاس
نه خود خواندهٔ در کتابِ مجید | که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین مُلک و مال | بمالے و ملکے رسی بے زوال
وگر جور در پادشائی کنی | پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خوابِ خوش | چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامی بیک خردله | که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو | شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد | که بازیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست | نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزے از باختر | برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن | نکو روے و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت | طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت بنهاد | بهر یک پسر زان نصیبے بداد
مبادا که بر یکدگر سرکشند | به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد ازان روزگارے شمرد | بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلاندش طناب امل | وفاتش فروبست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه | که بیحد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در بہ افتاد خویش | گرفتند هر یک یکے راه پیش
یکے عدل تا نام نیکو برد | یکے ظلم تا مال گرد آورد
یکے عاطفت سیرت خویش کرد | درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت | شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزائن تهی کرد و پر کرد جیش ق چنان کز خلائق بهنگام عیش

بگردون شدے بانگ شادی چو رعد چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرّخ نهاد که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودکِ نامجوے پسندیده پے بود و فرخنده خوے

ملازم بدلداری خاص و عام ثناگوے حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتے دلیر که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد در ایام او بر دلے نگویم که خارے که برگ گلے

سرآمد بتائیدِ ملک از سران نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج بیفزود بر مردِ دهقان خراج

طمع کرد در مالِ بازارگان بلا ریخت بر جانِ بیچارگان

نگویم که بدخواهِ درویش بود حقیقت که او دشمن خویش بود

باُمیدِ بیشی نداد و نخورد خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی پراگنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر که ظلمست در بوم آن بے هنر

بریدند از آنجا خرید و فروخت زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت بناکام دشمن برو دست یافت

ستیزِ فلک بیخ و بارش بکند سمِ اسپِ دشمن دیارش بکند

وفا در کہ جوید چو پیمان گسیخت خراج از کہ خواہد چو دہقان گریخت
چہ نیکی طمع دارد آن بے صفا کہ باشد دعائے بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کافِ کُن نکرد آنچہ نیکانش گفتند کُن
چہ گفتند نیکان بران نیکمرد تو بر خور کہ بیداد گر بر نخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست کہ در عدل بود آنچہ در ظلم جست

حکایت

یکے بر سرِ شاخ و بُن می برید خداوندِ بُستان نگہ کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد میکند نہ با من کہ با نفسِ خود میکند
نصیحت بجا ست اگر بشنوی ضعیفان میفگن بکتفِ قوی
کہ فردا بداور برد خسروے گدائے کہ پیشت نیرزد جوے
چو خواہی کہ فردا بوی مہترے مکن دشمنِ خویشتن کہترے
کہ چون بگذرد بر تو این سلطنت بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجہ از ناتوانان بدار کہ گر بفگنندت شوی شرمسار
کہ زشت است در چشم آزادگان بیفتادن از دستِ اُفتادگان
بزرگانِ روشندلِ نیک بخت بفرزانگی تاج بُردند و تخت
بدنبالۂ راستان کج مرو
وگر راست خواہی زسعدی شنو

صفتِ جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

مگو جاهے از سلطنت بیش نیست — کہ ایمن تر از مُلکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند — حق اینست و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویشِ نانے خورد — مَلِک غمِ بقدرِ جهانے خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام — چنان خوش بخسپد کہ سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رَوَد — بمرگ این دو از سر بدر میرَوَد
چہ آن را کہ بر سر نهادند تاج — چہ آن را کہ بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان بر است — ق — وگر تنگدستے بزندان در است
دران دم کاجل بر سرِ هر دو تاخت — نمی شاید از یکدگر شان شناخت

حکایت

شنیدم کہ یک بار در دجلۂ — سخن گفت با عابدے کلّۂ
کہ من فرِّ فرماندهی داشتم — بسر بر کلاهِ مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وِفاق — گرفتم بباز وے دولت عِراق
طمع کرده بُودم کہ کَرمان خورم — کہ ناگہ بخوردند کِرمان سرم
بکن پنبۂ غفلت از گوشِ هوش — کہ از مُردگان پندت آید بگوش

در معنیِ نکوکاری و بدکاری و عاقبتِ آن

نکوکار مردم نباشد بدش — نورزد کسے بد کہ نیک آیدش
شر انگیز ہم در سرِ شر رود — چو کژدم کہ در خانہ کمتر رود
اگر نفعِ کس در نہادِ تو نیست — چنین جوہر و سنگِ خارا یکیست
غلط گفتم اے یارِ شایستہ خُوے — کہ نفعست در آہن و سنگ و رُوے
چنین آدمی مُردہ بہ ننگ را — کہ بر روے فضیلت بود سنگ را
نہ ہر آدمی زادہ از دَد بِہ است — کہ دَد ز آدمی زادۂ بد بِہ است
بِہ است از دَد انسانِ صاحب خرد — نہ انسان کہ در مَرْدم افتد چو دَد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب — کدامش فضیلت بُوَد بر دَواب
سوارِ نگون بخت بے راہ رَو — پیادہ برد زو برفتن گرَو
کسے دانۂ نیکمردی نہ کاشت — کزو خرمنِ کامِ دل بر نداشت
نہ ہرگز شنیدیم در عمرِ خویش — کہ بد مرد را نیکی آمد بپیش

حکایت

گُرازے بچاہے در اُفتادہ بُود — کہ از ہولِ او شیرِ نر مادہ بُود
بد اندیش مَرْدم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجز تر از خود ندید
ہمہ شب ز فریاد و زاری نخفت — یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو هرگز رسیدی بفریاد کس — که می خواهی امروز فریادرس
همه تخم نامردمی کاشتی — ببین لاجرم بر که برداشتی
که بر جان ریشت نهد مرهمی — که دلها ز ریشت بنالد همی
تو ما را همی چاه کندی براه — بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام — یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار
نه پندارم ای در خزان کشته جو — که گندم ستانی بوقت درو
درخت زقوم ار بجان پروری — مپندار هرگز کزو بر خوری
رطب ناورد چوب خر زهره بار — چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکی نیکمرد — که اکرام حجاج یوسف نکرد
بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوی را — بپرخاش درهم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای — عجب ماند سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلان بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطف یزدان پاک		که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار		مکن دست ازین پیر دهقان بدار
که خلقی بدو تکیه دارند و پشت		روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن		ز خردان اطفالش اندیشه کن
مکن دشمن خاندان خودی		که بر خاندانها پسندی بدی
مپندار و دلها بداغ تو ریش		که روز پسین آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس		ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی		برآرد ز سوز جگر یاربی
بسود اچنان بر وی افشاند دست		که حجاج را دست حجت ببست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید		بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پرده کس بهنگام جنگ		که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیرمردان درشت		چو با کودکان بر نیایی بمشت
شنیدم که نشنید و خوانش بریخت		ز فرمان داور که داند گریخت
بزرگی دران فکرت آن شب نخفت		بخواب اندرش دید و درویش گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند		عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکی پند میداد فرزند را		نکو دار پند خردمند را		[نگهدار]

مکن جور بر خردگان اے پسر — کہ یک روز ت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی اے کودک کم خرد — کہ روزے پلنگیت برہم درد
بخردی درم زور سر پنجہ بود — دل زیر دستان زمن رنجہ بود
بخوردم یکے مشت زور آوران — نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی کہ نوم — حرام است بر چشم سالار قوم
غم زیر دستان بخور زینہار — بترس از زبردستی روزگار
نصیحت کہ خالی بود از غرض — چو داروے تلخست دفع مرض

حکایت درین معنیٰ

یکے را حکایت کنند از ملوک — کہ بیماری رشتہ کردش چو دوک
چنانش درانداخت ضعف جسد — کہ می برد بر زیر دستان حسد
کہ شاہ ارچہ بر عرصہ نام آور است — چو ضعف آمد از بیذقے کمتر است
ندیمے زمین ملک بوسہ داد — کہ عمر خداوند جاوید باد
درین شہر مردے مبارک دم است — کہ از پارسایان چنوئے کم است
نبردند پیشش مہمات کس — کہ مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعائے برین — کہ رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مهتران خدم بخوانند پیرِ مبارک قدم
بگفتا دعائے کن اے ہوشمند کہ در رشتہ چون سوزنم پاے بند
شنید این سخن پیرِ خم بودہ پشت بہ تندی برآورد بانگِ درشت
کہ حق مہربان است بر دادگر ببخشاے و بخشایشِ حق نگر
دعاے منت کے شود سودمند اسیرانِ مظلوم در چاہ و بند
تو ناکردہ بر خلق بخشایشے کجا بینی از دولت آسایشے
ببایدت عذرِ خطا خواستن پس از شیخِ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعاے ویت دعاے ستمدیدگان در پیت
شنید این سخن شہریارِ عجم ز خشم و خجالت برآمد بہم
برنجید و پس با دلِ خویش گفت چہ رنجم حقست این کہ درویش گفت
بفرمود تا ہر کہ در بند بود بفرمانش آزاد کردند زود
جہاندیدہ بعد از دو رکعت نماز بداور برآورد دستِ نیاز
کہ اے برفرازندۂ آسمان ق بجنگش گرفتی بہ صلحش بمان
ولی ہمچنان بر دعا داشت دست کہ رنجور افتادہ بر پاے جست
تو گفتی ز شادی بخواہد پرید چو طاؤس چون رشتہ در پا ندید
بفرمود گنجینہ و گوہرش فشانند در پاے و زیرِ سرش
حق از بہرِ باطل نشاید نہفت ازان جملہ دامن بیفشاند و گفت

مرو با سر رشته یار دگر
مبادا که دیگر زند رشته سر

چو یارے فتادی نگهدار پاے
که یک بار دیگر نلغزد ز جاے

ز سعدی شنو کین سخن راستست
نه هر بارسے افتاده برخاستست

گفتار

جهان اے پسر ملک جاوید نیست
ز دنیا وفاداری امید نیست

نه بر باد رفتے سحرگاه و شام
سریر سلیمان علیه السلام

باخر ندیدی که بر باد رفت
خنک آنکه با دانش و داد رفت

کسے زین میان گوے دولت ربود
که در بند آسایش خلق بود

بکار آمد آنها که برداشتند
نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل
سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز
چو خور زرد شد بس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت
که در طب ندیدند دارو بے موت

همه تخت و ملکے پذیرد زوال
بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب
شنیدم که میگفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزے نبود
چو حاصل همین بود چیزے نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش
برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیدہ رائے کہ بخشید و خورد | جہان از پئے خویشتن گرد کرد
درین کوشش تا باتو ماند مقیم | کہ ہرچہ از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجہ بر بستر جان گداز | یکے دست کوتاہ و دیگر دراز
دران دم ترا می نماید بدست | کہ دہشت زبانش زگفتن ببست
کہ دستے بجود و کرم کن دراز | دگر دست کوتہ کن از ظلم و آز
کنونت کہ دستست خارے بکن | دگر کے برآری تو دست از کفن
بتابد بسے ماہ و پروین و ہور | کہ سر برنداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعۂ سخت داشت | کہ گردن بالوند برمی فراشت
نہ اندیشہ از کس نہ حاجت بہیچ | چو زلف عروسان رہش پیچ پیچ
چنان نادر افتادہ در روضۂ | کہ بر لاجوردی طبق بیضۂ
شنیدم کہ مردے مبارک حضور | بنزدیک شاہ آمد از راہ دور
حقایق شناسے جہاندیدۂ | ہنرمندے آفاق گردیدۂ
بخندید کین قلعۂ خرم است | ولیکن نپندارمش محکم است
نہ پیش از تو گردن کشان داشتند | دمے چند بودند و بگذاشتند
نہ بعد از تو شاہان دیگر برند | درخت امید ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن | دل از بند اندیشہ آزاد کن

چنان روزگارش بکُنجے نشاند | کہ بر یک پشیزش تصرّف نماند
چو نومید ماند از ہمہ چیز و کس | اُمیدش بفضلِ خدا ماند و بس
برِ مردِ ہشیار دُنیا خس است | کہ ہر مدّتے جائے دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریدۂ در عجم | بکسرےٰ کہ اے وارثِ مُلکِ جم
اگر مُلک بر جم بماندے و بخت | ترا کے میسّر شدے تاج و تخت
اگر گنجِ قارون بدست آوری | نماند مگر آنچہ بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد | پسر تاجِ شاہی بسر بر نہاد
بہ تُربت سپردندش از تاج و گاہ | نہ جائے نشستن نہ آماج گاہ
چنین گفت دیوانۂ ہوشیار | چو دیدش پسر روزِ دیگر سوار
زہے مُلکِ دورانِ سر در نشیب | پدر رفت و پائے پسر در رکیب
چنین است گردیدنِ روزگار | سُبک سیر بد عہد ناپائیدار
چو دیرینہ روزے سر آورد عہد | جوان دولتے سر بر آرد ز مہد
منہ بر جہان دل کہ بیگانہ ایست | چو مُطرب کہ ہر روز در خانہ ایست
نہ لائق بُود عیش با دلبرے | کہ ہر بامدادش بُود شوہرے
نکوئی کُن امسال چون دِہ تراست | کہ سالِ دگر دیگرے دِہ خداست

حکایت

بزرگے جفا پیشه در حدِ غور — گرفتی خرِ روستائی بزور
خران زیرِ بارِ گران بے علف — بروزے دو مسکین شدندے تلف
چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دلِ تنگِ درویش بار
چو بامِ بلندش بود خودپرست — کند خاک و خاشاک بر بامِ پست
شنیدم که بارے بعزمِ شکار — برون رفت بیدادگر شهریار
پیاپے بدنبالِ صیدے براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند
بتنها ندانست روئے و رهے — بپرداخت ناکام شب در دهے
خرے دید پوسیده و کارگر — توانا و زور آور و بار بر
یکے مردِ گرد استخوانے بدست — چنان میزدش کاستخوان می‌شکست
شهنشه برآشفت گفت اے جوان — ز حد رفت جورت برین بیزبان
چو زور آوری خود نمائی مکن — بر افتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایه قول — یکے بانگ بر پادشه زد بهول
که بیهوده نگرفتم این کار پیش — برو چون ندانی پسِ کارِ خویش
بساکس که پیشِ تو معذور نیست — چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وے خطاب — بگفتا بیا تا چه بینی صواب
که پندارم از عقل بیگانهٔ — نه مستی همانا که دیوانهٔ

بخندید بر کارِ آن ترکِ نادان خموش | مگر حالِ خضرت نیامد بگوش
نه دیوانه خواند کس او را نه مست | جسر کشتیِ ناتوانان شکست
جهان جوی گفت ای ستمگاره مرد | چه دانی که خضر آن برای چه کرد
دران بحر مردی جفاپیشه بود | که دلها ازو بحرِ اندیشه بود
جزایر ز کردارِ او پرخروش | جهانی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن را ازبهرِ مصالح شکست | که سالارِ ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعی که در خزینه است | ازان به که در دستِ دشمن درست
بخندید دهقانِ روشن ضمیر | که بس حق بدستت نگفت ای امیر
نه از جهل می بشکنم پای خر | که از جورِ سلطانِ بیدادگر
خر این جا بیک لنگ و تیمار کش | ازان به که پیشِ فلک بارکش
تو آن را نگوئی که کشتی گرفت | که چون تا ابد نامِ زشتی گرفت
تفو بر چنان ملک و دولت که راند | که شنعت برو تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تنِ خویش کرد | نه بر زیردستانِ درویش کرد
که فردا دران محفلِ نام و ننگ | بگیرد گریبان و ریشش بچنگ
نهد بارِ اوزار بر گردنش | نیارد سر از عار برکردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کشد | دران روز بارِ خران چون کشد
گر انصاف پرسی بداختر کس است | که در بداختیش رنجِ دیگر کس است

همین پنج روزش تنعّم بود — که شادیش در رنج مردم بود
اگر بر نخیزد به آن مرده دل — که خسپند از و مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — ببست اسپ و سر بر نمد زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد — ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آوازِ مرغ سحر گوش کرد — پریشانیِ شب فراموش کرد
سواران همه شب پی که تاختند — سحرگه پیِ اسپ بشناختند
بران عرصه بر اسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین — چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شورِ طرب در نهاد آمدش — ز دهقانِ دوشینه یاد آمدش
بفرمود و جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پایِ تخت
سیه دل بر آهیخت شمشیر تیز — ندانست بیچاره روی گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردید در خاطرش
نه بینی که چون کارد بر سر بود — قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت — به بی باکی او تیرِ ترکش بریخت
سرِ ناامیدی بر آورد و گفت — شب گور در وی محالست خفت
نه تنها مهربانی که در دور تست — همه عالم آوارهٔ جورِ تست

نه من کردم از دستِ جورت نفیر | که خلقے ز خلقے یکے گشته گیر
عجب کز منت بر دل آمد درشت | بکش گر توانی همه خلق کشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من | بانصاف بیخ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است | نه بیچارهٔ بیگنه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار | که نامت به نیکی رود در دیار
ندانم که چون خسپدت دیدگان | نه خفته ز دستت ستمدیدگان
بدان کے ستوده شود پادشاه | که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سرِ انجمن | پسِ چرخه نفرین کنان پیرزن
گرفت این سخن شاهِ ظالم بگوش | ز سر مستیِ غفلت آمد بهوش
دران دِه که طالع نمودش بهی | دِهی را بخشید فرماندِهی
بیاموزی از عالمان عقل وخوے | نه چندانکه از جاهلِ عیب جوے
ز دشمن شنو سیرتِ خود که دوست | هرانچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یارِ تواند | ملامت کنان دوستدارِ تواند
ترشروے بهتر کند سرزنش | که یارانِ خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست | دگر عاقلی یک اشارت بست

حکایتِ درویشِ صادق با پادشاهِ بیدادگر

شنیدم که از نیکمردے فقیر | دل آزرده شد پادشاهے کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود — ز گردنکشی بر وی آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه — که زور آزمائیست بازوی شاه
ز یاران یکی گفتش اندر نهفت — مصالح نبود این سخن گفت گفت
ق
رسانیدن امرِ حق طاعت است — ز زندان نترسم که یکساعت است
همان دم که در خفیه این راز رفت — حکایت بگوشِ ملک باز رفت
بخندید کو ظنِ بیهوده برد — نداند که خواهد دران حبس مرد
غلامی بدرویش برد این پیام — بگفتا بخسرو بگو ای غلام
که دنیا همین ساعتی بیش نیست — غم و خرمی پیشِ درویش نیست
نه گر دستگیری کنی خرمم — نه گر سر بری در دل آید غمم
ترا گر سپاه هست و فرمان و گنج — مرا گر عیال است و حرمان و رنج
بدروازهٔ مرگ چون در شویم — بیک هفته باهم برابر شویم
منهِ دل برین دولتِ پنجروز — تنِ خویشتن را بآتش مسوز
نه پیش از تو بیش از تو اندوختند — به بیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند — چو مردی نه بر گور نفرین کنند
نباید برسمِ بد آئین نهاد — که گویند لعنت بران کین نهاد
وگر بر سر آید خداوندِ زور — نه زیرش کند عاقبت خاکِ گور
بفرمود دلتنگ روی از جفا — که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مرد حقایق شناس / ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی‌زبانی ندارم غمی / که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوائی برم ور ستم / گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت / گرت نیکروزی بود خاتمت

حکایت زورآزمای تنگدست

یکی مشت زن بخت و روزی نداشت / نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی به پشت / که روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار / دلش حسرت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش / گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق / فرو رفتی آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستی / که کس دید ازین صعب‌تر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره / مرا روی نان می نبیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این / برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوهٔ ساختی / که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی / ز خود گرد محنت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمین می‌شکافت / عظام زنخدان پوسیده یافت

بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهای دندان فرو ریخته

دهان بی زبان پند میگفت و راز — که ای خواجه با بینوائی بساز

نه اینست حال دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خون دل

غم از گردش روزگاران مدار — که بیجا بگردد بسی روزگار

همان لحظه کین خاطرش روی داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد

که ای نفس بی رای و تدبیر و هش — بکش بار تیمار و خود را مکش

اگر بنده‌ای بار بر سر برد — وگر سر باوج فلک برپرد

دران دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود

غم و شادمانی نماند ولیک — جزای عمل ماند و نام نیک

کرم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت

مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بود است و بعد از تو هم

زرافشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی درافشاند اگر زر نداشت

حکایت در اغماض از سفیه نااهل و اعراض از سفاهت جاهل

حکایت کنند از جفا گستری — که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان ازو در بلا — بشب دست پاکان ازو بر دعا

گروہے برِ شیخ آن روزگار / ز دستِ ستمگر گریستند زار
که اے پیرِ دانائے فرخنده راے / بگو این جوان را بترس از خداے
بگفتا دریغ آیدم نامِ دوست / که ہر کس نه درخوردِ پیغامِ اوست
کسے را که بینی ز حق برکران / منه با وے اے خواجه حق درمیان
حقت گفتم اے خسروِ نیک راے / توان گفت حق پیشِ مردِ خداے
برِ مردِ نادان نریزم علوم / که ضائع کنم تخم در شوره بوم
چو در وے نگیرد عدو داندم / برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت اے پادشه حق رویست / دلِ مردِ حق گوے ازینجا قویست
نگین خصلتے داری اے نیکبخت / که در موم گیرد نه در سنگِ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان / برنجد که دزد است و من پاسبان
تو ہم پاسبانی بانصاف وداد / که حفظِ خدا پاسبانِ تو باد
ترا نیست منت ز روئے قیاس / خداوند را فضل و منت شناس
که در کارِ خیرت بخدمت بداشت / نه چون دیگرانت معطل گذاشت
ہمه کس بمیدانِ کوشش درند / ولے گوئے بخشش نه ہر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بہشت / خدا در تو خوئے بہشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد / قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب / عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار درین معنے کہ تا کار بتدبیر برآید جنگ کردن نشاید

همی تا برآید بتدبیر کار — مدارائے دشمن بہ از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست — بہ نعمت بباید درِ فتنہ بست
گر اندیشہ داری ز دشمن گزند — بتعویذِ احسان زبانش ببند
عدو را بجائے خسک زر بریز — کہ احسان کند کُند دندانِ تیز
بتدبیر شاید جہان خورد ولوس — چو دستے نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم درآید بہ بند — کہ اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست — پس اورا رعایت چنان کن کہ دوست
حذر کن ز پیکارِ کمتر کسے — کہ از قطرہ سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی برابرو گرہ — کہ دشمن اگرچہ زبون دوست بہ
بود دشمنش تازہ و دوست ریش — کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاہے ز خود بیشتر — کہ نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد — نہ مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ — بنزدیکِ من صلح بہتر ز جنگ
چو دست از ہمہ حیلتے درگسست — حلالست بُردن بشمشیر دست
اگر صلح خواہد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ

که گر وی ببندد در کارزار ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد روئین ز پای جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر چه دانی کز آن کی که باشد ظفر
چو بینی که لشکر ز هم پشت داد به تنها مده جان شیرین بباد
اگر بر کناری برفتن بکوش وگر در میانی لبس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین چو پانصد بشوکت بدرد زمین
چو خواهی بریدن بشب راهها حذر کن نخست از کمینگاهها
میان دو لشکر چو یکروزه راه بماند بزن خیمه در جایگاه
گر او پیشدستی کند غم مدار ور افراسیابست مغزش برآر
میان دو لشکر چو یکروزه راند سر پنجهٔ زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکرِ مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفگن عَلَم — که بازش نباید جراحت بهم
بسے در قفائے ہزیمت مران — نباید که دور اُفتی از یاوران
ہوا بینی از گردِ ہیجا چو میغ — بگیرند گردت بزوبین و تیغ
بدنبالِ غارت نراند سپاه — که خالی بماند پسِ پشتِ شاه
سپه را نگهبانیِ شہریار — بہ از جنگ در حلقۂ کارزار

گفتار در نواختنِ سپاه بافزونیِ منصب وجاه

دلاور که بارے تہوّر نمود — بباید بمقدارش اندر فزود
که بارِ دگر دل نہد بر ہلاک — ندارد ز پیکارِ یاجُوج باک
سپاہی در آسودگی خوش بدار — که در حالتِ سختی آید بکار
کنون دستِ مردانِ جنگی ببوس — نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس
سپاہی که کارش نباشد ببرگ — چرا دل نہد روزِ ہیجا بمرگ
نواحیِ مُلک از کفِ بدسگال — بلشکر نگہدار و لشکر بمال
مَلِک را بُوَد بر عدو دست چیر — چو لشکر دل آسوده باشند و سیر
بہائے سرِ خویشتن می خورد — نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاہی دریغ — دریغ آیدش دست بُردن بتیغ

چہ مردی کند در صفِ کارزار چو دستش تہی باشد و کار زار

گفتار در کار کردن برائے کار آزمودگان

بہ پیکارِ دشمن دلیران فرست ہزبران بنا وردِ شیران فرست
برائے جہان دیدگان کار کن کہ صید آزمودہ ست گرگِ کہن
مترس از جوانانِ شمشیر زن حذر کن ز پیرانِ بسیار فن
جوانانِ پیل افگنِ شیر گیر ندانند دستانِ روباہِ پیر
خردمند باشد جہاندیدہ مرد کہ بسیار گرم آزمودہ ست و سرد
جوانانِ شائستہ بخت ور ز گفتارِ پیران نہ پیچند سر
گرت مملکت باید آراستہ مدہ کارِ معظم بنوخاستہ
سپہ را مکن پیشرو جز کسے کہ در جنگہا بودہ باشد بسے
نتابد سگِ صید روئے از پلنگ ز روبہ رمد شیرِ نادیدہ جنگ
چو پروردہ باشد پسر در شکار نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخچیر و آماج و گوئے دلاور شود مردِ پرخاش جوئے
بگرمابہ پروردۂ عیش و ناز بترسد چو بیند درِ جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشتِ زین بود کش زند کودکے بر زمین
یکے را کہ دیدی تو در جنگ پشت بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش | چو قربان پیکار بر بست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز | مرو آب مردان جنگی مریز
سوارے کہ بنمود در جنگ پشت | نہ خود را کہ نام آوران را بکشت
تہوّر نباید مگر زان دو یار | کہ افتند در حلقۂ کارزار
دو همجنس و ہم سفرہ و ہم زبان | بکوشند در قلب ہیجا بجان
کہ ننگ آیدش رفتن از پیشِ تیر | برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی کہ یاران نباشند یار | ہزیمت بجائے غنیمت شمار

گفتار در دلداریِ ہنرمندان

دو تن پرور اے شاہ کشور کشائے | یکے اہلِ رزم و دگر اہلِ رائے
ز نام آوران گوئے دولت برد | کہ دانا و شمشیر زن پرورد
ہر آن کو قلم را نورزید و تیغ | بر او گر بمیرد مگوائے دریغ
قلمزن نگہدار و شمشیر زن | نہ مطرب کہ مردی نیاید ز زن
نہ مردی است دشمن در اسبابِ جنگ | تو مدہوشِ ساقی و آوازِ چنگ
بسا اہلِ دولت ببازی نشست | کہ دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار در حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگِ بد اندیش ترس / در آوازهٔ صلح زو بیش ترس
بسا کس بروز آیتِ صلح خواند / چو شب شد سپه بر سرِ خفته راند
زره پوش خسپند مرد افگنان / که بستر بود خوابگاهِ زنان
بخیمه درون مردِ شمشیر زن / برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن / که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کارِ مردانِ کارآگه است / یزک سدِ روئینِ لشکرگه است

گفتار در حسنِ تدبیر با دشمنان

میانِ دو بدخواهِ کوتاه دست / نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو باهم سگالند راز / شود دستِ کوتاهِ ایشان دراز
یکے را به نیرنگ مشغول دار / دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنے پیش گیرد ستیز / بشمشیرِ تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش / که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکرِ دشمن افتد خلاف / تو بگذار شمشیرِ خود در غلاف
چو گرگان پسندند برهم گزند / برآساید اندر میان گوسپند

چو دشمن بدشمن شود مشتغل | تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار در ملاطفت با دشمن از روے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی | نگهدار پنہان رہِ آشتی
کہ کشور کشایانِ مغفر شگاف | نہان صلح جویند و پیدا مصاف
دلِ مردِ میدان نہانی بجوے | کہ باشد کہ در پایت افتد چو گوے
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ | بکشتن برِش کرد باید درنگ
کہ افتد کزین نیمہ ہم سرورے | بماند گرفتار در چنبرے
وگر کشتی این بندیِ ریش را | نہ بینی دگر بندیِ خویش را
نترسد کہ دوران بندی کند | کہ بر بندیان زورمندی کند
کسے بندیان را بود دستگیر | کہ خود بودہ باشد بہ بندے اسیر
اگر سر نہد بر خطت سرورے | چو نیکش بداری نہد دیگرے
وگر خفیہ یک دل بدست آوری | ازان بہ کہ صد در شبیخون بری

گفتار در حذر کردن از اقربائے دشمن کہ بگرد دوست گردند

گرت خویشِ دشمن شود دوستدار | ز تلبیس ایمن مشو زینہار
کہ گردد درونش بکینِ تو ریش | چو یاد آیدش مہرِ پیوندِ خویش

بد اندیش را لفظِ شیرین مبین — که ممکن بُوَد زهر در انگبین
کسے جان از آسیبِ دشمن بُبرد — که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدار دآن شوخ در کیسه دُر — که داند همه خلق را کیسه بُر
سپاهی که عاصی شود در امیر — ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالارِ خود را سپاس — ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد اُستوارش مدار — نگهبانِ پنهان برو برگمار
نو آموز را ریسمان کن دراز — نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیمِ دشمن بجنگ و حصار — بگیری بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون دربرد — ز حلقومِ بیدادگر خون خورد
چو برکندی از دستِ دشمن دیار — رعیت بسامان تر از وے بدار
که گر باز کوبد درِ کارزار — برآرند عام از دِماغش دِمار
وگر شهریان را رسانی گزند — درِ شهر بر رُوے دشمن مبند
مگو دشمنِ تیغ زن بر در است — که همبازِ دشمن بشهر اندر است
بتدبیرِ جنگِ بد اندیش کوش — مصالح بیندیش و نیّت بپوش
منهِ درمیان رازِ با هر کسے — که جاسوس هم کاسه دیدم بسے
سکندر که با شرقیان حرب داشت — درِ خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند کہ عزمِ تو چیست ۞ بر آن راے و دانش بباید گریست
کرم کن نہ پرخاش و کین آوری ۞ کہ عالم بزیرِ نگین آوری
چو کارے برآید بلُطف و خوشی ۞ چہ حاجت بہ تُندی و گردنکشی
نخواہی کہ باشد دِلت دردمند ۞ دِلِ دردمندان برآور زبند
بباز و توانا نباشد سپاہ ۞ بَرَو ہمّت از ناتوانان بخواہ
دُعاے ضعیفانِ اُمّید وار ۞ ز بازُوے مردی بہ آید بکار
ہر آنکہ استعانت بدرویش بُرد ۞ اگر با فریدون زد از پیش بُرد

بابِ دُوم
در احسان

اگر ہوشمندی بمعنے گراے ۞ کہ معنے بماند نہ صورت بجاے
کرا دانش و جُود و تقوے نبُود ۞ بصورت درش ہیچ معنے نبُود
کسے خُسپد آسودہ در زیرِ گِل ۞ کہ خُسپند ازو مَردُم آسودہ دِل
غمِ خویش در زندگی خور کہ خویش ۞ بمُردہ نپردازد از حرصِ خویش
زر و نعمت اکنون بدہ کان تُست ۞ کہ بعد از تو بیرون ز فرمانِ تُست
نخواہی کہ باشی پراگندہ دِل ۞ پراگندگان را ز خاطر مہل
پریشان کن امروز گنجینہ چُست ۞ کہ فردا کلیدش نہ در دستِ تُست

تو با خود ببر توشۂ خویشتن — کہ شفقت نیاید ز فرزند و زن
کسے گوئے دولت ز دنیا برد — کہ با خود نصیبے بعقبےٰ برد
بغمخوارگی جز سرِ انگشت من — نخارد کسے در جہان پشتِ من
مکن بر کفِ دست نہ ہرچہ ہست — کہ فردا بدندان گزی پشتِ دست
بپوشیدنِ سترِ درویش کوش — کہ سترِ خدایت بود پردہ پوش
مگردان غریب از درت بے نصیب — مبادا کہ گردی بدرہا غریب
بزرگے رساند بمحتاج خیر — کہ ترسد کہ محتاج گردد بغیر
بحالِ دلِ خستگان درنگر — کہ روزے تو دل خستہ باشی مگر
فرو ماندگان را درون شاد کن — ز روزِ فرو ماندگی یاد کن
نہ خواہندۂ بر درِ دیگران — بشکرانہ خواہندہ از در مران

گفتار در نواختنِ یتیمان و رحمت بر حالِ ایشان

پدر مردہ را سایہ بر سر فگن — غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چہ بودش فرو ماندہ سخت — بود تازہ بے بیخ ہرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگندہ پیش — مدہ بوسہ بر روئے فرزندِ خویش
یتیم ار بگرید کہ نازش خرد — وگر خشم گیرد کہ بارش برد
الا تا نگرید کہ عرشِ عظیم — بلرزد ہمی چون بگرید یتیم

برحمت بکن آبش از دیده پاک　　　بشفقت بیفشانش از چهره خاک
اگر سایهٔ خود برفت از سرش　　　تو در سایهٔ خویشتن پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم　　　که سر در کنارِ پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستی مگس　　　پریشان شدے خاطرِ چند کس
کنون گر بزندان برندم اسیر　　　نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از دردِ طفلان خبر　　　که در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت در ثمرهٔ نیکوکاری

یکے خارِ پاے یتیمے بکند　　　بخواب اندرش دید صدرِ خجند
همیگفت و در روضه ها می چمید　　　کزان خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری　　　که رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست　　　که من سرورم دیگران زیردست
اگر تیغ دورانش انداختست　　　نه شمشیرِ دوران هنوز آختست
چو بینی دعاگوے دولت هزار　　　خداوند را شکرِ نعمت گزار
که چشم از تو دارند مردم بسے　　　نه تو چشم داری بدستِ کسے
کرم خوانده ام سیرتِ سروران　　　غلط گفتم اخلاقِ پیغمبران

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل　　　نیامد بمهمان سراے خلیل ع

ز فرخندہ خوئی نخوردے پگاہ — مگر بینوائے در آید ز راہ
برون رفت و ہر جانبے بنگرید — براطرافِ وادی نگہ کرد و دید
بہ تنہا یکے در بیابان چو بید — سر و مُویش از برفِ پیری سفید
بدلداریش مرحبائے بگفت — برسمِ کریمان صلائے بگفت
کہ اے چشمہائے مرا مردُمک — یکے مَردُمی کن بنان و نمک
نَعَم گفت و برجست و برداشت گام — کہ دانست خُلقش عَلَیہِ السَّلام
رقیبانِ مہمانسرائے خلیلؑ — بعزّت نشاندند پیرِ ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر ہر طرف ہمگنان
چو بسم اللہ آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثے بسمع
چنین گفتش اے پیرِ دیرینہ روز — چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نہ شرط است وقتیکہ روزی خوری — کہ نامِ خداوندِ روزی بری
بگفتا نیارم طریقے بدست — کہ نشنیدم از پیرِ آذرپرست
بدانست پیغمبرِ نیک فال — کہ گبر است پیرِ تبہ بودہ حال
بخواری براندش چو بیگانہ دید — کہ منکر بُود پیشِ پاکان پلید
سروش آمد از کردگارِ جلیل — بہیبت ملامت کنان کاے خلیل
منش دادہ صد سالہ روزی و جان — ترا نفرت آمد ازو یک زمان
گر او می بَرد پیشِ آتش سجُود — تو واپس چرا می بری دستِ جود

گفتار اندر احسان با مردمِ نیک و بد

گره بر سرِ بندِ احسان مزن
که این زرق و شیدست و آن مکر و فن

زیان می کند مردِ تفسیر دان
که علم و ادب می فروشد بنان

کجا عقل یا شرع فتوے دہد
که مردِ خرد دین بدنیا دہد

ولیکن تو بستان که صاحبِ خرد
از ارزان فروشان برغبت خرد

حکایتِ عابد باشیادِ شوخ دیده

زباندانے آمد بصاحبدلے
که محکم فرو ماندام در گلے

یکے سفله را ده درم بر من است
که دانگے ازو بر دلم ده من است

همه شب پریشان ازو حالِ من
همه روز چون سایه دُنبالِ من

بکرد از سخنهائے خاطر پریش
درونِ دلم چون درِ خانه ریش

خدایش مگر تا ز مادر بزاد
جز آن ده درم چیزِ دیگر نداد

ندانسته از دفترِ دین الف
نخوانده بجز بابِ لا ینصرف

خور از کوه یک روز سر بر نزد
که آن قلتبان حلقه بر در نزد

در اندیشه ام تا کدامم کریم
ازان سنگدل دست گیرد بسیم

شنید این سخن پیرِ فرخ نهاد
درستے دو در آستینش نهاد

ز راه قفا در دست افسانه گوی | برون رفت از آنجا چو خور تازه روی
یکی گفت شیخ این ندانی که کیست | برو گریه بیهده نباید گریست
گدائی که بر شیر نر زین نهد | ابوزید را اسپ و فرزین نهد
بر آشفت عابد که خاموش باش | تو مرد زبان نیستی گوش باش
اگر راست بود آنچه پنداشتم | ز خلق آبرویش نگه داشتم
اگر شوخ چشمی و سالوس کرد | الا تا نپنداری افسوس کرد
که خود را نگه داشتم آبروی | ز دست چنان گربز یاوه گوی
بد و نیک را بذل کن سیم و زر | که این کسب خیر است و آن دفع شر
خنک آنکه در صحبت عاقلان | بیاموزد اخلاق صاحبدلان
گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش | بعزت کنی پند سعدی بگوش
که اغلب درین شیوه دارد مقال | نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

حکایت پدر ممسک و فرزند جوانمرد

یکی رفت و دنیا ازو یادگار | خلف ماند صاحبدلی هوشیار
نه چون ممسکان دست بر زر گرفت | چو آزادگان دست از او بر گرفت
ز درویش خالی نماندی درش | مسافر بمهمانسرای اندرش
دل خویش و بیگانه خرسند کرد | نه همچون پدر سیم و زر بند کرد

ملامت کنے گفتش اے بادوست بیک رہ پریشان مکن ہرچہ ہست
بسالے توان خرمن اندوختن بیک دم نہ مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب نگہدار وقتِ فراخی حسیب

تمثیل

پدر ختر چہ خوش گفت با نوسے دہ کہ روزِ نوا برگِ سختی بنہ
ہمہ وقت پُر دار مشک و سبوے کہ پیوستہ در دِہ روان نیست جوے
بدُنیا توان آخرت یافتن بزر پنجۂ دیو بر تافتن
ز دستِ تہی بر نیاید امید بزر برکنی چشمِ دیوِ سفید
وگر ہرچہ داری بیکبت برنہی کہ نکت وقتِ حاجت بماند تہی
گدایان بسعیِ تو ہرگز قوی نگردند و ترسم تو لاغر شوی

بازآمدم بحکایت فرزندِ خلف

چو مناعِ خیر این حکایت بگفت ز غیرت جوانمرد را رگ بخفت
پراگندہ دل گشت ازان گفتگوے برآشفت و گفت اے پراگندہ گوے
مرا دستگاہے کہ پیرامن است پدر گفت میراثِ جدِّ من است
نہ ایشان بخست نگہداشتند بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم بیفتاد مالِ پدر کہ بعد از من افتد بدستِ پسر

همان به که امروز مردم خورند | که فردا پس از من به یغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان | نگه می چه داری ز بهر کسان
برند از جهان با خود اصحاب رای | فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کان تست | که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
به دنیا توانی که عقبی خری | بخر جان من ورنه حسرت بری

حکایت در راحت رسانیدن به همسایگان

شکایت کند نوعروسی جوان | بپیری ز دست زنی ...

بزارید وقتی زنی پیش شوی | که دیگر مخر نان ز خباز کوی
ببازار گندم فروشان گرای | که این جو فروش است و گندم نمای
نه از مشتری کز زحام مگس | بیک هفته رویش ندیدست کس
بدلداری آن مرد صاحب نیاز | بزن گفت کای روشنائی بساز
بامید ما کلبه اینجا گرفت | نه مردی بود نفع ازو واگرفت
ره نیک مردان آزاده گیر | چو استاده‌ئی دست افتاده گیر
ببخشای کانانکه مرد حق اند | خریدار دکان بی رونق اند
جوانمرد اگر راست خواهی ولیست | کرم پیشهٔ شاه مردان علیست

حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز | بهر خطوه کردی دو رکعت نماز

چنان گرم رو در طریق خدائے — کہ خارِ مغیلان نکندے ز پائے
بہ آخر ز وسواسِ خاطر پریش — پسند آمدش در نظر کارِ خویش
بتلبیسِ ابلیس در چاہ رفت — (کہ نتوان ازین خوبتر راہ رفت)
گرش رحمتِ حق نہ دریافتے — غرورش سر از جادہ برتافتے
یکے ہاتف از غیب آواز داد — کہ اے نیکبختِ مبارک نہاد
مپندار گر طاعتے کردۂ — کہ نُزلے بدین حضرت آوردۂ
باحسانے آسودہ کردن دلے — بہ از الف رکعت بہر منزلے

حکایت

بسرہنگِ سلطان چنین گفت زن — کہ خیز اے مُبارک در رزق زن
برو تا ز خوانت نصیبے دہند — کہ فرزندگانت بسختی درند
بگفتا بُوَد مطبخ امروز سرد — کہ سلطان بشب نیّتِ روزہ کرد
زن از ناامیدی سر انداخت پیش — ہمیگفت با خود دل از فاقہ ریش
کہ سلطان ازین روزہ گوئی چہ خواست — کہ افطارِ او عیدِ طفلانِ ماست
خورندہ کہ خیرش برآید ز دست — بہ از صائم الدّہرِ دُنیا پرست
مُسلّم کسے را بُوَد روزہ داشت — کہ درماندۂ را دہد نانِ چاشت
وگرنہ چہ حاجت کہ زحمت بری — ز خود باز گیری و ہم خود خوری
خیالاتِ نادانِ خلوت نشین — بہم برکُند عاقبت کفر و دین

صفائیست در آب و آئینه نیز ولیکن صفا را بباید تمیز

حکایتِ کریمِ تنگدست با سائل

یکے را کرم بود و قوت نبود کفافش بقدرِ مروت نبود

کہ سفلہ خداوندِ ہستی مباد جوانمرد را تنگدستی مباد

کسے را کہ ہمت بلند اوفتد مرادش کم اندر کمند اوفتد

چو سیلابِ ریزان کہ بر کوہسار نگیرد ہمی بر بلندی قرار

نہ در خوردِ سرمایہ کردے کرم تنک مایہ بودے ازین لاجرم

برش تنگدستے دو حرفے نوشت کہ اے خوب فرجامِ فرخ سرشت

یکے دست گیرم بچندے درم کہ چنداست تا من بزندان درم

بچشم اندرش قدرِ چیزے نبود ولیکن بدستش پشیزے نبود

بخصمانِ بندی فرستاد مرد کہ اے نیکنامان آزاد مرد

بدارید چندان کف از دامنش وگر می‌گریزد ضمان برمنش

وز آنجا بزندان در آمد کہ خیز وزین شہر تا پاے داری گریز

چو گنجشک در باز دید از قفس قرارش نبود اندرو یک نفس

چو بادِ صبا زان زمین سیر کرد نہ سیرے کہ بادش رسیدے بگرد

گرفتند حالے جوان مرد را کہ حاضر بکن سیم یا مرد را

زبیچارگی راهِ زندان گرفت | که مُرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندے بماند | نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند
زمانها نیاسود و شبها نخفت | برو پارسائے گذر کرد و گفت
نه پندارمت مالِ مردُم خوری | چه پیش آمدت تا بزندان دری
بگفتا که هان اے مُبارک نفس | نخوردم بحیلت گری مالِ کس
یکے ناتوان دیدم از بند ریش | خلاصش ندیدم بجُز بندِ خویش
ندیدم بنزدیکِ دانش پسند | من آسوده و دیگرے پاے بند
بمُرد آخر و نیکنامی ببُرد | زهے زندگانی که نامش نمُرد
تنِ زنده دل خفته در زیرِ گل | به از عالمے زندهٔ مُرده دل
دلِ زنده هرگز نگردد هلاک | تنِ زنده دل گر بمیرد چه باک

حکایت در معنیِ اِحسان با خلقِ خُدا

یکے در بیابان سگے تشنه یافت | برون از رمق در حیاتش نیافت
کُله دلو کرد آن پسندیده کیش | چو حبل اندر آن بسته دستارِ خویش
بخدمت میان بست و بازو گشاد | سگِ ناتوان را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حالِ مرد | که داور گناهانِ او عفو کرد
الا گر جفاکاری اندیشه کن | کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن

کسے با سگے نیکوئی گم نہ کرد کجا گم کند خیر با نیکمرد
کرم کن چنان کت بر آید ز دست جہانبان درِ خیر بر کس نہ بست
گرت در بیابان نباشد چہے چراغے بنہ در زیارتگہے
بقنطار زر بخش کردن ز گنج نہ چندانکہ دینارے از دست رنج
برد ہر کسے بار در خوردِ زور گرانست پاے ملخ پیشِ مور
تو با خلق نیکی کن اے نیکبخت کہ فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر کہ افتادگان را بود دستگیر
بآزار فرمان مدہ بر رہی کہ باشد کہ افتد بفرماندہی
چو تمکین و جاہت بود بر دوام مکن زور بر مردِ درویش عام
کہ افتد کہ با جاہ و تمکین شود چو بیذق کہ ناگاہ فرزین شود
نصیحت شنو مردمِ نیک بین نپاشند در ہیچ دل تخمِ کین
خداوندِ خرمن زیان میکند کہ بر خوشہ چین سر گران میکند
نترسد کہ نعمت بمسکین دہد وزان بارِ غم بر دلِ این نہد
بسا زورمندے کہ افتاد سخت بس افتادہ را یاوری کرد بخت
دلِ زیردستان نباید شکست مبادا کہ روزے شوی زیردست

حکایت

بنالید درویشے از ضعفِ حال بر تُند خوے خداوند مال

نہ دینار دادش سیہ دل نہ دانگ — بر و زد بسر باری از طیرہ بانگ
دلِ سائل از جورِ او خون گرفت — سر از غم برآورد و گفت اے شگفت
توانگر ترُش روے بارے چراست — مگر می نترسد ز تلخیِ خواست
بفرمود کوتہ نظر تا غلام — براندش بخواری و زجرِ تمام
بناکردنِ شکرِ پروردگار — شنیدم کہ برگشت ازو روزگار
بزرگیش سر در تباہی نہاد — عطارد قلم در سیاہی نہاد
شقاوت برہنہ نشاندش چو سیر — نہ بارش رہا کرد و نے بارگیر
فشاندش قضا بر سر از فاقہ خاک — مشعبد صفت کیسہ و دست پاک
سراپاے حالش دگرگونہ گشت — بریں ماجرا مدّتے برگذشت
غلامش بدستِ کریمے فتاد — توانگر دل و دست و روشن نہاد
بدیدارِ مسکینِ آشفتہ حال — چناں شاد بودے کہ مسکین بمال
شبانگہ یکے بر درش لقمہ جست — ز سختی کشیدن قدمہاش سست
بفرمود صاحب نظر بندہ را — کہ خوشنود کن مردِ خواہندہ را
چو نزدیک بردش ز خوان بہرۂ — برآورد بیخویشتن نعرۂ
چو نزدیک آمد برِ خواجہ باز — عیاں کرد اشکش بدیباچہ راز
بپرسید سالارِ فرخندہ خوے — کہ اشکت ز جورِ کہ آمد بروے
بگفت اندرونم بشورید سخت — بر احوالِ ایں پیرِ شوریدہ بخت

که مملوکِ وے بوده‌ام اندر قدیم   خداوندِ املاک و اسباب و سیم
چو کوتاه شد دستش از عزّ و ناز   کند دستِ خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت اے پسر جور نیست   ستم بر کس از گردشِ دور نیست
نه آن تنگ روزیست بازارگان   که بُردے سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روز مَردم از در براند   بروزِ منش دورِ گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوے من   فروشست گردِ غم از روے من
خدائے ار بحکمت ببندد درے   کشاید بفضل و کرم دیگرے
بسا مفلسِ بینوا سیر شد   بسا کارِ منعم زبر زیر شد

حکایت

یکے سیرتِ نیکمردان شنو   اگر نیک مردی و پاکیزه رو
که شبلی ز حانوتِ گندم فروش   بده برد انبانِ گندم بدوش
نگه کرد مورے در آن غله دید   که سرگشته از هر طرف می دوید
ز رحمت برو شب نیارست خفت   بماوائے خود بازش آورد و گفت
مروّت نباشد که این مورِ ریش   پراگنده گردانم از جاے خویش
درونِ پراگندگان جمع دار   که جمعیّتت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسیِ پاک زاد   که رحمت بران تربتِ پاک باد
میازار مورے که دانه‌کش است   که جان دارد و جانِ شیرین خوش است

سیاه اندرون باشد و سنگدل | که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سرِ ناتوان دستِ زور | که روزی بپایش درافتی چو مور
نه بخشید بر حالِ پروانه شمع | نگه کن که چون سوخت در پیشِ جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسی است | توانا تر از تو هم آخر کسی است

گفتار در طریقِ تسخیرِ مردم باخلاق و کرم

ببخش ای پسر کادمی زاده صید | باحسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند | که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف وجود | نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یارِ نیک | نروید ز تخمِ بدی بارِ نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ | نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیکخوست | بسی بر نیاید که گردند دوست

حکایت در معنیِ صید کردنِ دلها باحسان

بره در یکی پیشم آمد جوان | بتک در پَیَش گوسفندی دوان
بدو گفتم این ریسمانست و بند | که می آرد اندر پَیَت گوسپند
سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد | چپ و راست پوئیدن آغاز کرد

برہ ہمچنان در تپش می دوید		کہ جو خوردہ بود از کف مرد و چید
چو باز آمد از عیش و بازی بجاے		مرا دید و گفت اے خداوند راے
نہ این ریسمان می برد با منش		کہ احسان کمندیست در گردنش
بلطفے کہ دیدہ است پیل دمان		نیارد ہمی حملہ بر پیلبان
بدان را نوازش کن اے نیکمرد		کہ سگ پاس دارد چو نانِ تو خورد
بر آن مرد کند است دندانِ یوز		کہ مالد زبان بر پنیرش دو روز

حکایتِ روباہ و درویش

یکے روبہے دید بیدست و پاے		فرو ماند در صنع و لطفِ خداے
کہ چون زندگانی بسر می برد		بدین دست و پا از کجا می خورد
درین بود درویشِ شوریدہ رنگ		کہ شیرے در آمد شغالے بچنگ
شغالے نگون بخت را شیر خورد		بماند آنچہ روباہ ازو سیر خورد
دگر روز باز اتفاقے فتاد		کہ روزی رسان قوتِ روزش بداد
یقین مرد را دیدہ بینندہ کرد		شد و تکیہ بر آفرینندہ کرد
کزین پس بکنجے نشینم چو مور		کہ روزی نخوردند پیلان بزور
زنخدان فرو برد چندے بجیب		کہ بخشندہ روزی فرستد ز غیب
نہ بیگانہ تیمار خوردش نہ دوست		چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست

چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش ز دیوار محرابش آمد بگوش
برو شیر درنده باش ای دغل مینداز خود را چو روباه شل
چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر چو روبه چه باشی بوا مانده سیر
چو شیران کرا گردنِ فربه است گر افتد چو روبه سگ از وی به است
بچنگ آر و با دیگران نوش کن نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن
بخور تا توانی ببازوی خویش که سعیت بود در ترازوی خویش
چو مردان ببر رنج و راحت رسان که عاجز خورد دست رنجِ کسان
برو دست گیر ای نصیحت پذیر نه خود را بیفکن که دستم بگیر
نسخه: بگیر ای جوان دست درویش پیر
خدا را بر آن بنده بخشایش است که خلق از وجودش در آسایش است
کرم ورزد آن سر که مغزے دروست که دون همتانند بے مغز پوست
کسے نیک بیند بهر دو سرائے که نیکی رساند بخلقِ خدائے

حکایتِ عابدِ بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم شناسا و ره رو در اقصاے روم
من و چند سالوکِ صحرا نورد برفتیم قاصد بدیدارِ مرد
سر و چشمِ هر یک ببوسید و دست بتمکین و عزت نشاند و نشست
زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت ولے بے مروت چو بے بر درخت

بخلق و کرم گرم رَو مرد بود | ولے دیگدانش قوی سرد بود
همہ شب نبودش قرار و ہجوع | ز تسبیح و تہلیل و ما را ز جوع
سحرگہ میان بست و در باز کرد | ہمان لطفِ دوشینہ آغاز کرد
جوانے کہ شیرین و خوش طبع بود | کہ با ما مسافر دران ربع بود
مرا بوسہ گفتا بتصحیف دِہ | کہ درویش را توشہ از بوسہ بہ
بخدمت منہ دست بر کفشِ من | مرا نان دِہ و کفش بر سر بزن
بایثار مردان سبق بردہ اند | نہ شب زندہ داران دلِ مردہ اند
ہمی دیدم از پاسبانِ تتار | دلِ مردہ و چشمِ شب زندہ دار
کرامت جوانمردی و نان دہیست | مقالاتِ بیہودہ طبلِ تہیست
قیامت کسے باشد اندر بہشت | کہ معنے طلب کرد و دعوے بہشت
بمعنے توان کرد دعوے درست | دمِ بے قدم تکیہ گاہیست سست

حکایتِ حاتمِ طائیؑ وصفتِ جوانمردیِ وے

شنیدم در ایامِ حاتم کہ بود | بخیل اندرش بادپایے چو دود
صبا سرعتے رعد بانگ ادہمے | کہ بر برق پیشی گرفتے ہمے
بتگ ژالہ می ریخت بر کوہ و دشت | تو گفتی مگر ابرِ نیسان گذشت
یکے سیل رفتارِ ہامون نورد | کہ باد از پیش باز ماندے چو گرد

بگفتند مردانِ صاحب علوم سخنہاے حاتم بسلطانِ روم
که همتاے او در کرم مرد نیست چو اسپش بجولان و ناورد نیست
بیابان نوردے چو کشتی برآب که بالاے سیرش نپرّد عقاب
بدستورِ دانا چنین گفت شاه که دعوے خجالت بود بیگواه
من از حاتم آن اسپِ تازی نژاد بخواهم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم که در وے شکوهِ مہیست وگر رد کند بانگِ طبلِ تہیست
رسولِ هنرمندِ عالم بطے روان کرد و ده مرد همراهِ وے
زمین مرده و ابر گریان برو صبا کرده بارِ دگر جان درو
بمنزلگہِ حاتم آمد فرود برآسود چون تشنه از آبِ رود
سماطے بیفگند و اسپے بکشت بدامن شکر دادشان زر بمشت
شب آنجا ببودند و روزِ دگر بگفت آنچه دانست صاحب خبر
همی گفت حاتم پریشان چو مست ز حسرت بدندان همی کند دست
که اے بهره ور موبدِ نیکنام چرا پیش ازینم نگفتی پیام
من آن بادرفتارِ دلدل شتاب ز بہرِ شما دوش کردم کباب
که دانستم از دستِ باران و سیل نشاید شدن در چراگاهِ خیل
بنوعے دگر روے و راهم نبود جز او بر درِ بارگاهم نبود
مروّت ندیدم در آئینِ خویش که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش

مرا نام باید در اقلیم فاش / دگر مرکب نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف و اسب / طبیعت اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمردِ طے / ہزار آفرین کرد بر طبع وے
ز حاتم بدین نکتہ راضی مشو / ازین نغز تر ماجرائے بشنو

حکایت در آزمودن پادشاہِ یمن حاتم را بجوانمردی

ندانم کہ گفت این حکایت بمن / کہ بوداست فرماندہے در یمن
ز نام آوران گوئے دولت ربود / کہ در گنج بخشی نظیرش نبود
توان گفت او را سحابِ کرم / کہ دستش چو باران فشاندے درم
کسے نامِ حاتم نبردے برش / کہ سودا زدے زان سخن در سرش
کہ چند از مقالات آن بادسنج / کہ نہ ملک دارد نہ فرمان نہ گنج
شنیدم کہ جشنے ملوکانہ ساخت / چو چنگ اندران بزم خلقے نواخت
درِ ذکرِ حاتم کسے باز کرد / دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سرِ کینہ داشت / یکے را بخون خوردنش برگماشت
کہ تا ہست حاتم در ایّامِ من / نخواہد بہ نیکی شدن نامِ من
بلا جوے راہِ بنی طے گرفت / بکشتن جوانمرد را پے گرفت
جوانے بره پیش باز آمدش / کز و بوئے اُنسے فراز آمدش

نکوروے و دانا و شیرین زبان بر خویش برد آن شبش میہمان
کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود بد اندیش را دل به نیکی ربود
نہادش سحر بوسه بر دست و پاے که نزدیک ما چند روزے بپاے
بگفتا نیارم شد ایدر مقیم که در پیش دارم مہمّے عظیم
بگفت ار نہی با من اندر میان چو یاران یکدل بکوشم بجان
بمن دار گفت اے جوانمرد گوش که دانم جوانمرد را پرده پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر که فرخنده نام است و نیکو سیر
سرش پادشاهِ یمن خواسته است ندانم چه کین در میان خاسته است
گرم رہنمائی بدانجا که اوست ہمین چشم دارم ز لطفِ تو دوست
بخندید برنا که حاتم منم سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
نباید که چون صبح گردد سفید گزندت رسد یا شوی ناامید
چو حاتم بآزادگی سر نہاد جوان را برآمد خروش از نہاد
بخاک اندر افتاد و بر پاے جست گہش خاک بوسید و گه پا و دست
بینداخت شمشیر و ترکش نہاد چو فرمان بران دست بر کش نہاد
که گر من گلے بر وجودت زنم نه مردم که در کیشِ مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت وزانجا طریق یمن برگرفت
ملک در میانِ دو ابروے مرد بدانست حالے که کارے نکرد

بگفتش بیا تا چه داری خبر — چرا سر نه بستی بفتراک بر
مگر بر تو نام آورے حمله کرد — نیاوردی از ضعف تابِ نبرد
جوان مردِ شاطر زمین بوسه داد — ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
بدو گفت کاے شاهِ بادادو هوش — ازین در سخنهاے حاتم نیوش
که دریافتم حاتمِ نامجُوے — هُنرمند و خوش منظر و خُوبروے
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش — بمردانگی فوقِ خود دیدمش
مرا بارِ لُطفش دوتا کرد پُشت — بشمشیرِ احسان و فضلم بکُشت
بگفت آنچه دید از کرمهاے وے — شهنشه ثنا گفت بر آلِ طے
فرستاده را داد مُهر و درم — که مُهراست بر نامِ حاتم کرم
مرا ورا رسد گر گواهی دهند — که معنا و آوازه اش هم رهند

حکایتِ دخترِ حاتم در روزگارِ پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام

شنیدم که طے در زمانِ رسولؐ — نکردند منشورِ ایمان قبُول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر — گرفتند از ایشان گروهے اسیر
بفرمود کُشتن بشمشیرِ کین — که بیباک بُودند و ناپاک دین
زنے گفت من دخترِ حاتمم — بخواهند ازین نامور حاکمم
کرم کُن بجاےِ من اے محترم — که مولاےِ من بُود از اهلِ کرم

بفرمانِ پیغمبرِ پاک رائے
کشادند زنجیرش از دست و پائے

دران قوم باقی نهادند تیغ
که رانند سیلابِ خون بے دریغ

بزاری بشمشیر زن گفت زن
مرا نیز با جمله گردن بزن

مروّت نه بینم رهائی ز بند
به تنها و یارانم اندر کمند

همیگفت گریان براخوانِ طے
بسمعِ رسول آمد آوازِ وے

ببخشید ش آن قوم و دیگر عطا
که هرگز نکرد اصل و گوهر خطا

حکایت در آزادمردیِ حاتم و ذکرِ پادشاهِ اسلام

ز بنگاهِ حاتم یکے پیرمرد
طلب ده درم سنگ فانید کرد

ز راوی چنین یاد دارم خبر
که پیشش فرستاد تنگِ شکر

زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود
همان ده درم حاجتِ پیر بود

شنید این سخن نامبردارِ طے
بخندید و گفت اے دل آرامِ حے

گر او در خورِ حاجتِ خویش خواست
جوانمردیِ آلِ حاتم کجاست

ق

چو حاتم بآزادمردی دگر
ز دورانِ گیتی نیامد مگر

ابوبکرِ سعد آنکه دستِ نوال
نهد همتش بر دهانِ سوال

ق

رعیت پناها دلت شاد باد
بسعیت مسلمانی آباد باد

سرافرازد این خاکِ فرخنده بوم
ز عدلت بر اقلیمِ یونان و روم

چو حاتم کہ گر نیستے فرّ و وے — نبردے کس اندر جہان نام طے
ثنا ماند از آن نامور در کتاب — ترا ہم ثنا ماند و ہم ثواب
کہ حاتم بدان نام و آوازہ خواست — ترا سعی و جہد از براے خداست
تکلّف بر مرد درویش نیست — وصیّت ہمین یک سخن بیش نیست
کہ چندانکہ جہدت بود خیر کن — ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

حکایت در حلم پادشاہان

یکے را خرے در گل افتادہ بود — ز سوداش خون در دل افتادہ بود
بیابان و باران و سرما و سیل — فرو ہشتہ ظلمت بر آفاق ذیل
ہمہ شب درین غصّہ تا بامداد — سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نہ دشمن برست از زبانش نہ دوست — نہ سلطان کہ آن بوم و بر زان اوست
قضا را خداوند آن پہن دشت — در آن حال منکر برو برگذشت
شنید آن سخنہاے دور از صواب — نہ صبر شنیدن نہ روے جواب
ملک خشمگین در حشم بنگریست — کہ سوداے این بر من از بہر چیست
یکے گفت شاہا بہ تیغش بزن — کہ نگذاشت کس را نہ دختر نہ زن
نگہ کرد سلطان عالی محل — خودش در بلا دید و خر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد — فرو خورد خشم سخنہاے سرد

زرش داد و اسپ و قبا پوستین　　چہ نیکو بود مہر در وقتِ کین
یکے گفتش اے پیرِ بے عقل و ہوش　　عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از دردِ خویش　　وے انعام فرمود در خوردِ خویش
بدی را بدی سہل باشد جزا　　اگر مردی اَحسِن اِلیٰ مَن اَسا

حکایتِ توانگرِ متکبر و سائلِ صاحبدل

شنیدم کہ مغرورے از کبر مست　　درِ خانہ بر روے سائل ببست
بکنجے فرو ماندہ بنشست مرد　　جگر گرم و آہ از تفِ سینہ سرد
شنیدش یکے مردِ پوشیدہ چشم　　بگفتا چہ در تابیت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاکِ کوے　　جفاے کز آن شخص آمد بروے
بگفت اے فلان ترکِ آزار کن　　یک امشب بنزدِ من افطار کن
بخُلق و فریبش گریبان کشید　　بمنزل در آوردش و خوان کشید
بر آسود درویشِ روشن نہاد　　بگفت ایزدت روشنائی دہاد
شب از نرگسش قطرہ چندے چکید　　سحر دیدہ بر کرد و دنیا بدید
حکایت بشہر اندر افتاد و جوش　　کہ بے دیدہ دیدہ بر کرد دوش
شنید این سخن خواجۂ سنگدل　　کہ برگشت درویش از و تنگدل
بگفتا حکایت کن اے نیکبخت　　کہ چون سہل شد بر تو این کارِ سخت

که بر کردت این شمع گیتی فروز
بگفت اے ستمگار آشفته روز
تو کوته نظر بودی و سست رائے
که مشغول گشتی بجغد از ہمائے
بروے من این در کسے کرد باز
که کردی تو بر روے او در فراز
اگر بوسه بر خاکِ مردان زنی
بمردی که پیش آیدت روشنی
کسانیکه پوشیده چشمِ دل اند
ہمانا کزین توتیا غافل اند
چو برگشته دولت ملامت شنید
سر انگشتِ حسرت بدندان گزید
که شہبازِ من صیدِ دامِ تو شد
مرا بود دولت بنامِ تو شد
کسے چون بدست آورد جرّه باز
فرو برده چون موش دندان آز

گفتار در تلاشِ اہل الله بخدمتِ خلق الله

الا گر طلبگارِ اہلِ دلی
ز خدمت مکن یکزمان غافلی
خورش ده بگنجشک و کبک و حمام
که یک روزت افتد ہمائے بدام
چو ہر گوشه تیرِ نیاز افگنی
امید است ناگه که بازے افگنی
درے ہم برآید ز چندین صدف
ز صد چوبه آید یکے بر ہدف

حکایت ہم درین معنے

یکے را پسر گم شد از راحله
شبانگه بگردید در قافله

ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت بتاریکی آن روشنائی نتافت
چو آمد بر مردم کاروان شنیدم که میگفت با ساربان
ندانی که چون راه بردم بدوست هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست
مشائخ بجان طالب هر کسند که باشد که وقتی بمردی رسند
برند از براے دلے بارها خورند از براے گلے خارها

2.5.2.17

حکایت هم درین معنیٰ

ز تاج ملک زادهٔ در مناخ شبے لعلے افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ چه دانی که گوهر کدامست و سنگ
همه سنگها گوش دار اے پسر که لعل از میانش نباشد بدر
در اوباش پاکان شوریده رنگ همان جاے تاریک لعل است و سنگ
بعزت بکش بار هر جاهلے که افتی بسر وقت صاحبدلے
کسے را که با دوستے سرخوش است نه بینی که چون بار دشمن کش است
بدرد چو گل جامه از دست خار که خون در دل افتاده خندد چو نار
غم جمله خور در هواے یکے مراعات صد کن براے یکے
گرت خاکپایان شوریده سر حقیر و فقیرند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند ق که ایشان پسندیدهٔ حق بسند

کسی را که نزدیکِ ظنّت بد اوست / چه دانی که صاحب ولایت خود اوست
درِ معرفت بر کسانیست باز / که درهاست بر روی ایشان فراز
بسا تلخ عیشانِ تلخی چشان / که آیند در خلد دامن کشان
ببوسی گرت عقل و تدبیر هست / ملک‌زاده را در نواخانه دست
که روزی برون آید از شهربند / بلندیت بخشد چو گردد بلند
مسوزان درختِ گل اندر خریف / که در نوبهارت نماید ظریف

حکایتِ پدرِ بخیل و فرزندِ مسرف

یکی زهرهٔ خرج کردن نداشت / زرش بود و یارای خوردن نداشت
نخوردی که خاطر بیاسایدش / نه دادی که فردا بکار آیدش
شب و روز در بندِ زر بود و سیم / زر و سیم در بندِ مردِ لئیم
بدانست روزی پسر در کمین / که ممسک کجا کرد زر در زمین
ز خاکش بر آورد و بر باد داد / شنیدم که سنگی در آنجا نهاد
جوانمرد را زر بقائی نکرد / بیک دستش آمد بدیگر بخورد
چنین کم‌زنی بود و بیباک رو / کلاهش ببازار و میزر گرو
نهاده پدر چنگ در نای خویش / پسر چنگی و نائی آورده پیش
پدر زار و گریان همه شب نخفت / پسر بامدادان بخندید و گفت

زر از بہرِ خوردن بود اے پدر ز بہرِ نہادن چہ سنگ و چہ زر
زر از سنگِ خارا برون آورند کہ بخشند و پوشند و آسان خورند
زر اندر کفِ مردِ دُنیاپرست ہنوز اے برادر بسنگ اندرست
چو در زندگانی بدی با عیال گرت مرگ خواہند از ایشان منال
چو چشتا رو آنگہ خورند از تو سیر کہ از بام پنجہ گز افتی بزیر
بخیلِ توانگر بدینار و سیم طلسمیست بالاے گنجے مقیم
ازان سالہا می بماند زرش کہ دارد طلسمے چنین بر سرش
بسنگِ اجل ناگہش بشکنند بآسودگی گنج قسمت کنند
پس از بُردن و گرد کردن چو موز بخور پیش از آن کت خورد کرمِ گور
سخنہاے سعدیؔ مثالست و پند بکار آیدت گر شوی کاربند
دریغست ازین روے برتافتن کزین روے دولت توان یافتن

حکایتِ احسانِ اندک وثمرۂ آن بے نہایت

جوانے بدانگے کرم کردہ بود تمنّاے پیرے برآوردہ بود
بجُرمے گرفت آسمان ناگہش فرستاد سلطان بکشتن گہش
تماشاکنان بر در و کوے و بام تکاپوے ترکان و جوشِ عوام
چو دید اندر آشوب درویشِ پیر جوان را بدستِ خلائق اسیر

دلش بر جوانِ مردِ مسکین بخست | که بارے دل آوردہ بودش بدست
برآورد زاری که سلطان بمرد | جہان ماند و خوئے پسندیدہ برد
بہم برہمی سود دستِ دریغ | شنیدند ترکانِ آہختہ تیغ
بفریاد ازیشان برآمد خروش | تپانچہ زنان بر سر و روے و دوش
پیادہ بسر تا درِ بارگاہ | دویدند و بر تخت دیدند شاہ
جوان از میان رفت و بُردند پیر | بگردن برِ تختِ سلطان اسیر
بہولش بپرسید و ہیبت نمود | که مرگِ منت خواستن بر چہ بود
چو نیکست خوے من و راستی | بدِ مردم آخر چرا خواستی
برآورد پیرِ دلاور زبان | که اے حلقہ در گوشِ حکمت جہان
بقولِ دروغیکہ سلطان بمرد | نمردی و بیچارۂ جان ببرد
ملک زین حکایت چنان بر شگفت | که چیزش بخشید و چیزے نگفت
وزین جانب افتان و خیزان جوان | ہمی رفت و بیچارہ ہر سو دوان
یکے گفتش از چار سوئے قصاص | چہ کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کاے ہوشمند | بجانے و دانگے رہیدم ز بند
یکے تخم در خاک ازان می نہد | که روزِ فرو ماندگی بر دہد
جوے بازدارد بلاے درشت | عصائے ندیدی که عوجے بکشت
حدیثِ درست آخر از مصطفےٰ ست | که بخشایش و خیر دفعِ بلاست

عدو را نہ بینی درین بقعہ پاے | کہ بوبکرِ سعد است کشور کشاے
بگیر اے جہانے بروے تو شاد | جہانے کہ شادی بروے تو باد
کس از کس بدورِ تو بارے نبرد | گلے در چمن جورِ خارے نبرد
توئی سایۂ لطفِ حق بر زمین | پیمبر صفت رحمۃ العالمین
ترا قدر اگر کس نداند چہ غم | شبِ قدر را می ندانند ہم

حکایت در معنیِ ثمرۂ نیکوکاری

کسے دید صحراے محشر بخواب | مسِ تفتہ روے زمین ز آفتاب
ہمی بر فلک شد ز مردم خروش | دماغ از تپش می برآمد بجوش
یکے شخص ازین جملہ در سایۂ | بگردن برازِ خلد پیرایۂ
بپرسید کاے مجلس آراے مرد | کہ بود اندرین مجلست پایمرد
رزے داشتم بر درِ خانہ گفت | بسایہ درش نیکمردے بخفت
درین وقتِ نومیدی آن مردِ راست | گناہم ز دادارِ داور بخواست
کہ یارب برین بندہ بخشایشے | کزو دیدہ ام وقتے آسایشے
چہ گفتم چو حل کردم این راز را | بشارت خداوندِ شیراز را
کہ آفاق در سایۂ ہمتش | مقیم اند بر سفرۂ نعمتش
درختیست مردِ کرم بار دار | وزو بگذری ہیزم کوہسار

حطب را اگر تیشه بر پی زنند | درخت برومند را کی زنند
بسی پایدار ای درخت هنر | که هم میوه داری و هم سایه ور

گفتار اندر هیبت ملوک و سیاست ملک

بگفتیم در باب احسان بسی | ولیکن نه شرطست با هر کسی
بخور مردم آزار را خون و مال | که از مرغ بد کنده به پر و بال
کسی را که با خواجهٔ تست جنگ | بدستش چرا میدهی چوب و سنگ
بر انداز بیخی که خار آورد | درختی بپرور که بار آورد
کسی را بده پایهٔ مهتران | که بر کهتران سر ندارد گران
مبخشای بر هر که او ظالمیست | که رحمت برو جور بر عالمیست
جهان سوز را کشته بهتر چراغ | یکی به در آتش که خلقی بداغ
هر آنگه که بر دزد رحمت کنی | ببازوی خود کاروان میزنی
جفا پیشگان را بده سر بباد | ستم بر ستم پیشه عدل است و داد

گفتار در بیکه احسان باکسی که سزاوار احسان نباشد نشاید

شنیدم که مردی غم خانه خورد | که زنبور در سقف او لانه کرد
زنش گفت از اینان چه خواهی مکن | که مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مرد نادان بکار خویش   گرفتند یک روز زن را بنیش
زن بیخرد بر در و بام و کوی   همی کرد فریاد و میگفت شوی
بیامد ز دکان سوی خانه مرد   بران بیخرد زن بسی طیره کرد
مکن روی بر مردم ای زن ترش   تو گفتی که زنبور مسکین مکش
کسی با بدان نیکوئی چون کند   بدان را تحمل بد افزون کند
چو اندر سری بینی آزار خلق   بشمشیر تیزش بیازار حلق
سگ آخر چه باشد که خوانش نهند   بفرمای تا استخوانش دهند
چه نیکو زد است این مثل پیر ده   ستور لگد زن گران بار به
اگر نیکمردی نماید عسس   نیارد بشب خفتن از دزد کس
نی نیزه در حلقهٔ کارزار   بقیمت تر از نیشکر صد هزار
نه هر کس سزاوار باشد بمال   یکی مال خواهد یکی گوشمال
چو گربه نوازی کبوتر برد   چو فربه کنی گرگ یوسف درد
بنائی که محکم ندارد اساس   بلندش مکن ور کنی زو هراس

گفتار در پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرام صحرانشین   چو یکران توسن زدش بر زمین
دگر اسپی از گله باید گرفت   که گر سر کشد باز شاید گرفت

سرِ چشمہ شاید گرفتن بمیل | چو پُر شد نشاید گذشتن بہ پیل
بہ بند آے پسر دجلہ گر آب کاست | کہ سودے ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگِ خبیث آمد اندر کمند | بکُش ور نہ دِل بر کَن از گوسفند
از ابلیس ہرگز نیاید سجُود | نہ از بد گُہر نیکوئی در وجُود
بد اندیش را جاسے و فرصت مَدہ | عدو در چہ و دیو در شیشہ بہ
مگو شاید این مار کُشتن بچوب | چو سر زیرِ سنگِ تو دارد بکوب
قلمزن کہ بد کرد با زیر دست | قلم بہتر او را بشمشیر دست
مُدبّر کہ قانونِ بد می نہد | ترا می بَرد تا بآتش دہد
مگو مُلک را این مُدبّر بس است | مُدبّر مخوانش کہ مُدبر کس است
سعید آورد قولِ سعدی بجاسے | کہ توفیرِ ملکست و تدبیر و راسے

بابِ سِوُم

در عشق

حکایت در معنیِ قدمِ دُرستِ مَردان

قضا را من و پیرے از فاریاب | رسیدیم در خاکِ مغرب بآب
مرا یک دِرَم بُود بر داشتند | بکشتی و درویش بگذاشتند

سیاہان براندند کشتی چو دُود | کہ آن ناخدا ناخدا ترس بُود
مرا گریہ آمد زتیمارِ جُفت | بر آن گریہ قہقہ بخندید و گُفت
مخور غم برائے من اے پُرخرد | مرا آنکس آرد کہ کشتی برد
بگسترد سجادہ بر رُوئے آب | خیالست پنداشتم یا بخواب
زمد ہوشیم دیدہ آن شب نخفت | نگہ بامدادان بمن کرد و گفت
عجب ماندی اے یارِ فرخندہ رائے | تُرا کشتی آورد و مارا خُدائے
چرا اہلِ صُورت بدین نگروند | کہ اَبدال درآب و آتش روند
نہ طفلے کز آتش ندارد خبر | نگہدارد وش مادرِ مہرور
پس آنانکہ در وجد مُستغرقند | چنین دان کہ منظورِ عینُ الحقند
نگہ دارد از تابِ آتش خلیلؑ | چو تابوتِ موسیٰؑ ز غرقابِ نیل
چو کودک بدستِ شناور براست | نترسد و گر دجلہ پہنا وراست
تو بر رُوئے دریا قدم چون زنی | چو مردان کہ بر خشک تر دامنی

گفتار در معنی فنائے موجودات باکبریائے باری عزّ اسمہٗ

رہِ عقل جز پیچ بر پیچ نیست | بر عارفان جز خدا ہیچ نیست
توان گفتن این با حقائق شناس | ولے خُردہ گیرند اہلِ قیاس
کہ پس آسمان و زمین چیستند | بنی آدم و دام و دد کیستند

پسندیدہ پرسیدی اے ہوشمند | بگویم گر آید جوابت پسند
کہ ہامون و دریا و کوہ و فلک | پری آدمی زاد و دیو و ملک
ہمہ ہرچہ ہستند ازاں کمترند | کہ با ہستیش نامِ ہستی برند
عظیمست پیشِ تو دریا بموج | بلند است گردونِ گردان باوج
ولے اہلِ صورت کجا پے برند | کہ اربابِ معنٰی بملکے درند
کہ گر آفتابست یک ذرّہ نیست | وگر ہفت دریاست یکقطرہ نیست
چو سلطانِ عزّت علم برکشد | جہان سر بجیبِ عدم درکشد

حکایتِ گذشتنِ دہقان با پسر در لشکرِ سلطان

رئیسِ دہے با پسر در رہے | گذشتند بر قلبِ شاہنشہے
پسر چاؤشان دید و تیغ و تبر | قباہائے اطلس کمرہائے زر
یلانِ کماندارِ نخچیر زن | غلامانِ ترکش کشِ تیرزن
یکے در برش پرنیانی قباہ | یکے بر سرش خسروانی کلاہ
پسر کان ہمہ شوکت و پایہ دید | پدر را بغایت فرومایہ دید
کہ حالش بگردید و رنگش بریخت | ز ہیبت بہ بیغولۂ در گریخت
پسر گفتش آخر بزرگِ دہی | بسرداری از سر بزرگان مہی
چہ بودت کہ بریدی از جان امید | بلرزیدی از بادِ ہیبت چو بید

بہ لشکر گفت سالار و فرماندہم ولے عزّتم ہست تا درد ہم
بزرگان از آن دہشت آلودہ اند کہ در بارگاہ ملک بودہ اند
تو اے بیخبر ہمچنان در دہی کہ مر خویش را منصبے می نہی
نگفتند حرفے زبان آوران کہ سعدی نگوید مثالے بران

حکایت کرم شب تاب

گر دیدہ باشی کہ در باغ وراغ بتابد بشب کرمکے چون چراغ
یکے گفتش اے مرغک شب فروز چہ بودت کہ بیرون نیائی بروز
ببین کاتشین کرمک خاک زاد جواب از سر روشنائی چہ داد
کہ من روز و شب جز بصحرا نیم ولے پیش خورشید پیدا نیم

حکایت دانشمند با اتابک سعد بن زنگی غفر اللہ لہ

ثنا گفت بر سعد زنگی کسے کہ بر تربتش باد رحمت بسے
درم داد و تشریف و بنواختش بقدر ہنر پایگاہ ساختش
چو اللہ و بس دید بر نقش زر بشورید و بر کند خلعت ز بر
ز سوزش چنان شعلہ در جان گرفت کہ بر جست و راہ بیابان گرفت
یکے گفتش از ہمنشینان دشت چہ دیدی کہ حالت دگرگونہ گشت

تو اوّل زمین بوسہ دادی بجاے — نبایستے آخر زدن پشتِ پاے
بخندید کاوّل ز بیم و اُمید — ہمی لرزہ بر تن فتادم چو بید
بآخر ز تمکینِ اللہ و بس — نہ چیزم بچشم اندر آمد نہ کس

بابِ ششم

در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد — کہ بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را — ۶۵ خبر کن حریصِ جہان گرد را
سکونے بدست آور اے بے ثبات — کہ بر سنگِ گردان نروید نبات
مپرور تن ار مردِ راے و ہُشی — کہ او را چو می پروری می کُشی
خردمند مردم ہنر پرورند — کہ تن پروران از ہنر لاغرند
کسے سیرتِ آدمی گوش کرد — کہ اوّل سگِ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنہا طریقِ دد است — برین بودن آئینِ نابخرد است
خُنک نیکبختے کہ در گوشۂ — بدست آرد از معرفت توشۂ
بر آنان کہ شد سرِ حق آشکار — نکردند باطل برو اختیار
ولیکن چو ظلمت نداند ز نور — چہ دیدارِ دیوش چہ رخسارِ حور

تو خود را از آن در چه انداختی | که چه را ز ره باز نشناختی
بر اوج فلک چون پرد جرّه باز | که در شهپرش بسته سنگ آز
گرش دامن از چنگ شهوت رها | کنی رفت تا سدرة المنتهی
بکم کردن از عادت خویش خورد | توان خویشتن را ملک خوی کرد
کجا سیر وحشی رسد در ملک | نشاید پرید از ثری تا فلک
نخست آدمی سیرتی پیشه کن | پس آنگه ملک خوی اندیشه کن
تو بر کرّهٔ توسنی بر کمر | نگر تا نه پیچد ز حکم تو سر
که گر پالهنگ از کفت در گسیخت | تن خویشتن کشت و خون تو ریخت
باندازه خور زاد اگر مردمی | چنین پر شکم آدمی یا خمی
درون جای ذکر است و قوت و نفس | تو پنداری از بهر نان است و بس
کجا ذکر گنجد در انبار آز | بسختی نفس میکند با دراز
ندارند تن پروران آگهی | که پر معده باشد ز حکمت تهی
دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ | تهی بهتر این روده پیچ پیچ
چو دوزخ که سیرش کنند از وقید | دگر بانگ دارد که هل من مزید
همی میردت عیسیٰ از لاغری | تو در بند آنی که خر پروری
بدین ای فرومایه دنیا مخر | چو خر با نجیل عیسیٰ مخر
نگر می ندانی که ددرا دوام | نینداخت جز حرص خوردن بدام

پلنگی که گردن کشد بر وحوش | بدام افتد از بهر خوردن چو موش
چو موش آنکه نان و پنیرش خوری | بدامش در افتی و تیرش خوری

باب هفتم
در تربیت

سخن در صلاحست و تدبیر و خوی | نه در اسپ و میدان و چوگان و گوی
چه با دشمن نفس همخانهٔ | چه در بند پیکار بیگانهٔ
عنان باز پیچان نفس از حرام | بمردی ز رستم گذشتند و سام
کس از چون تو دشمن ندارد غمی | که با خویشتن بر نیائی همی
تو خود را چو کودک ادب کن بچوب | بگرز گران مغز مردم مکوب
وجود تو شهریست پر نیک و بد | تو سلطان و دستور دانا خرد
همانا که دونان گردن فراز | درین شهر کبرند سودای آز
رضا و ورع نیکنامان حر | هوا و هوس رهزنان کیسه بر
چو سلطان عنایت کند با بدان | کجا ماند آسایش بخردان
ترا شهوت و حرص و کین و حسد | چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند | سر از حکم و رای تو بر تافتند

هوا و هوس را نماند ستیز ‌ ‌ ‌ چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز
نه بینی که شب دزد و اوباش و خس ‌ ‌ ‌ نگردند جائی که گردد عسس
رئیسی که دشمن سیاست نکرد ‌ ‌ ‌ هم از دست دشمن ریاست نکرد
نخواهم درین نوع گفتن بسی ‌ ‌ ‌ که حرفی بس ار کار بندد کسی

در اتقاءِ غیبت و بدگوئی

بد اندر حقِ مردم نیک و بد ‌ ‌ ‌ مگو ای جوان مردِ صاحب خرد
که بد مرد را خصمِ خود میکنی ‌ ‌ ‌ وگر نیک مرد است بد میکنی
ترا هر که گوید فلان کس بد است ‌ ‌ ‌ یقین دان که در پوستین خود است
که فعلِ فلان را بباید بیان ‌ ‌ ‌ وزین فعل بد می تراود عیان
به بد گفتنِ خلق چون دم زدی ‌ ‌ ‌ اگر راست گوئی سخن هم بدی
مرا پیرِ دانای مرشد شهاب ‌ ‌ ‌ دو اندرز فرمود بر روی آب
یکی آنکه بر خویش خودبین مباش ‌ ‌ ‌ دوم آنکه بر غیر بدبین مباش

حکایت

زبان کرد شخصی بغیبت دراز ‌ ‌ ‌ بدو گفت دانندهٔ سرفراز
که یادِ کسان پیشِ من بد مکن ‌ ‌ ‌ مرا بدگمان در حقِ خود مکن

گرفتم ز تمکینِ او کم نمود | نخواهد بجاهِ تو اندر فزود

حکایت

کسے گفت و پندا شتم طیبت است | کہ دزدی بسامان تر از غیبت است
بدو گفتم اے یارِ آشفتہ ہوش | شگفت آید این داستانم بگوش
بناراستی در چہ بینی بہی | کہ بر غیبتش مرتبت می نہی
بلے گفت دزدان تہوّر کنند | ببازوے مردی شکم پُر کنند
ز غیبت چہ میخواہد آن سادہ مرد | کہ دیوان سیہ کرد و چیزے نخورد

حکایت

مرا در نظامیہ ادرار بود | شب و روز تلقین و تکرار بود
مر استاد را گفتم اے پُر خرد | فلان یار بر من حسد می برد
چو من دادِ معنے دہم در حدیث | بر آید بہم اندرونِ خبیث
شنید این سخن پیشوائے ادب | بہ تندی بر آشفت و گفت اے عجب
حسودی پسندت نیاید ز دوست | ندانم کہ گفتت کہ غیبت نکوست

گر او راہِ دوزخ گرفت از خسی
ازین راہِ دیگر تو در وے رسی

باب ہشتم

در شکر

حکایت

جوانے سر از رایِ مادر بتافت دلِ دردمندش چو آذر بتافت
چو بیچارہ شد پیشش آورد مہد کہ اے سست مہرِ فراموش عہد
نہ گریان و درماندہ بودی و خُرد کہ شبہا ز دستِ تو خوابم نبرد
نہ در مہد نیروے حالت نبود مگس راندن از خود مجالت نبود
تو آنی کز آن یک مگس رنجہ کہ امروز سالارِ سر پنجہ
بحالے شوی باز در قعرِ گور کہ نتوانی از خویشتن دفعِ مور
دگر دیدہ چون برفروزد چراغ چو کرمِ لحد خورد پیہِ دماغ
چو پوشیدہ چشمی نہ بینی کہ راہ نداند ہمی وقتِ رفتن ز چاہ
تو گر شکر کردی کہ با دیدۂ وگرنہ تو ہم چشم پوشیدۂ
معلم نیاموختت فہم و رائے سرشت این صفت در وجودت خدائے
گرت منع کردے دلِ حق نیوش
حقت عینِ باطل نمودے بگوش

گفتار در صنع باری در ترکیب خلقت انسان

ببین تا یک انگشت از چند بند
بصنع الٰهی بهم در فکند

پس آشفتگی باشد و ابلهی
که انگشت بر حرف صنعش نهی

تأمل کن از بهر رفتار مرد
که چند استخوان پی زد و وصل کرد

که بی گردش کعب و زانو و پای
نشاید قدم بر گرفتن ز جای

از آن سجده بر آدمی سخت نیست
که در صلب او مهره یک لخت نیست

دو صد مهره بر یکدگر ساختست
که گل مهره چون تو پرداختست

رگت در تن است ای پسندیده خوی
زمینی در او سیصد و شصت جوی

بصر در سر و فکر و رای و تمیز
جوارح بدل دل بدانش عزیز

بهائم برو اندر افتاده خوار
تو همچون الف بر قدمها سوار

نگون کرده ایشان سر از بهر خور
تو آری بعزت خورش پیش سر

نزیبد ترا با چنین سروری
که سر جز بطاعت فرود آوری

ولیکن بدین صورت دلپذیر
فریفته مشو سیرت خوب گیر

ره راست باید نه بالای راست
که کافر هم از روی صورت چو ماست

ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش
اگر عاقلی در خلافش مکوش

گرفتم که دشمن بکوبی بسنگ
مکن باری از جهل با دوست جنگ

خردمند طبعانِ منّت شناس / بدوزند نعمت بمیخ سپاس

گفتار در نظر در صنع باری تعالے

شب از بهرِ آسایشِ تست و روز / مہِ روشن و مہرِ گیتی فروز
صبا از برائے تو فرّاش وار / همی گسترانند بساطِ بهار
اگر باد و برفست و باران و میغ / وگر رعد چوگان زند برق تیغ
همه کارداران فرمانبرند / که تخمِ تو در خاک می پرورند
وگر تشنه مانی ز سختی مجوش / که سقّائے ابر آبت آرد بدوش
ز خاک آورد رنگ و بوئے و طعام / تماشاگہِ دیده و مغز و کام
عسل دادت از نحل و منّ از هوا / رطب دادت از نخل و نخل از نوا
همه نخلبندان بخایند دست / ز حیرت که نخلے چنین کس نه بست
خور و ماه و پروین برائے تو اند / قنادیلِ سقفِ سرائے تو اند
ز خارت گل آورد و از نافه مشک / زر از کان و برگِ تر از چوبِ خشک
بدستِ خودت چشم و ابرو نگاشت / که محرم باغیار نتوان گذاشت
توانا که آن نازنین پرورد / بالوانِ نعمت چنین پرورد
بجان گفت باید نفس بر نفس / که شکرش نه کارِ زبانست و بس
خدایا دلم خون شد و دیده ریش / که می بینم انعامت از گفت بیش

* نگویم دد و دام و مور و سمک | که فوج ملائک بر اوج فلک
ہنوزت سپاس اندکے گفتہ اند | ز بیور ہزاران یکے گفتہ اند ق
برو سعدیا دست و دفتر بشوے | براہے کہ پایان ندارد مپوے

گفتار در سابقۂ حکم ازل و توفیق خیر

نخست او ارادت بدل در نہاد | پس این بندہ بر آستان سر نہاد
گر از حق نہ توفیق خیرے رسد | کے از بندہ خیرے بغیرے رسد
زبان را چہ بینی کہ اقرار داد | ببین تا زبان راکہ گفتار داد
در معرفت دیدۂ آدمیست | کہ بکشادہ بر آسمان و زمیست
کیت فہم بودے نشیب و فراز | گر این در نکردے بروے تو باز
سر آورد و دست از عدم در وجود | درین جود بنہاد و در وے سجود
وگر نہ کے از دست جود آمدے | محال است کز سر سجود آمدے
بحکمت زبان داد و گوش آفرید | کہ باشند صندوق دل را کلید
اگر نہ زبان قصہ برداشتے | کس از سرّ دل کے خبر داشتے
وگر نیستے سعی جاسوس گوش | خبر کے رسیدے بسلطان ہوش
مرا لفظ شیرین خوانندہ داد | ترا سمع دراک دانندہ داد
مدام این دو چون حاجبان بردرند | ز سلطان بسلطان خبر می برند

چه اندیشی از خود که فعلم نکوست از آن در نگه کن که تقدیر اوست
برد بوستانبان بایوان شاه به تحفه ثمر هم ز بستان شاه

باب نهم

در توبه

بیا اے که عمرت بهفتاد رفت مگر خفته بودی که بر باد رفت
همه برگ بودن همی ساختی بتدبیر رفتن نپرداختی
قیامت که بازار مینو نهند منازل باعمال نیکو دهند
بضاعت بچند انکه آری بری وگر مفلسی شرمساری بری
که بازار چند انکه آگنده تر تهیدست را دل پراگنده تر
ز پنجه درم پنج اگر کم شود دلت ریش سرپنجهٔ غم شود
چو پنجاه سالت برون شد ز دست غنیمت شمر پنج روزیکه هست
اگر مرده مسکین زبان داشتے بفریاد وزاری فغان داشتے
که اے زنده چون هست امکان گفت لب از ذکر چون مرده برهم مخفت

چو مارا بغفلت بشد روزگار
تو بارے دمے چند فرصت شمار

حکایت

کهن سالے آمد بنزدِ طبیب	ز نالیدنش تا بمردن قریب
که دستم برگ بر نہ اے نیک رائے	که پایم همی بر نیاید زجائے
بدان ماند این قامتِ خفته ام	که گوئی بگِل در فرو رفته ام
بد گفت دست از جهان برگسل	که پایت قیامت برآید ز گِل
اگر در جوانی زدی دست و پائے	در ایّامِ پیری بهُش باش ورائے
چو دورانِ عُمر از چهل برگذشت	مزن دست و پا کابت از سر گذشت
نشاط آنگه از من رمیدن گرفت	که شامم سفیده دمیدن گرفت
ببایدهوس کردن از سر بدر	که دَورِ هوس بازی آمد بسر
بسبزی کجا تازه گردد دِلم	که سبزی بخواهد دمید از گِلم
تفرّج کنان در هوا و هوس	گذشتیم بر خاکِ بسیار کس
کسانیکه دیگر بغیب اندراند	بیایند و بر خاکِ ما بگذرند
دریغا که فصلِ جوانی برفت	بلهو و لعب زندگانی برفت
دریغا چنان روح پرور زمان	که بگذشت بر ما چو برقِ یمان
ز سودائے آن پوشم و این خورم	نپرداختم تا غمِ دین خورم
دریغا که مشغولِ باطل شدیم	ز حق دور ماندیم و غافل شدیم

چه خوش گفت با کودک آموزگار
که کارے نکردیم و شد روزگار

گفتار اندر غنیمت شمردنِ قوّتِ جوانی پیش از ضعفِ پیری

جوا تا رہِ طاعت امروز گیر
که فردا جوانی نیاید ز پیر

فراغِ دلت هست و نیروے تن
چو میدان فراخست گوئے بزن

من این روز را قدر نشناختم
بدانستم اکنون که در باختم

قضا روزگارے ز من در ربود
که هر روزے از وے شبِ قدر بود

چه کوشش کند پیر خر زیر بار
تو میرو که بر باد پائی سوار

شکسته قدح گر ببندند چست
نیاورد خواهد بهاے درست

کنون کو فتاد ت بغفلت ز دست
طریقے ندارد بجز باز بست

که گفتت بجیحون در انداز تن
چو افتادهٔ دست و پائے بزن

بغفلت بدادی ز دست آبِ پاک
چه چاره کنون جز تیمّم بخاک

چو از چابکان در دویدن گرو
نبردی هم افتان و خیزان برو

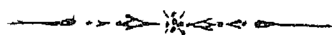
گر آن باد پایان بر فتند تیز
تو بیدست و پاے از نشستن بخیز

موعظت و پند

خبرداری از استخوانی قفس
که جانِ تو مرغیست و نامش نفس

چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید | دگر ره نگردد بسعی تو صید
نگهدار فرصت که عالم دمیست | دمی پیش دانا به از عالمیست
سکندر که بر عالمی حکم داشت | در آن دم که بگذشت و عالم گذاشت
میسر نبودش کز و عالمی | ستانند و مهلت دهندش دمی
برفتند و هر کس درود آنچه کشت | نماند بجز نام نیکو و زشت
چرا دل برین کاروانگه نهیم | که یاران برفتند و ما بر رهیم
پس از ما همین گل دهد بوستان | نشینند با یکدگر دوستان
دل اندر دل آرام دنیا مبند | که ننشست باکس که دل بر نکند
چو در خاکدان لحد خفت مرد | قیامت بیفشاند از روی گرد
سر از جیب غفلت بر آور کنون | که فردا نماند بحسرت نگون
نه چون خواهی آمد بشیراز در | سر و تن بشوئی ز گرد سفر
پس ای خاکسار گنه عنقریب | سفر کرد خواهی بشهر غریب

بران از دو سرچشمهٔ دیده جوی
ور آلایشی داری از خود بشوی



بابِ دہُم
درمُناجات

بیا تا برآریم دستے زدِل — کہ نتوان برآورد فردا زگِل
بفصلِ خزان در نہ بینی درخت — کہ بے برگ ماند زسرمایے سخت
برآرد تہی دستہاے نیاز — ز رحمت نگردد تہی دست باز
مپندار ازین در کہ ہرگز نہ بست — کہ نومید گردد برآوردہ دست
ہمہ طاعت آرند و مسکین نیاز — بیا تا بدرگاہِ مسکین نواز
چو شاخِ برہنہ برآریم دست — کہ بے برگ ازین بیش نتوان نشست
خداوندگارا نظر کن بجُود — کہ جُرم آمد از بندگان در وُجُود
گناہ آید از بندۂ خاکسار — باُمّیدِ عفوِ خداوندگار
کریما برِزقِ تو پروردہ ایم — بانعام و لُطفِ تو خُو کردہ ایم
گدا چون کرم بیند و لُطف و ناز — نگردد زدُنبالِ بخشندہ باز
چو مارا بدُنیا تو کردی عزیز — بعُقبیٰ ہمین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس — عزیزِ تو خواری نہ بیند ز کس
خدایا بعزّت کہ خوارم مکن — بذُلِّ گنہ شرمسارم مکن

مسلّط مکن چون منے بر سرم | ز دستِ تو بہ گر عقوبت برم
بگیتی بتر زین نباشد بدے | جفا بردن از دستِ ہمچون خودے
مرا شرمساری ز رُوئے تو بس | دِگر شرمسارم مکن پیشِ کس
گرم بر سر افتد ز تو سایۂ | سپہرم بُوَد کمترین پایۂ
اگر تاج بخشی سر افرازدم | تو بردار تا کس نیندازدم

حکایت

تنم می بلرزد چو یاد آورم | مناجاتِ شوریدۂ در حرم
کہ میگفت با حق بزاری بسے | میفگن کہ دستم نگیرد کسے
بلطفم بخوان یا بران از درم | ندارد بجز آستانت سرم
تو دانی کہ مسکین و بیچارہ ام | فرو ماندہ بالنفسِ امّارہ ام
نمی تازد این نفسِ سرکش چنان | کہ عقلش تواند گرفتن عنان
کہ با نفس و شیطان برآید بزور | نبردِ پلنگان نیاید ز مور
بمردانِ راہت کہ راہے بدہ | وزین دشمنانم پناہے بدہ
خدایا بذاتِ خداوندیت | باوصافِ بیمثل و مانندیت
بلبّیکِ حُجّاجِ بیتُ الحرام | بمدفونِ یثرب علیہِ السّلام
بتکبیرِ مردانِ شمشیر زن | کہ مردِ وغا را شمارند زن
بطاعاتِ پیرانِ آراستہ | بصدقِ جوانانِ نو خاستہ

که مارا دران ورطهٔ یک نفس / ز ننگِ دو گفتن بفریادرس
امید است از آنان که طاعت کنند / که بی‌طاعتان را شفاعت کنند
بپاکان کز آلایشم دور دار / وگر زلّتی رفت معذور دار
به پیرانِ پشت از عبادت دوتا / ز شرمِ گنه دیده بر پشتِ پا
که چشمم ز روی سعادت مبند / زبانم بوقتِ شهادت مبند
چراغِ یقینم فرا راه دار / ز بد کردنم دست کوتاه دار
بگردان ز نادیدنی دیده‌ام / مده دست بر ناپسندیده‌ام
من آن ذرّه‌ام در هوای تو نیست / وجود و عدم در ظلامم یکیست
ز خورشیدِ لطفت شعاعی بسم / که جز در شعاعت نه بیند کسم
بدی را نگه کن که بهتر کس است / گدا را ز شاه التفاتی بس است
مرا گر بگیری بانصاف و داد / بنالم که عفوت نه این وعده داد
خدایا بذلّت مران از درم / که صورت نه بندد درِ دیگرم
ور از جهل غایب شدم روز چند / کنون کامدم در برویم مبند
چه عذر آرم از ننگِ تر دامنی / مگر عجز پیش آورم کای غنی
ق فقیرم بجرمِ گناهم مگیر / غنی را ترحّم بود بر فقیر
چرا باید از ضعفِ حالم گریست / اگر من ضعیفم پناهم قویست

ریڈر ریڈنگ

عیارِ دانش

سپاسِ ازل و اَبد خداوندے را کہ کران تا کران از آشکار و نہان پرتوِ آفتابِ عالمتابِ جمالِ اوست و زبانِ جمیع ذراتِ ہستی و موجوداتِ بلندی و پستی گویا بذکرِ جلالِ او" سنگ و گیا را کہ تو بینی خموش۔ غلغلِ شان رفتہ فلک را بگوش" - برگزیدگانِ الٰہی را کہ صدرنشینانِ بارگاہِ آفرینش و پیشروانِ شاہراہِ دانش و بینش اند آفرین باد کہ در بارگاہِ کبریا دفترِ دانائیِ خود را بآبِ نسیان شستہ خط بنادانی سپردند و ورقِ سخن پردازی گردانیدہ زبانِ بیزبانی کشادند۔

مثنوی

درین بُستان زبان باید درو کرد — خموشی را بحیرت پیش رو کرد
زبان حرفش نیارد در شمارہ — سخن برتر بود زین گوشت پارہ
بحرفش گرچہ یکچندے فرو رفت — قلم را سُرمہ آخر در گلو رفت

بر دانش پذیرانِ نکتہ رس و روشنضمیرانِ صبح نفس پوشیدہ نماند کہ در زمانِ پیشین **حکیم بیدپاے** برہمن بفرمودۂ **راے دابشلیم** ہندی کہ فرمانروائی بعضے از ولایاتِ ہندوستان داشت کتابِ **کلیلہ و دمنہ** کہ بزبانِ ہندی **کرتک دمنک** گویند تصنیف کردہ بود و چون نظرِ دوربینِ **راے دابشلیم** دریافتہ بود کہ دلہا را ہمہ وقت بشنیدنِ سخنانِ حکمت میل نمیباشد و طبیعتہا بافسانہ شنیدن توجہِ تمام دارد از داناے مذکور خواستہ بود کہ پندِ دانایانِ پیشین کہ بترازوے دانش سنجیدہ باشد لباسِ افسانہ پوشانیدہ از زبانِ بے زبانان اداء نماید تا از غرض پاک شدہ در ہمہ اوقات چہ در زمانِ خوشحالی و چہ در ہنگامِ بے پروائی از خواندنِ این کتاب سیری بہم نرسد و ملالے نشود۔

الحق این کتاب یادگاریست بادشاہانِ بزرگ را در قواعدِ جہانداری و فہرستے است جہانبانانِ والا را در ضابطہاے مردم شناسی و رعیت پروری۔ بہارِ عارضِ حسنش دل و جان تازہ میدارد۔ برنگ اصحابِ صورت را بُبوار بابِ معنیٰ را۔ و بادشاہانِ ہندوستان این پند نامۂ دانش را از نظرِ نااہلان پوشیدہ داشتہ ہموارہ در امورِ ملکی و مالی دستورالعمل خود میدانستند و فرمانروایانِ اطرافِ عالم آوازۂ

این را شنیده جویاے آن میبودند و حکایت میکنند کہ یکے از برہمنان ہندوستان را خبر رسید ندکہ از یونان زمین مشہور است کہ بجانبِ ہندوستان کوہها باشد کہ درآنجا دارو ہا روید کہ مُرده بدان زِنده شود۔ این سخن راست است و روِش بدست آوردنِ آن چونست ؟ برہمن گفت این سخن راست است لیکن رمز دانایانِ پیشینِ ماست چه از کوہها دانایان خواستہ اند واز داروہا سخنانِ حکمت واز مُرده نادانان کہ بوسیلۂ دانشها بزندگانیِ جاوید میرسند و این سخنان را دانایانِ ہند فراہم آورده کتابے ساختہ اند کہ نامِ او **کلیله و دمنه** است و در خزائنِ پادشاہان میباشد۔ ازانجا بدست توان آورد امّا بسعیِ بسیار تا آنکه **نوشیروان** را شوقِ تمام بدیدنِ این کتابِ شریف پدید آمد و **برزویه** طبیب را کہ بدانش و تدبیر یگانۂ روزگار بود بہندوستان فرستاد و حکیمِ مذکور بہند آمد و مدّتے مدید در بہم رسانیدنِ این کتاب انواعِ حیله ہا و وسیله ہا برانگیخته این کتاب را از زبانِ ہندی به پہلوی درآورده تحفۂ مجلسِ عالیِ نوشیروان ساخت و بوسیلۂ این خدمت شرفِ تحسین و احسان یافته کامیاب شد و نوشیروان از مطالعۂ آن خوشدل و شگفته خاطر شده مدارِ مہمّاتِ مُلکی و مالی را بر ضابطهاے این کتاب نهاد۔

ابوالمعالی نصراللہ مستوفی مترجمِ کلیله و دمنه از ابنِ مقفع

روایت میکند کہ بادشاہِ عادل نوشیروان کہ از شعاعِ عقل و نورِ عدل نصیبے تمام داشت و ہمت در پیدا کردنِ سروبُنِ ہر علمے صرف میکرد شنید کہ در خزائنِ رایانِ ہندوستان کتابیست کہ حکما بزبانِ بیزبانان وضع کردہ اند و حکمت را بلباسِ ظرافت در آوردہ۔ بادشاہان را در آدابِ ملکرانی کارنامہ ایست۔ **نوشیروان** را شوقے در دل پدید آمد۔ بکاردانانِ ولایت فرمود کہ دانشورے باید طلبید کہ زبانِ فارسی و ہندی داند و بچستیِ طبیعت و درستیِ زبان آراستہ باشد۔ زمانے دراز جُست و جُوے کردند۔ **برزویہ** نام جوانے یافتند کہ بغایت ذو فنون بُود و ادراکِ بلند داشت و از فضائلِ دیگر در طب شہرتے تمام یافتہ بُود۔ پیشِ **نوشیروان** حاضر ساختند۔ فرمود کہ ترا بعد از چندین تگاپو یافتہ ام و بکارے بزرگ می فرستم چہ احوالِ دانش و بینشِ تو معلوم شدہ و شوق بر طلبِ علم و کسبِ ہنر داری۔ میگویند کہ در ہندوستان چنین نادر کتابیست کہ بادشاہانِ آنجا بدستورِ آن حکمرانی میکنند۔ میخواہم کہ بدین دیار نقل اُفتد۔ باید کہ آن دانشور کمرِ عزیمت بسیرِ آن ولایت ببندد و بہرگونہ کوششے کہ تواند آن کتاب را با کتابہاے دیگر کہ رقمزدۂ کلکِ حکمت باشد بدست آوردہ ارمغانے سازد۔

برزویہ سعادتِ خود دانستہ قبولِ این خدمت کرد و بساعتِ سعید

روان شد۔ پنجاہ ہمیانِ زر کہ در ہر یکے دہ ہزار دینار بُود ہمراہِ اودادند وسرانِ لشکر و بزرگانِ مُلک برسانیدن رفتند و بزرویہ بانشاطِ تمام قدم درراہ نہاد و بعد از چندین سرگذشت بہندوستان رسید وگردِ درگاہِ بادشاہی برآمد و بہ مجلسِ دانشمندان وکاردانان میگشت واز حالِ نزدیکانِ راے ودانایانِ مُلک پُرسید و بہریکے فرامینود کہ براے طلبِ علم غُربت اختیار کردہ ام وبشاگردی آمدہ ام اگرچہ از ہر علم بہرہ داشت خودرا نادان ساختہ ظاہر میشد ودوستان ورفیقان میگرفت وہریکے را می آزمود تا آنکہ یکے را اختیار کرد کہ در دانش ممتاز بُود و شناخت کہ اگر کلیدِ این راز بدستِ او دہد ہرآئینہ قفلِ مقصود بکشاید۔ قواعدِ دوستی براو اُستوار کردہ روزے گفت اے برادرِ گرامی مقصودِ گرامیِ خود تا غایت از تو پوشیدہ داشتہ ام ودانا را اشارتے کافیست۔

برہمنِ کاردان گفت کہ ہمچنین است کہ تو اگرچہ مقصود پنہان داشتۂ اما من دریافتہ ام۔ چون خود درسخن بازکردی مُرادِ تو بازگویم۔ ظاہر است کہ تو آمدۂ کہ خزائنِ اسرارِ حکمت را از ولایتِ ما ببری وبادشاہِ خودرا بگنجِ حکمت توانگر دل سازی وبناے کار بر فریب نہادہ بودی ومن حیرانِ کارِ تو بُودم وانتظار می بُردم کہ مگر درمیانِ سخنان حرفیکہ از مقصود یاد دہد از تو سرزند۔ ہرگز اتفاق نیفتاد وازین ہشیاری وبیداردلی

تو اعتقادِ من بتو افزود کہ کسے در حینِ غربت با تو مے بسر برد کہ یا ور را شناسد و نہ او بر عادت و اخلاقِ ایشان وقوفے دارد و چندین احتیاط ونگاہ داشت نماید۔ مردمِ دانا را بہشت خصلت توان شناخت اوّل بُردباری۔ دُوُم خویشتن شناسی ونگاہداشتنِ اندازۂ خود سُوم فرمانبرداری بادشاہان وطلبِ رضاے ایشان۔ چہارم شناختنِ جاے راز کردن ودانستنِ آنکہ محرمِ اسرار کہ تواند بود۔ پنجم پنہان داشتنِ رازِ خود و رازِ دیگران و درین مبالغہ نمودن ششم بر درگاہِ سلطان دلہاے اربابِ دولت بسخنِ نیکو بدست آوردن۔ ہفتم بر زبانِ خویش قادر بودن و سخن بقدرِ حاجت گفتن ہشتم در مجلس خاموش بودن واز اظہارِ چیزے کہ نپرسند یا بہ پشیمانی کشد پرہیز نمودن۔ ہر کہ این صفات دارد بر حاجتِ خود فیروز شود واین معانی در تو جمع است لیکن معلوم است کہ دوستیِ تو با من غرض آلودہ بود اما کسیکہ چندین صفت داشتہ باشد اگر رضا جوئیِ او نکنند از خرد دُور است۔ ہر چند ازین آرزوہا سے تمام بر من زور کردہ کہ کارے خطرناک رو نمودہ مبادا بہ راے ھند رسانند و سر درین کار نہم۔

برزویہ چون دید کہ بسواد خوانیِ پیشانیِ سرِ پوشیدۂ او را دریافتہ است سر در پیش افگندہ گفت کہ من اعتماد بر بزرگی و دانائی و غریب پرستیِ تو کردہ این راز را در میان آوردہ بودم تو خود بیک اشارت بر ہمگیِ اسرارِ خاطرم

واقف شدی و مرا از شرحِ آن بے نیاز گردانیدی۔ اُمیدِ من از دوستیِ تو ہمین بُود و خردمند اگر بقلعہ پناہ بَرَد یا بجاے اُستوار التجا آورد از بلا ایمن خواہد بُود۔

برہمن گفت آرے راست میگوئی۔ ہیچ چیزے نزدِ خردمندان از دوستی برتر نیست۔ اگر در محبّت جان و مال رود ہنوز کم است امّا نگاہداشتِ رازِ دوستی اصلِ کار است۔

بزرویہ گفت راست میفرمائی امّا میدانی کہ من غریبم و محرمے دیگر ندارم و اعتماد بر کرمِ تو کردم و اُمید وارم کہ از نیک نہادیے کہ داری مرا باین آرزو برسانی و میدانی کہ فاش کردنِ این راز از من ممکن نیست لیکن تو از آشنایان و نزدیکانِ خود می اندیشی کہ اگر اطّلاع یابند ترا بخشمِ سلطان در اندازند۔

برہمن طرزِ سخنِ بزرویہ را پسندید و پنہانی آن کتاب را با کتابہاے دیگر باو سپرد۔

بزرویہ با ہراسِ تمام سرگرمِ نوشتنِ آن شد و ازین کتاب و کتابہاے دیگر نقلے گرفت و معتمدے نزدیکِ نوشیروان فرستاد و از صورتِ حال و نویدِ مقصود آگاہ ساخت۔ نوشیروان ازین مژدۂ مُراد شادمان شد و خواست کہ زود تر رسد۔ ہمان روز فرمان فرستاد

باین مضمون کہ در آمدن و آوردنِ مقصود اہتمام باید نمود و قوی دل و فراخ اُمید روے بدرگاہِ ما باید نہاد و آن کتاب را عزیز باید داشت کہ خاطر بآن نگرانست و تدبیرِ بیرون آوردن بمشورتِ عقل نماید کہ خداے تعالیٰ بندگانِ عاقل را دوست دارد و نگاہبانیِ ایشان کند۔ و فرمانرا مُہر کردہ بقاصد سپردند و تاکید نمودند کہ از شاہراہ یکسو شدہ بشتابد تا از دستِ دشمنان ایمن ماند۔

خاصان چون فرمان بہ برزویہ رسید قدم درراہ نہاد۔ چون بسرحدِ ولایتِ **نوشیروان** رسید خبر کردند۔ حاجبانِ درگاہ را باستقبالِ او فرستاد و بعزتے ہرچہ تمامتر آوردند۔

بادشاہانہ برزویہ زمین بوس و بندگی بجا آوردہ بنوازشہاے بادشاہی سرفراز شد۔

نوشیروان فرمود کہ خدمتے شایستہ بجا آوردۂ۔ آفرین بر تو باد۔ چون از گردِ راہ رسیدہ بُود و رنجِ سفر کشیدہ فرمود کہ تا یک ہفتہ آسایش کند و بعد ازان بدرگاہ حاضر گردد۔ روزِ ہفتم مجلسے عالی ساخت و دانایانِ ولایت را طلبید و برزویہ را بخواند و اشارت فرمود کہ مضمونِ این کتاب بگوشِ حاضرانِ مجلس گذراند۔ چون بخواند ہمگنان حیران شدند و بر پروردگار کہ اینچنین دولتے کرامت فرمود شکرہا بجا آوردند و برزویہ را آفرینہا گفتند۔

نوشیروان حکم کرد کہ درہاے خزائن بکشایند و بزرویہ را امر فرمود و سوگند داد کہ بے ملاحظہ باید درآید و چندانکہ مُراد باشد از زر و جواہر بردارد۔

بزرویہ سر بر زمین نہاد و روے بر خاک مالید و گفت کہ عنایت بادشاہی مرا از مال بے نیاز ساختہ است امّا چون سوگند درمیانست خلعتے از جامہ خانۂ خاص میگیرم و آنگاہ بر زبان راند کہ اگر من درین خدمت محنتے کشیدم و در اُمید و بیم روزگار گذرانیدم و عمر بر اُمیدِ رضاے بادشاہی گذشت بدستِ بندگانِ اخلاص و کوشش است و کشایشِ کار بیاریِ بخت و اقبالِ بادشاہ است۔ لیکن حاجتے دارم کہ نزدیکِ لطفہاے بادشاہی قدرے ندارد اگر آن حاجت روا گردد مرا بزرگیِ ظاہر و باطن بہم پیوستہ باشد۔

نوشیروان فرمود کہ ہر حاجتے کہ ازان بزرگتر نباشد بخواہ کہ بدرگاہِ ما مقبول است۔

بزرویہ بعرض رسانید کہ اگر بزرجمہر را کہ بترتیب دادنِ این ترجمہ مامور شدہ است حکم شود کہ درین کتاب بابے جدا از احوالِ من نویسد و دران باب از صناعت و نسبت و مذہبِ من درج کند و آن باب را محلّے کراے گیتی نماے بادشاہ خواہد

تعیّن فرماید تا این شرفِ بندہ در روزگار باقی ماند وآوازۂ نیکنامیِ پادشاہ ہمہ جا برسد۔

نوشیروان و حاضرانِ مجلس تعجب نمودند و برہمتِ بلند و عقلِ کاملِ بزرویہ تحسین کردند و باتّفاق گفتند کہ اورا این مرتبہ ہست ۔ آنگاہ نوشیروان بزرجمہر را طلبیدہ فرمود کہ پایۂ اخلاص و خدمتِ بزرویہ دانستۂ و میدانی کہ چہ خطر ہا در کارِ ماگذرانیدہ ۔ تو استیم کہ از زروجواہر باوچندان انعام کنیم کہ آرزوئے در دلِ او نماند ۔ از ہمتے کہ داشت قبول نکرد والتماس نمود کہ درین کتاب بنامِ او بابے جُدا نوشتہ شود کہ تمامیِ احوالِ او از ولادت تا این ساعت کہ دولتِ ملازمتِ مارا دریافتہ است نگاہ داشتہ آید ۔ ما این آرزوے اورا درجۂ قبول دادیم ۔ باید کہ این باب را بخوشترین وجہے نوشتہ دراوّل کتاب درج کند۔

بزرویہ سجدۂ شکر بجاآورد و دعاے دولت برزبان راند ۔ بزرجمہر این باب را بترتیبِ لائق نوشتہ در روزِ بارِ عام بحضورِ بزرویہ و تمامیِ اہلِ مملکت خواند ۔ جمیع اہلِ دانش بر کلامِ بزرجمہر آفرین گفتند و **نوشیروان** صلۂ گران عنایت فرمود۔

بزرویہ زمین بوس کردہ شکرِ عنایتہاے **نوشیروان** بجاآورد و گفت ایزد تعالیٰ پادشاہ را ہمیشہ دوستکام دارد کہ بتوجۂ عالیِ اومن

مسکین این خدمت بجا آوردم و براہِ رضاے او رفتہ باین آبرو رسیدم۔ و چون این کتاب را بخوانند و بشناسند کہ فرمانبرداری پادشاہان بہترینِ عبادتہاست و شریعت آنکس تواند بود کہ خسروانِ روزگار او را منظورِ نظرِ عنایت گردانند و در اقرانِ خود امتیاز بخشند۔

الغرض حکماے فارس این کتابِ عجیب را نقلہا برگرفتند و در نگاہداشتِ آن از چشمِ اغیار مبالغۂ تمام می‌نمودند و بعد از زمانِ نوشیروان و سائرِ ملوکِ عجم نیز در تعظیم و در پنہان داشتنِ این کتابِ بدیع سعی می‌نمودند تا آنکہ نوبتِ خلافت بہ ابوجعفر منصور دوانقی کہ خلیفۂ دومِ عباسیان است رسید۔ خلیفہ بسعیِ تمام نسخۂ کلیلہ و دمنہ را کہ بزبانِ پہلوی ترتیب یافتہ بود بدست آوردہ امام ابوالحسن عبداللہ ابنِ مقفع را کہ سرآمدِ سخنورانِ عہد بود فرمود کہ آن کتاب را از پہلوی بعربی ترجمہ کرد۔ و دائم در پیشِ نظر داشتہ بناے کارخانۂ سلطنت را موافقِ آن می‌نمود تا آنکہ ابوالحسن نصر بن احمد سامانی فرمود کہ از زبانِ عربی بزبانِ فارسی آوردند و رودکی بفرمودۂ سلطان محمود غازی او را در رشتۂ نظم کشید و بارِ دیگر باشارتِ بہرام شاہ بن سلطان مسعود کہ از اولادِ سلطان محمود غازی غزنویست نسخۂ عربیِ کلیلہ و دمنہ کہ ابن مقفع فراہم آوردہ بود ابوالمعالی نصر اللہ مستوفی ترجمہ نمودہ و کلیلہ و دمنہ کہ الحال مشہور است

غریب

آنست و چون این کتاب اشعارِ عربی و لغاتِ مشکل داشت مولانا حُسین واعظ باشارت امیر شیخ احمد سُہیلی کہ مُہر دارِ سلطانِ کامگار سلطان حُسین میرزا بُود آن کتاب را روشن ترازان ترتیب داده انوارِ سُہیلی نام نہاد۔

و چون نظرِ کیمیا اثرِ جہانبانی۔ خلیفۃ الزّمانی۔ گوہرِ تاجِ بادشاہان۔ قبلہ گاہِ خدا آگاہان۔ چراغِ شبستانِ عالَم۔ فروغِ دُودمانِ آدم۔ والاشان۔ مسند نشین۔ نُصرت قران۔ عدالت قرین۔ خاتمِ نگینِ دولت و فرمانروائی۔ جوہرِ شمشیرِ کشور کشائی۔ عنوانِ مثالِ بیمثالی۔ طغرا طرازِ منشورِ ذوالجلالی۔ پرده برانداز اسرارِ غیبی۔ چہره کشاے صورتِ لاریبی۔ محرمِ خلوتخانۂ شہود۔ بندۂ یگانۂ معبود۔ باریک بینِ دقائقِ موشگافی۔ صاحب عیارِ جواہرِ صرّافی۔ نقشبندِ بدائعِ خیال۔ عقده کشاے براقعِ جمال۔ رنگ آمیز ایوانِ معانی۔ بزم افروزِ جہانِ نکتہ دانی۔ مجموعۂ نقشبندانِ فہم و خرد۔ کارنامۂ صنعت گرانِ ازل و ابد۔ ناظمِ آدابِ شہنشاہی۔ قاسمِ ارزاقِ بندگانِ الٰہی۔ ضامنِ ودائعِ آمال و امانی۔ گره کشاے کشورِ خردمندی۔ کلید دارِ خزائنِ خداوندی۔ آرام دِہِ عرصۂ زمین و زمان۔ انتظام بخشِ عالمِ کون و مکان۔ سلطانِ عادِل۔ برہانِ کامل۔ دلیلِ قاطعِ خدادانی۔ حُجّتِ واضحِ رحمتِ رحمانی۔ قافلہ سالارِ راہِ حقیقی و مجازی۔

ابوالفتح جلال الدین اکبر بادشاہِ غازی کہ سایۂ سلطنت وخلافت درظلّ لِواے عدالت ورافتِ او بر مفارقِ ثابت قدمانِ درگاہِ سعادت وگرمروانِ شاہراہِ اِرادت مبسوط وممدود باد برین کتاب اُفتاد اُستخوان بندیِ سخن وافسانہ سازیِ پندہاے کہن بسعادتِ قبول وتحسینِ گرامی شد۔ درہمان ہنگام بندۂ درگاہ ابوالفضل بن مبارک کہ خاکِ سجدۂ اخلاص برتارک دارد مامور شد کہ اگرچہ انوارِ سُہیلی بہ نسبتِ کلیلہ ودمنہ بزبانِ اہلِ روزگار مشہور است امّا ہنوز از عباراتِ عرب واستعاراتِ عجم خالی نیست باید کہ بعضِ لغات انداختہ دُور از نقشہاے سخن پرداختہ بعبارتے واضح بہمان ترتیب نگاشتہ آید تا فائدۂ آن عام شود ومقصود تمام گردد۔ عجب

بنابرحکمِ بادشاہی کہ ترجمانِ فرمانِ الٰہی است کتابِ مذکور را بدستورِ انوارِ سہیلی ترتیب دادہ آمد لیکن دو باب کہ مولانا حُسین واعظ از کلیلہ ودمنۂ مشہور انداختہ بود درین کتاب آوردہ شد چہ آن دو باب اگرچہ دراصلِ این قصّہ دخل ندارد اما بس سخنانِ بلندِ حق پسند ازین دو باب خاطر نشانِ خردمندان میشود وقطعِ نظر از آنکہ سخنانِ خدابینی درآنہا مذکور است وچون برزویہ حکیم از تگاپوے بسیار این پند نامۂ نامی را بہم رسانیدہ بزبانِ پہلوی ترجمہ نمودہ است حقِ عظیم دارد۔ خصوصاً کہ مزدوریِ این خدمت را

ذکرِ این باب داشتہ باشد۔ بزرجمہر را نیز در فراہم آوردنِ این کتاب حقِ بزرگ است انداختنِ آن دو باب از آئینِ حق گذاری نبود۔

فہرستِ ابواب و مضامین

بابِ یازدہم در بخشیدنِ گناہان کہ خوشترین صفت است بادشاہان را۔
بابِ دوازدہم در پاداشِ کارہا۔
بابِ سیزدہم در ضررِ افزون طلبیدن و از کارہاے خود باز آمدن۔
بابِ چہاردہم در بزرگیِ دانش و گرانباری و آہستگی در کارہا خصوصاً بادشاہان را۔
بابِ پانزدہم در پرہیز نمودنِ بادشاہان از سخنانِ بیوفایان و بداندیشان۔
بابِ شانزدہم در التفات نانمودن بر گردشِ روزگار۔

پوشیدہ نماند کہ ابوالمعالی نصراللہ مستوفی در کلیلہ و دمنہ می آرد کہ کتابِ کلیلہ و دمنہ را کہ بزرجمہر حکیم بزبانِ پہلوی ترتیب دادہ است شانزدہ باب است۔ دہ اصلِ کتابِ کرتک دمنک کہ ہندیست و شش باب را براے زیادتیِ فائدہ بزرجمہر لاحق ساختہ است۔ چہار بابِ آخرِ کتاب کہ از زبانِ برہمن در سوالِ راے افزودہ است بر ہمان نمط آوردہ شد و دو بابِ دیگر کہ باوّل کتاب ملائم بود و در آنجا ذکر یافتہ بہمان اسلوب درین کتاب مذکور ساختہ شد۔ اُمید کہ منظورِ نظرِ بادشاہِ زمان گردد و فوائدِ آن بخواص و عوام برسد۔

رباعی

اُمّید کہ این نامہ گرامی گردد   پیرایۂ بزمِ شادکامی گردد

از یُمنِ توجّہِ شہنشاہِ زمان نامے یابد چنانکہ نامی گردد

بابِ اوّل

در بعضے از سخنانِ بزرجمہرِ حکیم کہ باین کتاب مناسبتے دارد

باید دانست کہ کتابِ کلیلہ و دمنہ فراہم آوردۂ دانشورانِ ہندوستان است در انواعِ حکمت و آدابِ پند و نصیحت و مثلہاے لائقِ مقام و ہمیشہ دانایانِ عالم از یونانی و فارسی و ہندی و غیرِ آن میکوشیدہ اند کہ کتابے سازند در آدابِ سلطنت و قواعدِ جہانبانی تا آنکہ دانشورانِ ہند را چنین نقشے تازہ صورت بست کہ سخنانِ بلند را از زبانِ بیزبانان فراہم آوردند و فائدۂ چند منظور داشتند۔ از انجملہ سخن را دستگاہے پدید آمد تا در ہر باب کہ سر کردند خاطر خواہ بپایان رسانیدند و پند و حکمت را ببازی و ہزل آمیختند تا دانایان از حکایاتِ حکمت آمیز فائدہ بردارند و نادانان بطریقِ افسانہ فراگیرند و باین وسیلہ سرمایۂ دولت بدست آورند و خُرد سالان کہ در مقامِ تحصیلِ عِلم اند از کمالِ علم و پند بگیرند و یاد گرفتن بر ایشان گران نیاید و چون بزرگ شوند و بعقل و تجربہ رسند و در آنچہ یاد گرفتہ اند اندیشہ نمایند صحیفۂ دل را پُر فائدہ یابند

وبگنجِ شایگانِ خردمندی رسد ومثالِ این چنانست که چون شخصے ازخردی که سرمایۂ بیخردیست بدرگاهِ تمیز که پیرایۂ هرچیزاست رسد برسرِ گنجے اُفتد که پدربرائے او نهاده باشد وبآن توانگرشود ودرباقی عُمر از تردّدِ زندگانی فارغ باشد۔

خوانندۂ این کتاب باید که غرضِ تصنیفِ این کتاب بشناسد واگر این معنیٰ بروپوشیده ماند فائده ازوگرفتن دشوار باشد۔ واز شرطہا که طالبِ این کتاب را باید درست خواندن است وبعدازان درمعنیٰ تأمّل نمودن چه خط کالبدِ معنیٰ است۔ هرگاه آنرا نیک ندانست دریافتنِ معنی صورت نخواهدبست۔ وهمّت بران نه بندد که زودتر بآخررسد بلکه مقصودِ آنرا بآهستگی درخاطرجادهد که اگرنه چنین کند همچنان باشد که آن مرد که دربیابان گنجے یافت وباخود گفت که اگرتمام گنج بُردن بعهدۂ خودگیرم عُمرے درین صرف شود واندک چیزے بُرده شود۔ بهترآنکه مزدُورے چند بگیرم وستورے چند کرایه کنم وجمله بیکبار بخانه برم وچون آنچه اندیشیده بود بجاآورد کرایه کشانِ ناآشنا وناآزموده رابے فکر واندیشۂ عاقبت بابارہائے زربپیش ازخود گُسیل کرد تابروے تُهمت ننهند۔ کرایه کشان رازربخانۂ خود بُردن بمصلحت نزدیکترنمود۔

چون آن مردِ بے فکربخانه رسید در دستِ خویش ازان گنج جز حسرت

و پشیمانی ندید و بحقیقت باید دانست که فائدۂ کتاب در فهمیدن است نه در یاد گرفتن و هر که نادانسته در کارے آغاز نماید همچنان باشد که مردے میخواست که فارسی گوید۔ دوستے فاضل تحفۂ زرین داشت۔ گفت از زبانِ فارسی چیزے بجهتِ من بنویس۔ چون نوشت بخانه بُرد و گاه گاه دران میدید۔ گمان بُرد که اورا کمالِ فصاحت حاصل شد۔ یکبار در مجلسے فارسیِ غلط میگفت۔ یکے بر غلط گفتن اورا آگاه ساخت۔ بخندید و گفت گو برزبانِ من خطا رود تحفۂ زرین در خانۂ من است۔

(از فهمیدن) پس بهمه وجوه بر مردم واجب است که در کسبِ دانش کوشند و فهمیدن را معتبر دارند که طلبِ دانش و اندیشیدنِ عاقبتِ کار از مهماتِ ضروری است و آدمی را از دانش و کردارِ نیک چاره نیست۔ نورِ بصیرت دل را روشن کند و دارُوے تجربه مرد را از هلاکتِ نادانی برهاند و ادب آدمی را عمرِ جاوید دهد و دانستنِ کردارهاے نیک خوبی افزاید و میوۂ درختِ دانش نیکوکاری و کم آزاری است و هر که میداند و موافق آن نمیکند بآن کسے میماند که خطرِ راه می شناسد و بهمان راه میرود تا بغارت و کشتن مبتلا شود و یا همچو بیمارے است که ضررِ خوردنیها میداند و همچنان میخورد تا هلاک شود۔

هر آئینه هر که زشتیِ چیزے بشناسد و خود را دران افگند نشانۂ تیرِ ملامت

خرد گردد۔ چنانکہ دو مرد درچاہے اُفتند۔ یکے بینا و دیگرے نا بینا۔ اگرچہ در ہلاک ہر دو شریک اند امّا عذرِ نا بینا نزدِ اہلِ خرد مقبول باشد وفائدۂ فراہم آوردنِ دانش بہم رسانیدنِ شرافتِ ذاتِ خود است کہ بوسیلۂ دانش تحصیلِ رضائے الٰہی نماید وچون خود بخرد آراستہ شد در افزون ساختنِ خردمندیِ دیگران کوشش نماید کہ اگر بیش از اصلاحِ خود باصلاحِ دیگران مقیّد شود و در حقِ خود غفلت ورزد چون چشمۂ باشد کہ از آبِ او ہمگنان را نفع حاصل شود او ازان بیخبر یا مثلِ طبیبِ بیمارے باشد کہ بعلاجِ دیگران مشغول شود یا مانندِ کورے باشد کہ رہنمائیِ دیگران نماید۔ باید کہ آدمی زاد از دو چیز خود را اولاً بہرہ مند سازد پس بر دیگران ایثار کند۔ یکے دانش و دیگر مال۔ اوّل در تہذیبِ اخلاقِ خود باید کوشید آنگاہ دیگران را بران باعث شد۔ اوّل فقرِ خود را دُور کند و بعد ازان در دُور کردنِ فقرِ دیگران کوشش نماید و اگر نادانے این معنی را ہزل داند بکورے ماند کہ کارِ چشم را سرریش کند و دانا باید کہ در آغازِ کار انجام را بپیشِ چشم دارد و پیش از انکہ قدم در راہ نہد مقصد معین کند و اگر کار بحیرت کشد و بہ پشیمانی انجامد لائقِ بحالِ خردمندان آنکہ عاقبت اندیشی را بر طلبِ مال مقدم دارند و ہر کہ توجّہِ او بدُنیا کمتر حسرتِ او بوقتِ جدا شدنِ آن کمتر و نیز ہر کہ فکرِ بہم رسانیدنِ رضائے الٰہی نماید مُراد ہائے دُنیاوی

نیز بیاید و حیاتِ جاودانی بدست آید و آنکه ہمّتِ او برطلبِ دُنیا باشد وبس زندگانی بروَے وبال بُوَد و کوششِ مَردُم در سہ مُراد ستودہ است۔ بہم رسانیدنِ اسبابِ زندگی و نیکو معاملگی بمردم وساختنِ توشۂ راہِ مرگ۔ وپسندیدہ ترینِ کارہا پرہیزگاریست از آنچہ عقلِ دُور اندیش نفرماید و کسبِ مال از وجہِ حلال۔ و ہرچند در ہیچ حال از رحمتِ آفریدگار و موافقتِ روزگار نومید نشاید بود امّا کوشش فروگذاشتن و اعتمادِ کُلّی بران کردن از خرد دُور نیست چہ اسبابِ دادن رُخصتِ تکاپو کردن است و انواعِ سعادات یکسے نزد یکتر بُود کہ در کارہاے خرد ثابت قدم باشد و در کسبِ جدّ و جہد لازم شمرد۔ واگر اتفاقاً کاہلے بدرجۂ رسد یا غافلے و بیخردے مرتبۂ یابد بدان التفات ننماید و پیرویِ او نکند کہ بخت بلند و دولتمند کسے تواند بود کہ پیرویِ صاحب اقبالانِ دانا واجب داند تا ہیچ وقت از مقامِ توکّل دُور نماند و از فضیلتِ کوشش بے بہرہ نگردد و نیکوتر آنکہ سیرتہاے گذشتگان را پیشواے خود سازد و تجربہاے متقدّمان را نمودارِ کارہاے خود گرداند واگر در ہر باب تجربۂ خود را معتبر دارد تا آنکہ عُمر وفا کند عمر در محنت گذارد واگرچہ گفتہ اند ہر زمانے را سودیست لیکن از روے قیاس آن نیکوتر کہ زمانِ دیگران دیدہ باشد و سود از تجربۂ ایشان بر داشتہ۔ چہ اگر ازین راہ عدد دل آفتد ہر روز مکروہے باید دید و چون در تجربہ یقینے

وشباتے حاصل آید ہنگامِ رحلت باشد وہرکہ این پند ہا فروگذاشت
کند از استقامت زندگانی محروم ماند وبچندین اُمورِ ناخوش موصوف شود۔
ضائع گردانیدنِ فرصت وکاہلی در وقتِ حاجت وراست پنداشتنِ
چیزیکہ احتمال براستی ودروغ داشتہ باشد وقیاس کردنِ آن برسخنانِ
نامعقول وقبول کردنِ آن برائے خود بے مشورت والتفات نمودن
بگفتۂ سخن چین ورنجانیدنِ ملازمان وتابعان بقولِ صاحب غرضانِ
فتنہ انگیز وردّ کردنِ کردارِ نیک وسخنِ درست از گمنامان وفلتن وپیروی
ہوا وروگردانیدن از عرصۂ یقین وفرود آمدن درجاہائے شک وگمان۔
وہرگاہ حوادثِ عالم دانارا فروگیرد باید کہ درپناہِ راستی رود وبر خطا
ثابت قدم نماند وآنرا اثباتِ عزم وحُسنِ عہد نام نکند کہ ہرکہ بے راہبر
درراہے نادانستہ رود از راہِ راست دُور اُفتد وہرچند بیش رود گمراہ تر شود۔
واگر خار درچشمِ دلبرِ بیباک اُفتد ودربرون آوردنِ آن غفلت ورزد وآنرا
خوار دارد وبرسرِ چشم مالد بیشک کور گردد۔ وبرخردمند واجب است کہ تقضاہائے
آسمانی رضا دہد وبدان بگرود وتأمل ودُور اندیشی از دست ندہد وکاریکہ
برخویشتن نہ پسند ودرحقِ دیگران روا ندارد کہ ہرکردارے را پاداشتے
است وچون وقت فرارسد ہرآئینہ دیدنی باشد وخوانندگانِ این کتاب را
باید کہ ہمت را درفہمِ معانی بگمارند وروشِ فائدہ گرفتن از معانیِ کتاب

دریابند تا از دیگر کتابها و تجربهاے بے نیاز شوند و ہمچو کسے نباشند کہ
مشت در تاریکی انداز د و سنگ از پسِ ایوان۔ وآنگاہ کہ مقصود نیک دیوار
فہمیدہ باشند بنائے کارہائے خویش و تدبیرِ زیست با مردم و انجامِ کار
بران نہند تا جمالِ مقصود از آئینۂ اُمید روے نماید و بدوامِ مُراد مشرف
گردند۔ شوند

بابِ دُوم

دراحوالِ برزویہ طبیب

چنین گوید برزویہ طبیب پیشواے طبیبانِ فارس کہ پدرِ من از
لشکریان و مادرِ من از خاندانِ عُلماے زردُشت است۔ اوّل نعمتے کہ
ایزد تعالیٰ بمن عنایت کرد دوستیِ مادر و پدر بُود و مہربانیِ ایشان
بر حالِ من۔ چنان کہ از برادرانِ دیگر امتیاز یافتم و بزیادتیِ تربیت مخصوص گشتم۔

چون سالِ عمرِ من بہفت رسید مرا برخواندنِ علمِ طب مائل
ساختند و چندانکہ اندک وقوفے حاصل شد زیادہ بزرگیِ این علم
شناختم و برغبتے صادق می آموختم و کوشش تمام می نمودم تا دران شہرت
گرفتم و در مقامِ علاج کردنِ بیماران آمدم۔ آنگاہ نفسِ خویش را درحرفتِ

طبابت کہ نزدیکِ ہمہ خردمندان در ہمہ دینہا ستودہ است میانِ چہار کار کہ تگاپوے اہلِ عالم ازان نتواند گذشت مخیر ساختم۔ فراہم آوردنِ مال یا بلند تہاے ظاہری بسر بُردن یا درمیانِ مردم از خود یادگارے گذاشتن و خود را بپیشِ خلق خوب وانمودن یا نظر از خلق پوشیدہ رضاے خالق بدست آوردن کہ اے نفس این طبابت را وسیلۂ یکے از چہار کار بساز لیکن چون نفسِ من در کتبِ طبِ پیشین دانستہ بود کہ بہترین طبیبان اوست کہ معالجۂ او بجہتِ تحصیلِ رضاے الٰہی باشد کہ بدوام این سیرت نصیبِ دُنیا بُردہ کمالِ خود بیابد و رضاے الٰہی ذخیرۂ او گردد چنانچہ غرض کشاورز از کشت و کار برآمدنِ دانہ باشد کہ قوتِ اوست امّا کاہ کہ علفِ ستوران است خود بطفیلِ آن حاصل شود۔

الغرض نفسِ من درین کار بر تقسیمِ چہارم اقبالِ تمام کرد۔ چنانکہ ہر جا از بیمارے نشان یافتم کہ در واُمیدِ صحت بود معالجۂ او براے خدا کردم۔ و چون یکچندے بگذشت و طائفۂ امثال و اقرانِ خود را در جاہ و مال بر خود زیادہ دیدم نفس بدان مائل گشت و آرزوے مراتبِ اینچنانی بر خاطر گذشتن گرفت و نزدیک شد کہ پا از جا رود۔ با خود گفتم اے نفس میانِ سود و زیانِ خود فرق نمیتوانی کرد۔ نزدیک شد کہ بغوغاے بیخردی گرفتار شوی خردمند چگونہ در دل جا دہد آنرا کہ رنج و محنتِ آن بسیار باشد

ونفع وبهرهٔ آن اندک و دچگونه بر برادرانِ خود که هر یکے بنصیبِ خود رسیده است حسد برده خودرا در مشقّت ومحنت بیفاشده وارد؛ اگر در انجامِ کار وفرو رفتن در خاک اندیشهٔ درست داری حرص در عالمِ فانی در تو نماند. استوار ببلیے ترکِ دنیارا شرکتِ مُشتے پست همت عاجزِ کم خرد است که بدان مغرور گشته از جوبائی رضاے ایزدی باز مانده. از اندیشهٔ نا راست بگذر وهمت بر کسبِ رضاے خداوندی بگمار که راه خطرناک است ورفیقان ناموافق ووقتِ کوچ نزدیک وهنگامِ جنبش نا معلوم. زنهار در ساختنِ توشهٔ راهِ آخرت اهمال نکنی که هیکلِ آدمی ظرفیست سُست ترکیب را اخلاطِ فاسد از چهار نوع که ضدِ یکدیگراند وزندگانی آنرا بجاے تکیه گاهے چنان که بُتِ زرین که بیک میخ ترکیب یافته باشد وعضوهاے او بهم پیوسته هرگاه که آن میخ برکشیده آید در حال از هم فرو ریزد. چنانچه سامانِ قبولِ حیاتِ این هیکل چون زائل شد در لحظه از هم ریزد. وبصحبتِ دوستان وبرادران هم منازو بصحبتِ ایشان حریص مباش که شادیِ آن از غم کمتر است وشیونِ آن از شور بیشتر ودردِ فراق وسوزِ هجران در پے منتظر ونیز تواند بود که کسے را براے فراغِ اهل وفرزندان واسبابِ معیشتِ ایشان بجمعِ مال حاجت افتد ووجودِ عزیزِ خودش فداے آن ساخته شود و راست آنرا ماند که عودِ ئے بر آتش نهند وبوے آن بدیگران رسد. بخور ئے

وخود سوخته گردد و همچنین شمع که خود را میسوزد و مجلس را روشن میدارد۔
بصواب آن لائق تر که بمعالجۂ بیماران پردازی و بدان التفات ننمائی که مردم قدرِ طبیب نداانند لیک دران نگر که اگر توفیق باشد و یک نفس از چنگالِ رنج و مشقّت خلاص داده آید سرمایۂ نجاتِ ابدی گردد و آنجا که روزگارے از بهرِ نان و آب و معاشرتِ جفت و فرزند محروم مانده باشند و بدرد مند بهاے کهنہ و بیماریهاے مُهلک مبتلا گشته اگر بے غرضِ دنیا معالجۂ ایشان نموده شود اندازۂ این نیکی کہ تواند شناخت؟ واگر دون همتے چنین کوشش ازبراے فائدۂ دنیا ضائع گرداند چنان باشد که مردے یک خانه برخود داشت۔ اندیشید که اگر برکشیده فروشم و در تعیّنِ قیمت احتیاطے کنم کار دراز شود۔ به نیم بها بفروخت۔
چون باین طرز در مخالفتِ نفس و نصیحتِ خود مبالغه نمودم رشدِ خود دیدم و براهِ راست باز آمدم و بشوقِ تمام بے ریا بعلاجِ بیماران پرداختم و روزگارے دران صرف کردم تا به برکتِ آن درهاے روزی نیز برمن کشاده شد و تحسین و بخشش و انعامِ بادشاهان بمن رسید و پیش از سفرِ هندوستان بسے از انواعِ نعمت و دوستکامی دیدم و بجاه و مال از اقران و امثالِ خود بگذشتم۔ آنگاه در نتیجه و اثرِ علمِ طب تامّل کردم و فائدۂ آنرا بر صحیفۂ دل نگاشتم۔ هیچ علاجے در وهم نیامد که موجبِ صحت

اصلی تواند بود و بدان یک علت مثلاً امنِ کلّی حاصل تواند آید چنانچه راهِ بازگشتِ آن بسته ماند۔ چون مزاج این باشد چگونه خردمند بر علاجِ ظاهری دل نهد و آنرا سببِ شفا شمرد و از بیماریِ نفس که بیماریِ اصل است دوا نجوید۔ پس همان بهتر که از حرفتِ طبابت روگردانیده شروع در علاجِ بیماریِ دل نماید که اخلاقِ حمیده و صفاتِ پسندیده بهم رسد که از علتِ گناه ازان گونه شفا یابد که بازگشت صورت نه بندد۔

پس من بحکمِ این مقدمات از مشغولیِ طبّ باز آمدم و همّت بطلبِ علمِ اخلاق مصروف ساختم و راهِ حق را دراز و بے پایان یافتم۔ سراسر تنگ و خطرناک۔ نه راهبر معین و نه پایانِ کار پیدا و در کتبِ علمِ طب هم اشارتے نه دیده بودم که برهنمونیِ آن از بندِ حیرت خلاص شوم و خلاف در دینها و مذهبها از شمار بیرون۔ بعضے بطریقِ میراث دست در شاخِ ضعیف زده و طائفهٔ از جهتِ خاطرِ بزرگان و بیمِ جان پاے بر رکنے لرزان نهاده و جماعتے براے مالِ دُنیا و بلندیِ مرتبه میانِ مردمان تکیه بر استخوانِ پوسیده کردهٔ مُردهٔ چند را پیشواے خود ساخته نامِ دینداری بر خود بستند۔ و اختلاف میانِ ایشان در شناختِ خالق و ابتداے خلق و انتهاے کار بے نهایت۔ و راے هر یکے از خلق برین قرار یافته که من راهِ حق گرفته ام و دیگران باطل۔

وهمواره در آرایشِ خود ونکوهشِ دیگران بسر بُرده - خود پرستے چند نه از دینداری اثرے ونه از خداپرستی خبرے - وبا این اندیشهٔ دراز در بیابانِ حیرت و تردُّد پیچیدہ گشتم و در فراز و نشیبِ آن مُدتے پوئیدم - نه خود سوے راهِ راست پَے توانستم بُرد ونه دلیلے ونه نشانے یافتم که راه نمائی کند - بضرورت عزیمت نمودم که عُلَماے هر دین و بزرگانِ هر مذهب را به بینم واز اصل و فرعِ عقیده هاے ایشان بپرسم و بکوشم تا از روے یقین پاے طلب را جاے دلپذیر بدست آید - این سعی هم بجاے آوردم وشرائطِ بحث وکاوشِ مقصود بتقدیم رسانیدم - هر طائفه را دیدم که در مشاطگیِ خود بوده در ترجیح دین و تفضیلِ مذهبِ خود سخن میگفتند وگردِ برهم زدنِ کیشِ دیگران می گشتند و در ظاهر کردنِ آبادانیِ خود وویرانیِ دیگران تگاپوے میکردند - هیچ وجه دردِ دل را درمانے نیافتم وریشِ درون را مرهمے ندیدم وروشن شد که بناے کارِ ایشان بر خودبینی وخود پرستی بُود وهیچ چیز نکشاد که اربابِ خرد آن را قبول کنند - اندیشیدم که اگر بعد از چندین تگاپوے ومعلوم شدنِ چندین اختلافِ راے وظاهر شدنِ ناسرگیهاے روزگار پیرویِ ناسازیهاے یکے از ان طائفه اختیار کنم وقولِ بیگانهاے صاحب غرض باور کنم همچو آن دزدِ نادان باشم که شبے با یاران ببامِ خانهٔ توانگرے بدزدی

رفت. خداوندِ خانہ بحرکتِ ایشان بیدار شد و بشناخت کہ بر بام دُزدانند.
زنِ خود را بیدار کرد و معلوم گردانید کہ حال چیست و آنگاہ فرمود کہ من خود را در خواب اندازم و تو چنانکہ آوازِ تو بشنوند با من در سخن آے و بالحاحِ تمام از من بپرس کہ چندین مال از کجا بدست آوردی۔

زنِ او بدستورے کہ آموختہ بود پرسیدن گرفت۔

مرد جواب داد کہ ازین پرسش درگذر کہ اگر راستیِ این حال با تو بگویم مبادا کسے بشنود و مردم را ناخوش آید و آزارے بمن رسد۔

زن در الحاح و زاری مبالغہ میکرد۔

مرد گفت کہ اگر این راز با تو گویم گفتارِ حکمارا خلاف کردہ باشم کہ گفتہ اند با زنان راز نباید گفت۔

زن زاری میکرد و گفت کہ من خویش و ہمسرِ تو ام۔

آخر مرد گفت کہ چون تو ہمرازِ منی با تو این رازِ سربستہ را میکشایم اما زنہار کہ بکس نگوئی و پس از شرائطِ احتیاط مرد گفت کہ این مال از دُزدی جمع شدہ است کہ درین وادی اُستاد بودم و افسونے میدانستم کہ شبہاے مہتاب در پسِ دیوار ہاے توانگران می ایستادم و ہفت بار شَوْلَم شَوْلَم میگفتم و دست در مہتاب میزدم و ببرکتِ آن بحرکت بام برمی آمدم و بر سرِ روزن می ایستادم و ہفت بارِ دیگر شَوْلَم شَوْلَم میگفتم

وبآسانی از روزن فرو می آمدم و در خانه می ایستادم و هفت بارِ دیگر شَوَلَم شَوَلَم میگفتم و نقدِ خانه تمام بچشم من می درآمد۔ هرچه میخواستم برمیداشتم و هفت بارِ دیگر شَوَلَم شَوَلَم میگفتم و از روزن بیرون میرفتم۔ ببرکتِ این افسون نه مراکس میتوانست دید و نه بمن کسے بدگمان میشد باآنکه درین مدت چندین مال و منال که می بینی دست داد۔ زنهار این سرِّ بسته را ظاهر نکنی و این افسون را با کسے نگوئی که از آن فتنه ها خیزد۔

دُزدان ماجرا شنیدند و بیادگرفتنِ افسون خوشدل شدند و یکچند توقف نمودند تا بگمان اُفتادند که خداوندِ خانه را خواب درربود۔ پس کلانِ دُزدان بر سرِ روزن بایستاد و هفت بار گفت شَوَلَم شَوَلَم و پا بر روزن فرو بردن همان بُود و نگونسار درمیانِ خانه اُفتادن همان۔ درساعت خداوندِ خانه برجست و چوبدستی برداشت و شانهایش نرم کردن گرفت و میگفت که همه عُمر مَردُم آزُردم و مال بدست آوردم تا تو سنگدل درپشت واره بندی و ببری آخر بگو تو کیستی؟

دُزد جواب داد که من آن غافلِ نادانم که بگفتگوے تو برخاک نشستم و دمِ گرمِ تو مرا بباد سر دنشاند۔ تا هوسِ سجّاده برروے آب افگندن بخاطر آوردم در آتشِ زیانکاری سوختم و سیلیِ روزگار محکم خوردم۔ مشتے خاک برمن انداز تا گرانیِ جان کندن نبرم۔

القصہ با خود گفتم کہ اگر بریکے از دینِ پیشینان از قولِ ایشان بیدلیل و برہان بمحض سخنانِ عام فریب قرار گیرم حالِ من بحالِ آن دزد جادو ماند و چون خلاصۂ زندگانی درین تگاپوے گذشت و یکبارہ احوالِ جہانیان چنانکہ ہست معلوم شد بالنفس گفتم کہ اگر بارِ دیگر در طلبِ آن اشتغالم عمر و فا نکند کہ اجل نزدیک است و اگر در حیرت روزگار گذارم فرصت از دست رود و ناساختہ سفر باید کرد۔

چون نیّت درست و طلبِ خیر بسیار بود بر خاطرِ آزردۂ من در کشودند و در دل ریختند کہ بہتر آنست کہ عملے چند پیش گیرم کہ گزیدۂ ہمہ دینہاست و بر انچہ ستودۂ عقل و پسندیدۂ دانش است اقبال نمایم۔ بتوفیقِ الٰہی بقدرے از پریشانی خلاص شدہ در کار کوشش نمودم و از رنجانیدنِ جانوران و کشتنِ مردم و تکبّر و خشم و خیانت و دزدی پرہیز کردم و قوّتِ غضبی را اصلاح نمودم و از خود پرستی رستم و از جاہ و خود نمائی باز آمدم و قوّتِ شہوانی را عزل نمودم و از ہوا و ہوس زنان باز آمدم و زبان را از دروغ و سخن چینی و از ہر سخنیکہ خرد رخصتِ آن نکند چون دشنام و غیبت و تہمت بستم و از ایذاے مردم و دوستیِ دنیا و دیگر کارہاے ناشایستہ پرہیز واجب دانستم و تمنّاے رنجِ غیر از دل دور کردم و در معنی حشر و قیامت و ثواب و عذاب کہ مردمِ پیشین براے ترسانیدنِ

عوام سخن گفته اند چون مرا ہیچ معلوم نبود بر سبیلِ افترا ہیچ نگفتم وازبدان ببریدم و بہ نیکان پیوستم و صلاح رارفیقِ خود ساختم کہ ہیچ یارے وہمدمے برابرِ صلاح وعفت نیست و بدست آوردنِ این اُمور چون ہمّت بتوفیق آسمانی یار شود آسان دست دہد وبمقتضاے روزبہی روزگار بہتر شود و نورِ حق دردل تافتن گیرد واندیشۂ خلق از خاطر برخیزد وہمہ کار بجہت رضاے الٰہی باشد۔

واگر بید ولتے قدرِ این نشناختہ بلذّاتِ ظاہری فریفتہ شود و نیکو کاریہاے مذکور تلخ دانستہ بشیرینیہاے زہرآلودِ ہواوہوس گرفتار شود مُردۂِ جاوید گردد و مال وعمرِ خویش را در مُراداتِ ظاہری جسمانی دربازد وہمچنان باشد کہ آن بازرگان کہ جواہر بسیار داشت ومردے را بصد دینار مزدور گرفت براے سُفتنِ جواہر۔ آن مزدور چون درخانۂ بازرگان آمد چنگے نہادہ بود۔ مزدور را چشم بر وُ افتاد و بجانبِ آن دیدن گرفت۔

بازرگان گفت میتوانی ساز کرد؟

مزدور گفت آرے۔

بازرگان گفت بنواز۔

مزدور چنگ برداشت وبُنیادِ نواختن کرد۔

بازرگان بنشاط درآمده بلذّاتِ نغمہ فرورفت وحقہ کشادہ وجواہر ریختہ گذاشت۔ چون روز بآخر رسید **مزدور** اُجورہ خواست۔

ہرچند **بازرگان** گفت جواہر برقرار است کارناکردہ را مزدتوان داد فائدہ نداشت۔

مزدور فریادمیکرد ومیگفت کہ من مزدورِتو بودہ ام تا آخر روز آنچہ فرمودی کردم۔

بازرگان بضرورت مُزدِ او داد وحیران ماند۔ روزگارضائع ومال برباد وجواہر پریشان وگرانی باقی۔

چون نیکوئی در دل قرارگرفت ونفس از ناہمواریہاے درونی بازآمد خواستم کہ ظاہرِ خود را نیز بآئینِ خردمندی مزیّن سازم تا درون وبرونِ من آراستہ باشد چہ ہمواریِ ظاہر وپاکیِ باطن دردفعِ شر حصاریست محکم ودرتحصیلِ خیر کمندیست دراز۔ تا اگرخشکی در راہ اُفتد یا بلاے شر پیش آید ایمن توان بود ویکے از میوہ ہاے درختِ پرہیزگاری آنست کہ از حسرتِ فنا وزوالِ دُنیا فارغ توان زیست وہرگاہ پرہیزگار در کارِ اینجہانِ فانی ونعمتِ گذران تأمّل کند ہر آئینہ بلذّاتِ ظاہری فریفتہ نشود واز سرِ آرزو ہاے نفسانی برخیزد تا پاکیزگیِ ذات بہم رسد وترکِ حسد کند تا دلہا اورا دوست دارند وبقضا رضا دہد تا غم نگردد اونگردد

وسخاوت را با خود آشنا کند تا اندوہِ جدائیٔ دُنیا باو نرسد و از حوادث
روزگار رہائی یابد و کارہا بقانونِ عقل سامان دہد تا از ملامت ایمن
گردد و دمِ آخر را بیاد آرد تا قناعت پیشہ سازد و بتواضع زیست کند
و پایانِ کار در ہر عزیمت پیشِ چشم دارد تا پاے بسنگ نیاید و مَردمان را
نترساند تا ایمن زید۔

ہر چند در فوائدِ عفّت تامّل بیش کردم رغبتِ من در کسبِ آن در
افزونی بُود اما می ترسیدم کہ از سرِ شہوات بر خاستن و لذّتِ نقد را
پشتِ پاے زدن کاریست بس دشوار و شروع دران کردن خطرِ
بزرگ چہ اگر حجابے در راہ اُفتد نہ کارِ ظاہر ساختہ باشد و نہ راہِ معنی
بسر برد۔ زیان کاریِ ظاہری و باطنی روے دہد ہمچنان کہ آن سگ
کہ برلبِ جوے اُستخوانے یافت و در دہان گرفت و عکسِ آن در
آب دید و پنداشت کہ اُستخوانے دیگر است۔ از حرص دہان باز کرد
تا آن را نیز از روے آب بردارد۔ آنچہ در دہان داشت نیز بباد داد۔
القصّہ نزدیک آمد کہ اندیشۂ این خطرہاے بزرگ بر من غالب شود
و بیک پُشتِ پاے زدن نفس را در گردابِ گمراہی اندازد چنانکہ
ہر دو جہان از دست شود۔ باز بعنایتِ الٰہی در عاقبتِ کارہاے
عالم اندیشہ کردم و گرانیہاے آنرا پیشِ نظر آوردم تا روشن شد کہ

نعمت ہاے این جہانی چون روشنائیِ برق و سایۂ ابر بے ثبات است و با این ہمہ مانندِ آبِ شور کہ ہرچند بیشتر خوردہ شود تشنگی افزون تر گردد و چون شہدِ زہر آمیختہ کہ ذوقِ آن تا کام بیش نباشد و عاقبت ہلاک کند و خوابے نیکو کہ دیدہ شود و دران وقت دل بکشاید اما بعد از بیداری جز افسوس در دست نماند و آدمی زاد در کسبِ آن چون کرم پیلہ است کہ ہرچند بیشتر تند بند سخت تر گردد و خلاص مشکل تر شود۔

با خود گفتم کہ اے نفس این رو یا بازی تا چند؟ و خردِ خود را مثلِ قاضیِ حیلہ گر کہ در یک قضیّہ بر مرادِ ہر دو خصم حکم کند ساختن چہ لائق؟ ازین دورنگی برآے و ازین دورائی بگذر۔ تا کے از دُنیا بآخرت روی و از آخرت بدُنیا آئی؟ گر عادتِ مردمانِ عاقل داری۔ "یک دوست پسند کن کہ یک دل داری"۔

آخر راے من بر عبادت قرار گرفت چہ مشقّتِ طاعت در جنبِ نجاتِ آخرت وزنے ندارد و چون از لذّتہاے دُنیا با چندان محنت آرام نمیباشد رستگاریِ عاقبت را با چندان لذّاتِ روحانی کہ دوام و بقا دارد طالب بودن و دران جانسپاری نمودن بہتر باشد۔ ہر آئینہ تلخیِ اندک کہ شیرینیِ بسیار بر دہد از انِ شیرینیِ اندک بہتر کہ تلخیِ فراوان بر دہد۔ و اگر کسے ترا گوید کہ مردرا صد سال دائم در عذاب باید گذاشت

چنانکہ روزے دہ بار عضوہا را بند از بند جدا کنند و بترکیبِ اصلی باز بربندند تا نجاتِ ابدی یابد۔ باید کہ آن رنج اختیار کند و این مدّت بامیدِ نعمتہاے باقی بروے کم از یکساعت گذرد واگر روزے چند در رنجِ عبادت وبندِ پرہیزگاری صبر باید کرد عاقل چگونہ ازان بگذرد وآنرا خطرے بزرگ وکارے دشوار شمرد؟ و باید شناخت کہ اطرافِ عالَم سراسر بلا ومحنت است وآدمی زاد ازان روز بازکہ ولادت یابد تا آخرِ عمر یک لحظہ از آفت رہائی نیابد و بعد از ولادت اگر دستے نرم بروے شہند یا نسیمے خنک خوش بر وے وزیدن گیرد آن باپوست کندن برابر باشد در حقِ بزرگان۔ آنگاہ بچندین بلا ہاے گوناگون گرفتار شود۔ در وقتِ گرسنگی وتشنگی طعام وآب نتواند خواست واگر بدردے درماند نتواند گفت و در کشاکشِ نہادن و برداشتن وبستن وکشادنِ گہوارہ دردرا نہایت نباشد و چون ایامِ شیرخوارگی بپایان رسد در مشقّتِ خِرد آموختن و ہنرمند شدن ومحنتِ دارو وپرہیز وزیانِ درد و بیماری افتد و بعد از بالغ شدن اندیشۂ اہل وعیال واندوہِ نان وغمِ مال وفرزند درمیان آید و باانہمہ چہار طبع ضدِّ یکدیگر و دشمن ہم باوے ہمراہ بلکہ ہمخوابہ باشد وحوادث وآفاتِ عارضی چون مار وکژدم وگرما وسرما و باد وباران ودام ودد وکشتن واندوختن وسیل وصاعقہ درکمین وعذابِ پیری وضُعفِ بدن اگر تا آن سرحد تواند رسید وبااین ہمہ

رنجِ قصدِ مخالفان و بداندیشیِ دشمنان۔
با خود گفتم کہ خیال کن کہ اینہا ہیچ کدام نیست و عمر بسلامت خواہی گذرانید واندیشۂ آن ساعت کن کہ میعادِ اجل خواہد رسید و مال و فرزندان ہمہ چیز را بیک بیک خواہی گذاشت و شربتہائے تلخ کہ آن روز باید فرو کشید اکنون کہ اوائلِ حال است محبتِ دُنیا بر دل سرگردان و ہیچ دانائی عمر ضائع کردن در طلبِ دنیا جائز ندارد چہ بزرگ زیانے باشد کہ باقی را بفانی بفروشند و جانِ پاک را فدائے تنِ آلودہ سازند۔ خلاصہ درین روزگار کہ نیکی روئے در کمی نہادہ وہمّتِ مَردُم از نیکو کاری کوتاہ گشتہ۔
باآنکہ بادشاہِ عادل نوشیروان را سعادتِ ذات و شرافتِ عقل وثباتِ رائے و بلندیِ ہمّت و کمالِ عدالت و سخاوت و بُردباری و بخشش و توجّہ بار بابِ دانش و اختیارِ اہلِ حکمت و مالیدنِ سرکشان و پرورشِ ملازمان و بر انداختنِ ظالمان و رسیدن بدادِ مظلومان حاصل است می بینم کہ کارہائے زمانہ میل بپستی دارد و چنانست کہ گویا نیکو کاری مرُدم را وداع کردہ و از افعالِ ستودہ و اخلاقِ پسندیدہ نشانے نماندہ وراہِ راست بستہ شدہ و طریقِ گمراہی کشادہ گشتہ۔ عدل ناپیدا و جور ظاہر و دانش درکار نہ و نادانی در بایست و ملالت و پستیِ ہمت غالب وکرم و مُروّت پنہان و دوستیہا ضعیف و دشمنی ہا قوی و نیکمردان رنجور

وخوار و بدکاران آزاده و عزیز۔ مکر وفریب بیدار ووفا وصدق درخواب ودروغ بتاثیر وراستی بے اثر وحق تہمت زده وباطل ظفریافته وپیروی ہوا وہوس روشے مطبوع وضائع ساختنِ احکامِ خرد راہے روان ومظلوم خوار وظالم عزیز وحرص غالب وقناعت مغلوب وزمانه باین کارہا شادمان وروزگار باین طرز تازه روے وخندان۔

چون فکرِ من بگردِ کارہاے دُنیا برآمد وشناختم که آدمی بهترینِ خلائق وعزیزترینِ موجودات است وقدرِ ایامِ عمرِ خویش بواجبی نمیداند ودر نجاتِ نفس نمیکوشد از اندیشۂ این معنیٰ در تعجب ماندم وچون تامُّل نمودم بشناختم که مانعِ این سعادت راحتے اندک ونعمتے حقیر است که مَردُم بدان مبتلا گشته اند وآن لذّتہاے حواسِ پنجگانۂ ظاہر است یعنی خوردن وبوئیدن ودیدن وشنیدن ومساس کردن واینها بقدرِ حاجت واندازۂ آرزو ہرگز میسّر نمیشود ونیز از زوال وفنا ایمنی صورت نه بندد وحصولِ آن اگر بدست اُفتد زیانِ ظاہر وباطن باشد۔ ہرکه ہمت دران بست ومہمّاتِ معنوی راگذاشت بآن مرد میماند که از پیشِ شیرِ مست بگریخت وبضرورت خود را در چاہے آویخت ودست در شاخے زد که برکنارۂ چاه رُسته بُود وپاے بر جاے قرار گرفت۔ درین میانه چون بنگریست دو پاے خویش بر سرِ چہار مار دید که سر از سوراخ بیرون آورده بُودند۔ نظر در قعرِ چاه افگند۔

اژدرہاے سہمناک دید دہن کشادہ و اُفتادنِ اورا منتظر۔ بسرِ چاہ کہ نظر انداخت موشانِ سیاہ و سفید دید کہ بیخِ آن شاخ می بُریدند و او درمیانِ این محنت تدبیرے می اندیشید و نجاتِ خود را راہے می جُست۔ پیشِ خود زنبور خانہ دید و قدرے شہد یافت۔ چیزے ازان بلب بُرد و در شیرینیِ آن چنان فرو رفت کہ از کارِ خود غافل ماند و نیندیشید کہ پاے او بر سرِ چار مار است و نتوان دانست کہ کدام وقت در حرکت آیند و موشان در بریدنِ شاخ اہتمام دارند۔ چون شاخ بگسلد در کامِ اژدہا قرار گیرد۔ آن لذّتِ حقیر چنین غفلتے بدو داد و حجابے تاریک بر دیدۂ عقلِ او داشت کہ موشان از بُریدنِ شاخ فارغ شدند و آن بیچارہ غافل در دہانِ اژدہا اُفتاد۔

پس لذّتِ ظاہری مانندِ آن چاہِ پُر آفت است و موشانِ سیاہ و سفید و بُریدنِ ایشان شاخ را شب و روز است کہ شاخِ عمر را می بُرند و ہر دم را لقا نزدیک می سازند و آن چہار مار چہار عنصر است کہ چہار ستونِ آفرینشِ آدم اند و ہرگاہ کہ یکے از ایشان در جنبش آید زہرِ قاتل باشد و ذوقِ شہد و شیرینیِ آن مانندِ لذّاتِ این جہانی است کہ راحتِ آن اندک است و رنجِ آن بسیار۔ آدمی را بیہودہ از عالمِ معقول باز میدارد و راہِ نجات بربستہ میگرداند و اژدہاے دہن باز بجاے

بازگشت ماند کہ ہمہ را از رفتن دران چارہ نیست۔ ہر آئینہ آنجا باید رسید وخطر و بیم این راہ باید دید۔ آنگاہ پشیمانی سود ندارد و توبہ فائدہ مند نیفتد۔ نہ راہِ بازگشتن یابد و نہ عذرِ تقصیر خواستن مقبول اُفتد۔

القصّہ کارِ من بجائے رسید کہ بقضا ہاے آسمانی رضا دادم و آنقدر کہ در امکان گنجید از کار ہاے خیر در است کردم تا بحکمِ بادشاہِ زمان سفرِ ہندوستان پیش آمد۔ بہ رفتم و دران دیار ہم تگاپوے کسبِ کمال کردم و بوقتِ بازگشتن کتابہاے دانشورانِ ہند کہ زادۂ حکمت بود آوردم کہ یکے ازان کلیلہ و دمنہ است کہ تفصیل دادہ می آید و بوسیلۂ این خدمت منظورِ نظرِ بادشاہ گشتم و دین و دُنیاے من معمور شد۔

پیش ازانکہ شروع در بابِ سوم کہ آغازِ مقصودِ کتاب ازآن است در حکایتے کہ تقریبِ سخن ہمان خواہد بود شروع میرود۔

جوہر شناسانِ بازارِ معانی وصاحب عیارانِ مُلکِ سخندانی آوردہ اند کہ در ولایتِ چین بادشاہے بود کہ آوازۂ دولت و کامگاریِ او عالم را گرفتہ و ذکرِ عظمت و شہریاریِ او برزبان خاص و عام اُفتادہ۔ فرمانروایانِ روزگار حلقۂ فرمان برداری درگوش کشیدہ و کشور کشایانِ نامدار غاشیۂ خدمتگاریِ او بر دوش نہادہ۔

نظم

فریدون حشمتے جمشید جاہے　　اسکندر شوکتے دارا پناہے
ز عدلش چون رخِ خوبانِ مہوش　　بیکجا جمع گشتہ آب و آتش

برگردِ بساطِ دولتِ روز افزونش پیوستہ سپہ کشانِ عالم گیر و وزیرانِ صاحب تدبیر کمرِ خدمت بستہ و در پاےِ تختِ آسمان پایہ اش ہموارہ دانشورانِ بزرگوار و حکیمانِ راست گوےِ درست کردار بر کرسیِ ہوا داری نشستہ۔ خزانہ بجواہرِ گوناگون معمور و خیل و سپاہ از شمار بیرون۔ شجاعت با سخاوت دمساز و سلطنت باسیاست ہم آواز۔ لشکرے از دولت و شہرے زداد۔ لشکری و شہری از وے پُر مُراد۔ وآن بادشاہ را فرخ فال میگفتند کہ بدولتِ او فالِ رعیت مبارک بود و مہربانیِ او آسایشِ عالم روز افزون۔ واین بادشاہ را وزیرے بود رعیت پرور مرحمت گستر و بجہتِ آنکہ از راےِ خجستۂ او کارِ آن مملکت رونقِ تمام داشت اورا خجستہ راے خواندندے۔ فرخ فال در ہیچ مہمّ بے مشاورتِ خجستہ راے شروع نکردے وبے تدبیرِ دلپذیرِ او بہیچ امر نپرداختے۔

اتفاقاً روزے فرخ فال خیالِ شکار فرمود۔ خجستہ راے چون دولت ملازمِ رکاب بود۔ چون شاہ از نشاطِ شکار بپرداخت وصحرا از چرندہ و ہوا از پرندہ خالی ساخت لشکریان رخصتِ بازگشت

یافتہ شاہ و وزیر متوجہ بہ تختگاہ شدند۔ چون ہوا گرم شدہ بود **فرخ فال** با خجستہ رائے گفت کہ درچنین ہوائے گرم رفتن از حکمت نیست و بسایۂ خرگاہ پناہ بُردن مانعِ گرمی نہ۔ چہ تدبیر میکنی کہ تا ہوا سرد شود ساعتے چند برآسائیم؟

خجستہ رائے گفت من درین نزدیکی کوہے دیدہ ام چون ہمتِ جوانمردان عالی و چون پایۂ رتبۂ صاحبدلان بلند۔ آبہائے روان و سایہ ہائے درختان بسیار و ہوا ہائے آنجا خوشگوار۔ صلاح درآنست کہ عنانِ عزیمت بآن طرف منعطف شود۔

فرخ فال گوش بسخنِ خجستہ رائے نمودہ متوجہِ آن چشمہ سار شد و باندک زمانے دامنِ آن کوہ را چون آستینِ اہلِ اقبال بوسہ گاہِ سعادتمندان ساخت۔

وزیر بفرمود تا چمنے را درکنارِ آب بسریرِ شاہی بیاراستند۔

فرخ فال برمسندِ راحت قرار گرفت و ہریکے از ملازمانِ رکابِ دولت برلبِ جُوئے و سایۂ درختے آرام یافت۔ بعد ازان شاہ و وزیر بتماشائے قدرت در ہر گُل زمینے سیر فرمودن گرفتند و در عجائبِ صنعِ الٰہی حیران بُودہ گاہ از اوراقِ گلستان این بیت تکرار میکردند

"نہ بلبل بر گُلش تسبیح خوانست ۔ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانست"

وگاہ بر صفحاتِ نگارستان این نقش میدیدند" گاہ ساد دبرگِ گل را مرکب از بادِ صبا۔ گہ نہد بر پاے بادازآبِ صافی سلسلہ"۔

دراثناےِ این حال نظرِ **فرخ فال** بر درختے افتاد کہ ازبرگ ریزی چون شاخِ خزان دیدہ بے نوا و از غایتِ کہنگی چو پیرانِ برجا ماندہ بے نشوونما۔ میانِ آن درخت چون دلِ درویشان تہی گشتہ وخیلِ زنبورِ عسل جہتِ زندگانیِ خود پناہ بدان قلعہ آوردہ۔

شاہ چون غوغاے زنبور دیداز **وزیرِ** جہاندیدہ پرسید کہ جمع شدنِ این مرغانِ سبک پرواز را برگردِ این درخت سبب چیست وآمد وشدِ این کمربستگان بر فراز ونشیبِ این مرغزار بفرمانِ کیست؟

خجستہ رائے زبان برکشاد کہ اے شہریارِ کامگار اینہا گروہے اند بسیار منفعت واندک مضرت۔ ایشان را بادشاہیست کہ او را یعسوب خوانند و بجثہ ورائے از ایشان بزرگ تر۔ بر تختِ مربع کہ از موم ساختہ اند قرار گرفتہ است۔ وزیر ودربان وپاسبان وچاؤش ونائب تعین کردہ است و داناےِ ملازمانِ او بحدیست کہ ہر یک براے خود خانۂ ششش جہتی از موم بسازند۔ ضلعہاے آن برابر باشد بمثابۂ کہ مہندسانِ کامل را بے پرکار ومسطر مثلِ آن میسر نشود و چون خانہ تمام کنند امیرِ این جانوران بزبانِ حال از ایشان عہدے فرستاند کہ لطافتِ خود را بکثافت بدل نسازند۔

بنا بر وفاے عہد جز بر شاخِ گُلِ خوشبو و شگوفۂ پاکیزہ نہ نشینند تا آنچہ از آن برگہاے خوشبو خوردہ باشند در اندک وقتے شربتے گوارا بظہور آید کہ آنرا شہد نامند و چون بخانہ باز آیند در بانان ایشان را ببویند۔ اگر بر ہمان عہد خوداند گذارند تا بخانۂ خود در آیند و اگر عہد شکنی نمودہ باشند و بوے بد از آنہا دریابند دربانان ایشان را بسیاست رسانند و فی الحال بدو نیم کنند۔ اگر دربانان بے پروائی نمایند و آن عہد شکنان را بجا ہاے شان راہ دہند آن امیرِ زنبوران خود پیروی آن نمودہ بسیاستگاہ حاضر گرداند۔ اوّل بکشتنِ دربانان فرمان دہد و پس ازان زنبورانِ بے ادب را بکشند و ہمچنین اگر زنبورے از زنبورخانۂ دیگر خواہد کہ در آید دربانان نگذارند۔ اگر سخنِ دربانان گوش نکند بسیاست رسد و در اخبار آمدہ است کہ جمشیدِ جہاندار آئینِ دربان و پاسبان و تعیّنِ حاجبان و نائبان و ترتیبِ تخت و غیر آن از آئینِ جہانداری از ایشان گرفتہ است۔

فرخ فال چون این سخن بشنید بپاے درخت آمدہ زمانے تفرجِ درگاہ و بارگاہ و دستورِ آمد و شد و قانونِ خدمت و ملازمتِ ایشان کرد۔ جمعے دید فرمانِ الٰہی را میان بستہ و سُلیمان وار بر مرکبِ ہوا نشستہ۔ غذاے پاک و جاے پاکیزہ اختیار کردہ۔ ہیچ یک را با سُود و زیانِ دیگرے کار نہ و ہیچ کدام بہ نسبتِ ابناے جنسِ خود در مقامِ ایذا و آزار نہ۔ "خوشا سرفرازانِ کوتاہ دست۔ بزرگانِ خُرد و بلندانِ پست" گفت اے خجستہ راے

عجب کہ با آنکہ درندگی و نیش در نہادِ ایشان است درپے آزارِ یکدیگر نیستند و با آنکہ نیش دارند جُز لوش نہ ہند و ما در آدمیان بخلافِ این می بینیم کہ یکدیگر را زیان میرسانند و بنیادِ ہیچ خودے را بر می اندازند۔

"دور نگر ز سرِ نا مَردُمی ۔ پُر حذر است آدمی از آدمی"

وزیر گفت این جانوران کہ می بینی بر یک طبیعت آفریدہ شدہ اند و آدمیان را طبیعتِ گونا گون دادہ اند لا جرم ہر یکے را مشربے جداگانہ و مذہبے علیحدہ پیدا شدہ است ۔ جمعے دست در دامنِ عقل زدہ بر بامِ مُراد بر آمدند در وشہاے نیک وکارہاے پسندیدہ از ایشان یادگار ماندہ وطائفۂ پیرویِ ہوا و ہوس نمودہ در گردابِ بدنصیبی ہلاک شدند و خصلتہاے ناخوش و سخنانِ بد از ایشان بظہور آمد۔

شاہ فرمود کہ بدین طریق کہ تو بیان کردی صلاحِ آدمیان در آنست کہ ہر یک از ایشان گوشہ اختیار کند و در صحبتِ دیگران بر خود بستہ پیوستہ دریاد کردنِ حق و راست کردنِ خود مشغول باشد۔ "زین میان گر توان بہ کہ کنارے گیرند" شنیدہ بودم کہ حضور در صحبت و فراغت در جمعیّت است امّا امروز مرا یقین شد کہ خوشحالی در تنہائی و خاطر جمعی در یکتائیست ۔

"خلوتے خواہم کہ دورِ چرخ اگر چون گردباد ۔ خاکدانِ دہر را بر زد نیاید گردِ من"

و آنکہ حکماے پیشین در کنجِ غارے یا در تنگِ چاہے روزگار گذرانیدہ اند

نظر ایشان برین معنی بوده است

نظم

قعرِ چہ بگزید ہر کو عاقل است — از انکہ در خلوت صفاہاے دل است

ظلمتِ چہ بہ کہ ظلمتہاے خلق — میگریزد عاقل از غوغاے خلق

خجستہ رائے بعرض رسانید کہ آنچہ بزبانِ الہام بیان گذشتہ عین صدق و محض صواب است چہ صحبت سببِ پراگندگیِ خاطر و گوشہ نشستن موجبِ جمعیتِ باطن و ظاہر است لیکن بزرگان فرمودہ اند کہ صحبت با ہمنشینِ نیکو و مصاحبِ دانا بہ از تنہائی است و تنہائی از ہم صحبتانِ نادان بہ از مجلس آرائی است۔ ہر چند بہم رسانیدنِ دانشہا و فراہم آوردنِ شایستگیہا بے صحبت میسر نشود و نیز در احوالِ آدمیان از خوردن و پوشیدن و غیرِ آن کہ دیدہ میشود معلوم میشود کہ بنی آدم محتاجِ یکدیگر اند چہ از براے یک خوردنی کہ بہم رسد چندین کاریگر از آہنگر و درُودگر و برزگر و آش پز و غیرِ آن میباید کہ صورت یابد و ظاہر است کہ بہم رسیدنِ این از یک کس دشوار۔ پس فرور شد کہ با یکدیگر اتفاق نمودہ مددگارِ یکدیگر شوند۔

فرخ فال فرمود کہ آنچہ وزیر بیان کرد خلاصۂ دانش است لیکن بخاطر میرسد کہ اگر راہِ صحبت باز باشد از رہگذرِ اختلافِ مشربہا و طبیعتہا کار بستم و نزاع کشد براے آنکہ بعضے از بعضے بحسبِ زور و زر

زیادہ باشند واز آنجا کہ در نہادِ آدمی حرص و زیادہ طلبی میباشد کسیکہ بر دیگرے غالب باشد از روے ہوا و ہوس ستمے نماید و این موجبِ تباہ کاری و دل آزاری شود۔" نزاع آنچنان آتشے بر فروزد کہ از تابِ آن ہر چہ باشد بسوزد۔

وزیر گفت اے بادشاہِ حکمت پناہ جہتِ دفعِ نزاع تدبیرے مقرر شدہ است کہ ہر یک را بحقِ خود قانع ساختہ دستِ ستم اورا از حقِ دیگرے کوتاہ میگرداند و مدارِ آن تدبیر بر قاعدۂ عدالت است کہ در ہر زمانے خدا تعالےٰ از میانِ آدمیان یکے را کہ بعقل و تدبیر زیادہ از ہمہ است یعنایتہائے بے نہایتِ خود خاص ساختہ درمیانِ آدمیان بزرگ می سازد و اورا صاحبِ خلقہائے پسندیدہ ساختہ فرمانرواے عالم میگرداند و بمشورتِ عقلِ دور اندیشِ خود بیغرضانہ ربطے چند در رعیت پروری و مظلوم نوازی و ظالم گدازی قرار میدہد کہ ہر کدام را بہ طبیعتِ او بگذاشتہ در راہِ راستی و درستی ثابت قدم میگرداند و حکماے پیشین این را ناموسِ اکبر نام می نہند و اگر بیدولتے اسیرِ ہوا و ہوس گشتہ خلافِ ربطے نمودہ ستمے بنماید بسیاستِ مناسب رسیدہ سرمایۂ پند گرفتنِ دیگران میشود۔

فرخ فال فرمود کہ اندکے از احوالِ این برگزیدۂ الٰہی کہ سببِ آرامِ جہانیان است باز گوے۔

خجستہ راے گفت این دانش پناہے است کہ مزاجِ روزگار می شناسد

و احوالِ جهانیان نیک میداند۔ ہرکس را باندازۂ خود داشتہ انتظامِ عالم می فرماید و بدنفسان را چہ از مردمیکہ بکینہ و بدروئی و ناتوان بینی و نامردمی منسوب باشند و چہ جاعتیکہ بدزدی و طمع و ہرزہ گوئی و بیوفائی و سائرِ خُلقہائے بد موصوف باشند در امُورِ ملکی راہ ندادہ ہرکدام را سرافگندہ میدارد و عالی ہمتانِ مردانہ کار گذار را کہ بزیادتیِ دانش و تدبیر امتیاز دارند داد پرستی و رعیت پروری میفرماید و آن چنانکہ قاعدۂ عدالت باشد عمل نماید و دوست و دشمن و خویش و بیگانہ در نظرِ معاملہ پرستیِ او برابر است۔ و آن دولتمند مفصّل میداند کہ کدام مردم را باید نواخت و بارِ سخن گفتن و در مجلس حاضر شدن باید داد و کدام گروہ را زبون و خراب داشتہ در بنیاد برانداختنِ آنہا سعی نماید چہ در ملازمانِ بادشاہی اندک جمعے باشند کہ کمر بہ نیکخواہیِ سلطان بر میانِ اخلاص بربندند و در نیکنامیِ بادشاہِ حقیقی کوشش کنند و بسیارے از ایشان لافِ اخلاص و عقیدت زنند برائے منفعتِ خود یا دفعِ ضررِ خود۔ "لاف زنان بر تو عزیزے شوند۔ جہد کنان کز تو بچیزے شوند"۔ پس باید کہ آن برگزیدۂ الٰہی بر حقیقتِ مردم مطّلع باشد کہ مبادا امثالِ این مردم کہ بفریب و چرب زبانی خود را دولتخواہ نمودہ صورتہائے غیر واقع را بلباسِ حق در آوردہ بعرض رسانند و دولتخواہانِ درگاہ را از پا اندازند۔ اما چون

بتفصیل

بادشاہِ بیدار دل ہوشمند بغورِ مہمّات رسد و بخود پرسشِ معاملات نماید ہر آئینہ فروغِ راستی را از تیرگیِ دروغ جدا سازد و نیکنامِ ازل واید شود و ہر بادشاہِ آگاہ کہ مدارِ کارِ خود بر حکمت نہادہ پند ہاے حکما را دستور العمل سازد ہم مملکتش آبادان باشد و ہم رعیتش خوشدل وشادان چنانچہ راے اعظم دابشلیمِ ہندی کہ کاروبارِ خود را بر سخنانِ بید پاے برہمن نہادہ بود۔ مدتے مدید در کامرانی روزگار گذرانید وازان باز کہ این سراے بیوفاے دنیا را گذاشتہ است ہنوز نامِ نیکِ او بر صحیفۂ روزگار باقیست۔

فرخ فال چون نامِ دابشلیم و بید پاے برہمن شنید خوش وقت و خرم حال گشت وفرمود اے خجستہ راے زمانے درازاست کہ قصۂ راے و برہمن مذکور شدہ و در دلِ من جا گرفتہ است وکیفیتِ احوالِ ایشان از ہر کہ پرسیدم اثرے نیافتم و چیزے نشنیدم و من پیوستہ گوشِ ہوش کشادہ بودم تا نام ونشانِ ایشان از کسِ بشنوم و ہموارہ دیدۂ انتظار کشودہ بودم تا جمالِ این از کجا رو نماید وچون معلوم شد کہ وزیر از حالِ ایشان با خبراست شکرِ الٰہی بجامی آدرم ومیگویم "آخر دلم بآرزوے خویشتن رسید۔ وانچہ از خداے خواستہ بودم بمن رسید۔" باید کہ زودتر مرا از سخنانِ راے و برہمن بہرہ مند

گردانی کہ ترا در گفتنِ این سخنان اداے حقوقِ صحبتِ ما حاصل است واز ما بوسیلۂ شنیدنِ سخنانِ مذکور انواعِ فائدہ ہا برعیت واصل خواہد شد و سخن کہ بواسطۂ گفتنِ آن شکرِ نعمت ادا شود و ببرکتِ شنیدنش فائدۂ تمام بخاص وعام رسد بغایت مبارک خواہد بود۔

قطعہ

زبانِ خردمندِ روشن روان کلیدِ درِ گنجِ حکمت بُود
درِ گنج بکشاے نقدے بیار کہ اورا عیارِ نصیحت بُود
نصیحت بران وجہ گو با ملوک کہ در وَے صلاحِ رعیت بُود

آغازِ داستانِ راے دابشلیم با بیدپاے حکیم

وزیرِ راست تدبیر زبانِ بیان برکشاد وگفت اکثر از طوطیانِ شکرستانِ سخنوری وبُلبُلانِ گُلستانِ ہنرپروری شنیدہ ام کہ در یکے از نواحیِ سوادِ اعظمِ ہندوستان کہ خالِ رخسارۂ عالم است بادشاہے بُود بیداربخت فیروزروز وپراے جہان آراے رعیت نواز ظالم سوز۔ تختِ شاہی بزیورِ عدالتِ او زینت گرفتہ وچترِ دولت بگوہرِ وُجُودِ او آرایش یافتہ واین بادشاہ را راے دابشلیم میگفتند یعنی بادشاہِ بزرگ واو لشکرے داشت آراستہ از مردانِ کاروِ دلیران

کارزار و ده ہزار فیلِ ژیان در لشکرِ او بود و با ایںہمہ بزرگی بغورِ کارِ رعیت رسیدے و خود معاملۂ ہر یکے از داد خواہان پرسیدے۔

مثنوی

بترس از زبردستیِ روزگار | غمِ زیردستان بخور زینہار
کہ خود نشنوی نالۂ دادخواہ | بجائے منہ مسندِ بارگاہ
کہ شاید ز دیوان بود داد او | بدیوان میندازِ فریادِ او

چون اطرافِ مملکت بسیاست مضبوط ساختہ بود و عرصۂ ولایت از مدعیانِ ملک پرداختہ پیوستہ بفراغِ خاطر بزمِ عشرت آراستے و کامِ دل از روزگار برداشتے۔ در مجلسِ او ہمیشہ ندیمانِ دانش پیشہ و حکیمانِ حقیقت اندیشہ حاضر می بودند و بزمِ عیش را بسخنانِ رنگین و حکایاتِ دلفریب تازہ میداشتند۔ روزے بر تختِ کامرانی نشستہ بود و جشنے بادشاہانہ آراستہ۔ "بآئین بزمگاہے ساز کردہ۔ درِ عشرت بہر سو باز کردہ"۔ بعد از شنیدنِ نغمۂ مطربانِ دستانسرا میلِ گوش کردنِ داستانِ حکمت نمود و دانشورانِ بساطِ عالی از اخلاقِ حمیدہ و صفاتِ پسندیدہ کہ پایۂ آدمیت را بلند می سازد تفصیل میدادند تا آنکہ سر رشتۂ سخن بجود و کرم کشید۔ ہمہ حکیمان باتفاق گفتند کہ جود بہترینِ اخلاق است و بزرگترینِ اوصاف و ارسطو گفتہ کہ فاضلترین صفتے از صفاتِ الٰہی

آنست کہ او را جواد گویند یعنی صاحبِ جُود چہ جُودِ او بجملہ موجودات رسیدہ است و کرم او جمیعِ کائنات را فرو گرفتہ۔ "شکرِ فیضِ تو چمن چون کند اے ابرِ بہار۔ کہ اگر خار و گر گُل ہمہ پروردۂ تُست۔"

رائے را بعد از شنیدنِ اوصافِ کرم وجُود دیگِ ہمت در جوش آمد۔ بفرمود تا درِ گنجِ گرانمایہ برکشادند و صلائے کرم بخاص وعام در دادند۔ غریب و شہری نصیبِ تمام یافتند و خُرد و بزرگ بانعامِ عام بہرہ مند شدند۔ روز را بکام بختی و کامرانی تازہ داشت۔ چون پردۂ شب بررُوئے روز کشید تدسرِ فراغت بر بالینِ آسایش نہاد و سپاہِ خواب عرصۂ دماغ را فرو گرفت۔ در خواب دید کہ پیرے نورانی آمدہ عرضِ نیاز کرد و گفت کہ امروز گنجے در راہِ رضائے خدائے افشاندی۔ صباح پائے عزیمت در رکابِ دولت کُن و بجانبِ شرق توجہ نمائے کہ گنجِ شایگان و خزانۂ رایگان نصیبِ تُست و بیافتنِ چنان گنجینۂ گرانمایہ بلند پایہ خواہی شد۔

رائے چون این بشارت شنید از خواب بیدار شد و در انتظارِ صبحِ دولت نشست۔ بامدادان بفرخی و فیروزی سوار شدہ رُوئے بجانبِ مشرق نہاد۔ چون از حُدودِ آبادانی بعرصۂ صحرا بیرون آمد بہر طرف نظرے می افگند و از مقصود خبرے میجُست۔ ناگاہ نوازش

برکوہے اُفتاد و در دامنِ کوہ غارے تاریک نمودار شد۔ مردے روشندل بر درِ آن غار نشستہ و از زحمتِ اغیار وارستہ۔ چون نظرِ بادشاہ بر و اُفتاد دلش بصحبتِ او مائل شد۔

پیرِ روشن ضمیر مقصودِ شاہ دریافتہ زبانِ نیاز برکشود کہ اگرچہ ویرانۂ درویشان در جنبِ قصرِ زرنگارِ شہریاران بہیچ برنیاید امّا بادشاہان را عادتیست قدیم کہ نظرِ رحمت بر حالِ گوشہ نشینان اندازند و بر بخہ نمودنِ قدم خاکسارانِ کوے نیاز را سرافراز سازند۔

دابشلیم سخنِ درویش را بمحلِّ قبول رسانیدہ از مرکب پیادہ شد و بخدمتِ او رسیدہ ہمتے خواست۔ بعد ازان کہ بادشاہ عزیمتِ رفتن کرد درویش زبانِ عذرخواہی بکشود و گفت "کز دستِ من گدا نیاید مہمانیِ چون تو بادشاہے"۔ امّا برسمِ ماحضر تحفۂ دارم کہ از پدر بمن میراث رسیدہ است۔ آن را نثارِ راہِ بادشاہ می سازم و آن گنج نامہ ایست مضمونش آنکہ در گوشۂ این غار گنجیست گران و در و نقود و جواہرِ بیکران۔ چون من بر گنجِ قناعت دست یافتہ بُودم بطلبِ آن نپرداختم۔ اگر سلطان پرتوِ التفات بران اندازد و فرماید تا ملازمان جُستجوے نمایند و داخلِ خزینۂ عامرہ ساختہ بجاے لائق صرف کنند دُور نیست۔

دالبشلیم بعد از شنیدنِ این سخنان واقعۂ شبانہ بادرویش درمیان نہاد۔

درویش فرمود کہ اگرچہ این مختصر نزدِ ہمتِ والاے سلطان وقعے ندارد اما چون از غیب حوالہ شدہ شرفِ قبول ارزانی باید داشت راے فرمود تا جمعے بکاویدنِ غار مشغول شدند و دراندک وقتے راہ بگنج بردہ تمامی آنرا بنظرِ سلطان درآوردند۔

شاہ فرمود تا قفل از سرِ ہر صندوق و دُرج برداشتند و نفائسِ جواہر پیش کشیدند۔ درین میان صندوقے مرصّع ظاہر شد بندہاے محکم بربستہ و قفلِ فولاد بران زدہ۔ چندانکہ تفحّص کردند از کلیدِ او نشانے نیافتند۔

راے راشوقے تمام بکشادنِ آن قفل پیدا شد و میلے عظیم بدیدنِ آنچہ درصندوق تواند بود پدید آمد و باخود خیال کرد کہ تحفۂ گرانمایہ درین صندوق نہادہ اند۔ فرمود تا قفل راشکستند۔ از آنجا دُرجے بیرون آمد و دران دُرج حُقّۂ نہادہ۔ راے سرِ حقّہ را باز کرد پارۂ حریرِ سفید خطے چند بقلمِ سُریانی بروے نوشتہ دید۔ دابشلیم در تعجب ماند کہ اینچہ تواند بود۔ بعضے گفتند نامِ صاحبِ گنج است و جمعے نمودند کہ طلسمے تواند بود کہ بجہتِ محافظتِ گنج نوشتہ باشند۔

شاہ فرمود تا این خط خوانده نشود حقیقتِ حال ظاہر نخواہد شد و ہیچ یکے از ملازمانِ رکاب قدرتے بر خواندنِ آن خط نداشت۔ در طلبِ کسے کہ ازو مقصود حاصل شود شتافتند تا آنکہ دانشورے کہ در خواندن و نوشتنِ خطہاے غریب مہارتے داشت یافتہ بپایۂ سریر حاضر کردند۔ دانشورِ باریک بین بعد از تامّلِ کمال خط را خواند کہ این مکتوبیست پُر فائدہ کہ درحقیقت گنج ہمین تواند بود مضمونش آنکہ این گنج را من کہ ہوشنگ پادشاہم ودیعت نہادہ ام براے پادشاہے بزرگ کہ اورا دابشلیم خوانند و بالہامِ الٰہی دانستہ ام کہ این خزانہ نصیبِ او خواہد بود و این وصیت نامہ در میانِ زر و جواہر تعبیہ کردہ ام تا چون آن گنج بردارد و این وصیتہا را مطالعہ کند با خود اندیشہ نماید کہ بزر و گوہر فریفتہ شدن کارِ عاقلان نیست چہ آن متاعیست عاریتی کہ ہر روز فرسودۂ دستِ دیگرے خواہد شد و بایہیچ آفریدہ راہِ وفا بسر نخواہد بُرد۔

مثنوی

دولتِ گیتی کہ تمنّا کنند | باکہ وفا کرد کہ با ما کنند
بوے وفا نیست درین خاکدان | مغزِ وفا نیست درین استخوان

امّا این وصیت نامہ دستور العملے است کہ پادشاہان را ازان گزیر نیست۔ پس آن پادشاہِ دولتمند باید کہ بدین وصیتہا کار کند و یقین داند کہ ہر پادشاہے

که این چهارده قانون را که بیان میکنم بکار بندد و بناے دولت او استوار ماند و اساس سلطنت او پایدار گردد۔

اوّل آنست که هرکس را از ملازمان بنزدیکی خود سرفرازی دہد سخن دیگرے در باب شکست او نشنود که هرکه نزد بادشاهے مقرب شد هر آئینه مردم برو حسد برند و در زوال قرب او کوشش نمایند و از روے دولتخواهی و نصیحت سخنان فریبنده بگویند تا وقتیکه مزاج بادشاه برو متغیر گردد دران وقت مقصود حاصل کنند۔

دُوُم آنکه سخن چین و سخن ساز را در مجلس خود راه ندہد که باعثِ فتنه انگیزی و جنگجوئی است و عاقبت او بداست بلکه چون این صفت در کسے بیند زود تر آتشِ فتنۂ او بابِ شمشیر فرونشاند تا دودِ او عرصۂ عالم را تیره نسازد۔

سِوُم آنکه با اُمرا و ارکانِ دولتِ خود التفات نماید که باتفاق و یکجہتی کارہاے مشکل آسان گردد۔

چہارم آنکه بملایمتِ دشمن و چاپلوسیِ او مغرور نشود و هرچند تملّق پیش آرد از روے دُوراندیشی بروِ اعتماد ننماید۔

پنجم آنکه چون گوهرِ مقصود بدست آید در نگاهداشتنِ آن غفلت نورزد۔

ششم آنکہ در کارہا شتاب زدگی نماید بلکہ بجانب تأمّل و آہستگی گراید کہ مضرت در شتاب بسیار است و منفعتِ آہستگی بیشمار۔

ہفتم آنکہ عنانِ تدبیر بہیچ وجہ از دست نگذارد کہ اگر جمعے از دشمنان قصدِ او کنند و صلاح دران بیند کہ با یکے از ایشان التفاتے باید کرد کہ بسببِ آن خلاصی ازان ورطہ رُوے می نماید باید کہ بحیلۂ مناسب بناے فریبِ ایشان را زیر و زبر گرداند۔

ہشتم آنکہ از مَردُمِ کینہ دار احتراز نماید و بچرب زبانیِ ایشان مغرور نگردد۔

نہم آنکہ عفو را شعارِ خود ساختہ ملازمان را باندک گناہے در مقامِ خطاب و عتاب نیارد و چون از بعضے مقربانِ درگاہِ سلطانی جریمہ ظاہر گردد و بعفوِ بادشاہی لپشت قوی شوند دیگربارہ ایشان را از چشمۂ عنایت شاداب گرداند تا از حیرانی فرود آیند۔

دہم آنکہ گردِ آزارِ ہیچکس نگردد تا بطریقِ مکافات آزارے باو نرسد۔

یازدہم آنکہ مَردُم را کارے کہ موافقِ طور و لائقِ حالِ ایشان نباشد نفرماید کہ ابسیار کس کارِ خود را گذاشتہ بکارِ دیگر مشغول گردد و آن کار نا ساختہ از کارِ خود ہم باز ماند۔

دوازدہم آنکہ چہرۂ حالِ خودرا بزیورِ حلم وثبات آراستہ گرداند۔
سیزدہم آنکہ ملازمانِ امین ومعتمد بدست آوردہ ازاہلِ خیانت برکران باشد کہ چون ملازمانِ درگاہِ سلطنت امین باشند هم اسرارِ ملک محفوظ ماند وهم مردم از ضررِ ایشان ایمن گذرانند و اگر سخنِ مردمِ خائن نزدِ بادشاہ معتبر باشد بسیار باشد کہ بیگناہان را در ورطۂ ہلاک اندازند ونتیجہ ہاےِ بدروے نماید۔
چہاردہم آنکہ از محنتِ روزگار وانقلابِ زمانہ باید کہ غبارِ ملال بردامنِ ہمّتِ او نہ نشیند وہریکے را ازین چہاردہ وصیّت کہ یاد کردم داستانیست مقرر وحکایتے پسندیدہ واگر راے خواہد بر تفاصیلِ این حکایات اطلاع یابد بجانبِ کوہِ سرندیپ کہ قدمگاہِ آدمِ صفی است توجّہ باید فرمود کہ این مشکل آنجا حل خواہد شد ومقصود آنجا روے خواہد نمود۔
چون حکیم مضمونِ نوشتہ تمام بعرض رسانید **دابشلیم** اورا بنواخت وآن صحیفۂ حکمت را بتعظیم بوسیدہ تعویذِ بازوے شہریاری ساخت وفرمود کہ گنجے کہ نشان دادہ بودند این گنجینۂ ہنر است نہ خزینۂ گوہر وزر و مرا بعنایتِ الٰہی از متاعِ دنیا آن مقدار ہست کہ احتیاج بدین زیادتی ندارم وازروے ہمّت این محقّر یافتہ را نایافتہ می پندارم۔ لازم آنست کہ بکشا ئۂ این پندنامہ کہ در معنی گنج ہمان تواند بود آنچہ

ازین دفینہ بدست آمدہ بمردمِ مستحق رسانند تا ہدیۂ ثواب بروحِ ہوشنگ رسد و ما نیز داخلِ خیر باشیم۔

ملازمانِ پادشاہی در اندک زمانے این خدمت بجا آوردند و رائے بدار الملک آمدہ ہمیشہ درین اندیشہ بود کہ بجانبِ سرندیپ عزیمت نماید و مقصود بدست آرد و بر تفصیلِ این نصیحت نامہ واقف شدہ دستور العملِ مملکت داری سازد و بنائے سلطنت بران نہد۔ بعد از اندیشۂ بسیار فرمود تا دو کس دانا را از ارکانِ سلطنت حاضر ساختند۔

رائے فرمود کہ من آن گنج را کہ ہوشنگ نہادہ بود تمام در راہِ خدا بفقرا و مساکین و سائرِ مستحقان بخشش کردم و حالا عزیمت بجانبِ سرندیپ مصمم ساختہ ام و من ہموارہ اساسِ مہماتِ سلطنت بر رائے صواب نمائے شما نہادہ ام۔ درین باب نیز آنچہ مصالحت باشد بعرض رسانید۔

وزیران گفتند جوابِ این بربدیہہ گفتن نشاید کہ سخنِ نا اندیشیدہ چون زرِ نا سنجیدہ است۔ روزِ دیگر تأمل نمودہ بدرگاہ رسیدند۔

وزیرِ بزرگ گفت کہ درین سفر اگرچہ احتمالِ فوائد است امّا محنت و مشقتِ فراوان باید کشید و چندین راحت و فراغت را از دست باید داد و دل برچندین خطر باید نہاد۔ دانا باید کہ راحت را بمحنت

بدل نکنند و لذّتِ نقد را بسوداے نسیہ از دست ندہند تا بلاے
آن نرسد کہ بدان کبوتر رسید۔ راے فرمود کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

وزیر گفت شنیدہ ام کہ دو کبوتر باہم در آشیانۂ دمساز بودند۔ یکے را **بازِندہ** نام بود و دیگرے را **نوازِندہ**۔ روزگار بر دمسازیِ آن دو یارِ غمگسار حسد برد۔ **بازِندہ** را خیالِ سفر پدید آمد۔ یارِ خود را گفت تا کے در یک کاشانہ بسر بریم و در یک آشیانہ روزگار گذرانیم؟ مرا آرزوے آنست کہ چندے روز در اطرافِ جہان بگردم کہ در سفر عجائب بسیار است و تجربہ بیشمار۔ شمشیر تا از نیام بیرون نیاید در معرکۂ مردان سرخرو نگردد و قلم تا در سیر از سر قدم نسازد نقشِ مقصود صورت نہ بندد۔ آسمان از سفر بر ہمہ بالا ست و زمین از اقامت پامالِ ہمہ۔ "درخت اگر متحرک شدے زجاے بجاے۔ نہ جورِ ارّہ کشیدے و نے جفاے تبر"۔

نوازِندہ گفت اے یارِ ہمدم تو محنتِ سفر نکشیدۂ و مشقّتِ غربت ندیدۂ۔

بازِندہ گفت اگر چہ رنجِ سفر جان فرساست امّا تفرّجِ عالم روح افزا و باز چون طبیعت بسفر خو گرفت و مشغولی بتماشاے اعجوبہاے جہان پیدا کرد مشقّتِ راہ کمی نماید۔ غربت

نوازِ ندہ گفت اے رفیقِ موافق تفریح وتماشاے عالم بایارانِ ہمدم ودوستانِ محرم خوش آید۔ چون کسے از دیدارِ ہمدمان محروم ماند پیداست کہ بدان مقدار تماشا چہ تسکین یابد ومن میدانم کہ دردِ فراقِ یاران مشکل ترین دردہاست واکنون کہ گوشہ وتوشہ ہست پاے قناعت در دامنِ عافیت کش وعنانِ ہوس بدستِ ہوا مسپار۔ "بگیر دامنِ جمعیتے وفارغ باش۔ کہ سنگِ تفرقہ دوران در آستین دارد"۔

بازِ ندہ گفت اے مونسِ روزگار دیگر سخنِ فراق مگوے کہ یارِ غمگسار در عالم کم نیست۔ اگر ازینجا پیوند بریدہ شود در اندک فرصتے خود را بصحبتِ ہمنفسے دیگر رسانم واین خود شنیدۂ کہ گفتہ اند۔ "ہیچ یار بدہِ خاطر وہیچ دیار۔ کہ بر و بحر فراخست وآدمی بسیار"۔ التماس دارم کہ بعد ازین دفترِ مشقتِ سفر بر من نخوانی کہ مسافرت مرد را پختہ می سازد۔ "بسیار سفر باید تا پختہ شود خامے"۔

نوازِ ندہ گفت اے یارِ عزیز این زمان کہ تو دل از صحبتِ یاران دیرینہ برمیتوانی گرفت و با حریفانِ تازہ میتوانی ساخت سخنِ من در تو چہ اثر خواہد کرد؟ اما بزرگان گفتہ اند۔ "بسے بکامِ دلِ دشمنان بود آنکس۔ کہ نشنود سخنِ دوستانِ نیک اندیش"

سخن را بران قطع نموده وداعِ یکدیگر کردند۔ بازِ نده دل از رفیق برکنده بپرواز آمد۔ کوه و دشت می پیمود و باغ و راغ تماشا میکرد۔ ناگاه در دامنِ کوہے بلند مرغزارے دید از سبزه و گل آراسته و از آب و ہوا تازه و ترگشته۔ بازِ نده را آن سر منزل پسندیده اُفتاد و چون شام نزدیک بود ہمانجا بارِ سفر کشاد۔ ہنوز از رنجِ راه نیاسوده و دمے بآسایش نزده بود که ناگاه ابر و رعد و برق و باران بهزاران جوش و خروش پیدا شد۔ بازِ نده را در چنین وقت پناہے که از تیرِ باران ایمن گردد نبود۔ گاه در زیرِ شاخے نہان میشد و گاه برگِ درختے پناهِ خود میساخت۔

القصّه شبے بهزار محنت بروز آورد و بارِ دیگر بپرواز آمد۔ متردّد که بآشیانۀ قدیم برگردد و یا چون عزیمتے نموده چند روز بتماشا گذراند۔ درین حال شاہینِ تیز بال خونین چنگال قصدِ بازِ نده کرد۔ کبوترِ مسکین را چشم بر شاہین اُفتاد دلش در طپیدن و روحش در پریدن آمد و بر اندیشۀ باطلِ خود پشیمان شد و بخود عہد کرد که اگر ازین مہلکه برآید دیگر اندیشۀ سفر بخود راه ندہد و صحبتِ یارِ ہمدم غنیمت شمارد۔ ببرکتِ نیّتِ دُرست کشایشِ کارِ او پیدا شد و عقابے تیز پرواز از جانبِ دیگر در رسید۔ خواست که کبوتر را از پیشِ شاہین درُباید و شاہین ہرچند در پئ عقاب

نبود غیرتے کردہ در پرِ خانش در آمد - چون ہر دو بجنگ یکدیگر مشغول شدند بازِ نَدہ فرصت غنیمت شمرد و خود را در زیرِ سنگے انداخت و بسوراخے تنگ جاے گرفت - شبے دیگر ہم آنجا بسر بُرد - چون روز شد باآنکہ بازِ نَدہ را قوّتِ پرواز نماندہ بُود بہر حال پر و بال زدن گرفت - ترسان ترسان چپ و راست نظر میکرد و پیش و پس را احتیاط مینمود و راہ میرفت - ناگاہ کبوترے دید کہ دانۂ چند پیشِ او ریختہ و ہزار شعبدہ ازان برانگیختہ -

بازِ نَدہ چون گرسنہ بُود ہمین کہ جنسِ خود دید پیش رفت - ہنوز یک دانہ نچیدہ بُود کہ در دام اُفتاد - بازِ نَدہ بآن کبوتر عتاب آغاز نہاد کہ اے برادر ما ہمجنسِ یکدیگریم و این واقعہ از سببِ تو بمن دست دادہ - چرا مرا ازین آگاہ نکردی و شرطِ مُروّت بجا نیاوردی تا درین بلا نمی اُفتادم؟

کبوتر گفت ازین سخن بگذر کہ با قضا کوشش سود ندارد -

بازِ نَدہ گفت ہیچ میتوانی کہ راہِ نجات بنمائی و طوقِ منّت در گردنِ من افگنی؟

کبوتر گفت اے سادہ لوح اگر من این حیلہ دانستمے خود را ازین بند خلاص ساختمے و سببِ گرفتاریِ دیگران نشدمے - حالِ تو بآن شتر بچہ میماند کہ در راہ ماندہ شدہ بُود و بزاری مادر را گفت کہ اے نامہربان چندان توقّف کن کہ نفس راست کنم - مادرش گفت نمی بینی

کہ مہارِ من بدستِ دیگریست۔ اگر سررشتہ بدستِ من بودے پشتِ خود را از بار و پاے ترا از رفتار خلاص دادمے۔

بازِ ندہ چون ناامید شد طپیدن آغاز کرد و بجہدِ تمام قصدِ پرواز نمود۔ ریسمانِ دام کہ فرسودہ بود گسیختہ شد۔ بازِ ندہ بال بپرواز کشادہ روے بوطن کرد۔ در اثناے پرواز بدیہے ویران رسید۔ بگوشۂ دیوارے کہ متصل بکشت زارے بود قرار گرفت۔ کودکِ دہقان کہ نگہبانِ کشت بود در آنجا میگشت۔ چون چشمش بر کبوتر افتاد تیرے بر وانداخت۔ تیر ببالِ آن شکستہ حال رسید۔ از غایتِ ہیبت سرنگون شدہ بچاہے کہ در پاے ہمان دیوار بود افتاد۔ دہقان پسر دید کہ کبوتر بچاہ فرو رفت ناامید برگشت۔

بازِ ندہ شب و روزے دیگر با دلِ خستہ و بالِ شکستہ در تنگِ چاہ بسر برد۔ روزِ دیگر افتان و خیزان بحوالیِ آشیانۂ خود رسید۔

نوازِ ندہ آوازِ بالِ ہمدمِ خود شنیدہ باستقبال از آشیان بیرون پرید۔ بازِ ندہ را ناتوان و نزار دریافت و گفت اے یارِ پسندیدہ کجا بودی و کیفیتِ احوال چگونہ است؟

بازِ ندہ گفت چگویم کہ چہ محنتہا کشیدم و چہ خطرہا دیدم۔ خلاصۂ سخن آنست کہ شنیدہ بودم کہ در سفر تجربہ حاصل میشود مرا این تجربہ شد کہ

تا زندہ باشم نامِ سفر بر زبان نیارم و باختیارِ خود از تو جدائی نگزینم و این مثل بدان سبب آوردم کہ بادشاہ ازین سفرِ دُور و دراز باز ماند و تن بچندین مشقّت در ندہد۔

دابشلیم فرمود کہ اَے وزیرِ ناصح اگر چہ مشقّتِ سفر بسیار است منافعِ او نیز نہایتے ندارد و ترقّیِ کُلّی در سفر روے مینماید خواہ از روے صُورت خواہ از روے معنی۔ نمی بینی کہ پیادۂ شطرنج بسیرِ شش منزل مرتبۂ فرزین یابد و ماہ بسیرِ چہاردہ شب بدر گردد و اگر کسے در گوشۂ وطن سر فرود آرد و قدم بیرون ننہد از تماشاے عجائبِ عالم محروم ماند و از ملازمتِ بزرگان بے بہرہ باشد۔ باز را بر دستِ سلاطین ازان سبب جاے مقرر شدہ کہ سر بآشیان فرو نمی آرد و آب از یکجا بُودن ملاحظہ باید کرد کہ چہ رنگ و بُوے پیدا میکند و اگر آن بازِ شکاری کہ بازغن بچگان بزرگ شدہ بُود در آشیان بماندے و در ہواے سفر پرواز نکردے ہر آئینہ بشرفِ تربیتِ سلطان نرسیدے۔

وزیر پُرسید کہ کیفیتِ این صورت چگونہ بُودہ است؟

حکایت

راے دابشلیم فرمود کہ شنیدہ ام کہ وقتے دو بازِ تیز پرواز بایکدیگر ہمدمی داشتند و آشیانۂ ایشان بر قلّۂ کوہے بُود۔ بفراغِ بال دران نشیمن بسر می بُردند۔ بعد از مدّتے ایشان را بچّہ ارزانی شد۔ بواسطۂ مہربانی کہ بفرزند

داشتند هر دو بطلبِ غذا میرفتند و بجگر گوشۂ خود از هر گونہ طعمہ می آوردند تا باندک زمانے روسے در ترقی نہاد۔ روزے اورا تنہا گذاشتہ بجاسے رفتہ بودند و در آمدن درنگ شدہ۔ باز بچہ را اشتہا در حرکت آمدہ جنبشے آغاز کرد و بہر طرف میل نمودہ بکرانۂ آشیانہ رسید۔ ناگاہ از آنجا در افتادہ روسے بہ نشیبِ کوہ آورد۔ قضارا دران وقت زغنے از آشیانِ خود بطلبِ طعمہ کہ بجہتِ بچگان حاصل کند بیرون آمدہ بود و بر کمرِ آن کوہ منتظرِ صید نشستہ۔ نظرش بر آن بچۂ باز افتاد کہ از بالا متوجہ پایان بود بخیالش چنان رسید کہ آن موشے است کہ از زغنے خلاص شدہ۔ بے تامل بشتافت و پیش از انکہ بر زمین رسد از روسے ہوا گرفتہ اورا باشیانِ خود برد۔ چون نیک در نگریست بہ نشانِ چنگال و منقار دانست کہ از جنسِ مرغانِ شکاریست۔ بحکمِ جنسیت مہرے در دلش پدید آمد و با خود اندیشید کہ زہے عنایتِ الٰہی کہ مرا سببِ حیاتِ او گردانیدہ۔ اگر نہ درین محل حاضر بودمے این مرغک از بالاسے کوہ بزیر افتادسے و استخوانہاسے او بر سنگ آرد شدہ بباد فنا رفتے۔ چون قضاسے الٰہی چنان رفتہ بود کہ من واسطۂ بقاسے او شوم لائق آنست کہ با فرزندان من در تربیت شریک باشد بلکہ اورا بفرزندی بردارم۔

زغن بہ پرورش مشغول شد و پدرانہ سلوک می نمود تا آنکہ باز بچہ

بزرگ شد و گوہرِ اصلیِ او نمایش پیدا کرد۔ اگرچہ خود را خیال میکرد کہ از فرزندانِ زغن است امّا صورت و حالتِ خود را خلافِ ایشان میدید و حیران میبود کہ اگر من از ایشان نیم چرا درین آشیانم و اگر ازین خاندانم چرا بصورتِ ایشان نیستم؟

روزے زغن با بازبچہ گفت اے فرزندِ دلبند ترا بسیار اندوہگین می بینم۔ سببِ اندوہ چیست؟ اگر آرزوئے داری بگو کہ در سامانِ آن کوشش نمایم۔

بازبچہ گفت من نیز در خود اثرِ ملال می یابم و سببِ آن نیکو نمیدانم و اگر میدانم نمیتوانم گفت۔ مصلحتِ خود دران دیدہ ام کہ اگر رخصت باشد چند روزے در اطرافِ عالم بگردم شاید کہ غبارِ اندوہ زدودہ شود و چون عجائبِ جہان تماشا کنم شاید کہ صورتِ فرح روے نماید۔

زغن کہ آوازۂ فراق شنید، دود از نہادش برآمد۔ فریاد برآورد کہ اے فرزند این چہ اندیشہ است کہ کردۂ؟ سخنِ سفر مگوے کہ سفر دریائے است آدمی خوار و اژدہائے است مردم ربائے۔ بیشتر مردم کہ سفر اختیار میکنند بجہتِ بہم رسانیدنِ اسبابِ زندگانی یا بواسطۂ آنکہ در وطن بودنِ ایشان را مشکل است و ترا ہیچ کدام ازین واقع نیست و گوشۂ فراغتے و توشۂ قناعتے داری و بر فرزندانِ دیگر سرفرازی میکنی۔

ہمہ بزرگی ترا گردن نہادہ اند۔ با این ہمہ رنجِ سفر اختیار کردن و راحت خانہ را ترک نمودن از طریقِ خرد دُور می نماید۔

باز گفت آنچہ فرمودی از کمالِ مہربانیست امّا ہر چند با خود می اندیشم این گوشہ و توشہ فراخورِ حالِ خود نمی بینم و در خاطرِ من چیزہا میگذرد کہ در عبارت گنجایش ندارد۔

زغن دانست کہ آن کہ بزرگان گفتہ اند "بازگردد باصلِ خود ہر چیز" ظاہر شدہ است۔ خود را از سرِ این سخن دور انداخت و گفت آنچہ من میگویم از مقامِ قناعت است و آنچہ تو میگوئی از مرتبۂ حرص و حریص ہمیشہ محروم باشد و تا کسے قناعت نکند آسایش نہ بیند و چون تو شکرِ نعمتِ قناعت نمیگذاری و قدرِ دولتِ فراغت نمیدانی می ترسم کہ بتو آن رسد کہ بآن گربۂ حریص رسید۔ باز پُرسید کہ چگونہ بُودہ است آن؟

حکایت

زغن گفت کہ در روزگارِ پیشین زالے بُود ضعیف حال و کلبۂ داشت تنگ و تیرہ و گربۂ با او مصاحب بُود کہ روےِ نان ندیدہ بُود و بُوے گوشت نشنیدہ۔ اگر ناگاہ موشے بچنگِ او اُفتادے رویش از شادی برافروختے و تا یک ہفتہ بآنقدر غذا گذرانیدے۔ نشمیدہ

روزے از غایتِ بیطاقتی بہزار مشقّت بر بالاے بام رفت۔ گربۂ دید

که بر بالاے بامِ ہمسایہ میخز امید واز غایتِ فربہی قدم آہستہ برمیداشت۔
گربۂ پیرزن چون از جنسِ خود بدان فربہی و تازگی شخصے دید
حیران شدہ فریاد برکشید که تو بدین لطافت از کجائی و این قوّت و
شوکتِ تو از کجاست؟
گربۂ ہمسایہ جواب داد که من ریزہ خوارِ خوانِ بادشاہم۔ ہر
صباح بر درِ بارگاہ حاضر شوم۔ چون خوانِ دعوت بگسترانند دلیری
و مردانگی نمودہ از گوشتہاے فربہ و نانہاے میدہ لقمۂ چند در رُبایم
و تا روزِ دیگر آسودہ حال بسر برم۔
گربۂ پیرزن پُرسید که گوشتِ فربہ چگونہ چیزے میباشد و نانِ
میدہ چہ نوعے مزہ دارد که من در مدّتِ عمرِ خود جُز شوربا ے پیرزن
و گوشتِ موش چیزے ندیدہ و نچشیدہ ام۔
گربۂ ہمسایہ بخندید و گفت که بواسطۂ ہمین است که ترا از عنکبوت
فرق نمیتوان کرد۔ مارا ازین شکل که تو داری عارِ تمام است۔ اگر بہ ہمین
گوش و دُمے ہست ترا۔ باقی ہمہ عنکبوت را میمانی۔ اگر تو بارگاہِ سلطانی
مثنوی را بہ بینی و بوے آن طعامہا بشنوی یقین که حیاتِ تازہ یابی۔
گربۂ پیرزن گفت چہ باشد که حقِ ہمسایگی بجا آری و مرا یکبار ہمراہِ
خود ببری۔ شاید که بدولتِ تو توانائی یابم۔

گربۂ ہمسایہ را دل بزاریِ او بسوخت و قرار داد کہ این نوبت بے او نرود۔

گربۂ پیرزن از نوید این وعدہ جانے تازہ گرفت از بام بزیر آمد و صورتِ حال با پیرزن بازگفت۔ پیرزن نصیحت آغاز کرد کہ اے یارِ مہربان بسخنِ اہلِ دُنیا فریفتہ مشو و گوشۂ قناعت از دست مدہ کہ چشمِ حرص جُز بخاکِ گور پُر نشود۔ گربہ را نہ چنان سودائے خوانِ نعمتِ سلطان در سر اُفتادہ بُود کہ نصیحتِ پیرزن سود مند اُفتد۔

القصّہ روزِ دیگر باتفاقِ گربۂ ہمسایہ اُفتان و خیزان خود را بدرگاہِ سلطان رسانید۔ پیش از آنکہ بیچارہ بر سد ضعفِ طالعِ او پیشدستی نمودہ بُود۔ و روزِ گذشتہ چون گربہ ہا ہجوم کردہ پا از اندازۂ ادب بیرون نہادہ بودند و بفریاد و فغان مَردُم را بہ تنگ آوردہ سلطان حکم کردہ بُود کہ جماعتِ تیراندازان در کمین باشند کہ تا ہر گربہ کہ بیاید بہ تیر بدوزند۔ گربۂ زال ازین حال بیخبر چون بُوے طعام شنید بے اختیار شتافت۔ شتافتن ہمان بُود و ناوکِ دلدوز خوردن ہمان۔

نظم

چکان خونش از استخوان میدوید ہمیگفت واز ہولِ جان میدوید
کہ گر جستم از دستِ این تیرزن من و مُوش و ویرانۂ پیرزن

واین داستان بدان آوردم تا تو نیز گوشۂ آشیان مرا غنیمت دانی و قدرِ لقمۂ که بہم میرسد بشناسی و در زیادہ طلبی نباشی کہ مبادا بدان پایہ نرسی واین مرتبہ نیز از دست برود۔

باز گفت آنچہ فرمودی عین مہربانی بود اما بچیزہاے سہل و کارہاے خُرد سرفرود آوردن کارِ پیرزنان است۔ ہرکرا بلندی باید ہمتِ بلند باید داشت۔

زغن گفت این خیال کہ تو در سرداری بمجردِ پندار برنیاید۔ ہیچ کار بے آنکہ اسبابِ آن آمادہ باشد از پیش نرود۔

باز گفت قوتِ چنگال و منقارِ من قوی ترینِ اسبابِ دولتِ من است۔ مگر تو حکایتِ آن شمشیرزن نشنیدۂ کہ بدستیاریِ زورِ بازو خیالِ بادشاہی داشت وآخر بمرادِ دل رسید۔ زغن پرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

باز گفت در زمانِ پیشین درویشے کاسب بود بقوتِ عیالِ خود درماندہ۔ حاصلِ کسبِ او بعیال وفا نکردے۔ اورا پسرے شد نشانِ دولتمندی از پیشانیِ او پیدا بود۔ بقدمِ او حالِ پدر روے بسامان آوردہ۔ درمقامِ تربیتِ او شد۔ پسر از کودکی سخن از تیر و کمان میگفت وبازی

بسپر و شمشیر میکرد۔ پدر بمکتب میفرستاد او ہوائے میدان میداشت۔
چون بزرگ شد پدر خواست کہ با وے یکے را از خویشان عقد کند۔
پرسید کہ تو درین باب چہ صلاح می بینی؟
پسر گفت آنرا کہ من میخواہم کابینِ او نقد نہادہ ام۔ ترا دران
تکلیفے نمی کنم وامداد نمی خواہم۔
پدر گفت مرا از حالِ تو آگاہی تمام است۔ آنکہ میگوئی کہ وجہِ کابین
دارم از کجاست و کدام است؟
پسر در خانہ رفت و شمشیر بیرون آوردہ گفت من کہ عروسِ سلطنت
را در عقد خواہم آورد وجہِ کابینِ او بہتر از تیغ و تیر و خنجرِ خونریز نیست
و چون ہمّتِ آن جوان بلند بود در اندک زمانے عرصۂ مملکت فرو گرفت
و این حکایت برائے آن آوردم تا بدانی کہ آنچہ اسبابِ دولت
تواند بود مرا آمادہ است و نزدیک است کہ بمطلوبِ خود برسم و با فسون
و افسانۂ کسے ترکِ این اُمید نخواہم کرد۔
زغن دانست کہ این مُرغِ عالی ہمّت بمکر و فریب رام نمیشود۔
بضرورت رخصتِ سفرش داد۔ باز زغن را با بچگان وداع کرد
و پرواز نمودہ بعد از ماندگی بسرِ کوہے فرود آمد و دیدۂ تماشا بہر طرف
می گماشت ناگاہ کبکِ دری دید کہ قہقہہ کنان در جلوۂ ناز است۔ زنان

بازاز طبیعتِ خود رغبتے بشکار دریافت وبیک حملہ صلہ را از گوشتِ سینۂ او پُر ساخت۔ لذّتے گرفت کہ ہرگز آن چاشنی ندیدہ بُود۔ بخود اندیشید کہ فوائدِ سفر اینقدر بس کہ از غذاہاسے نا ملائم خلاص یافتہ بطعمہاے مقبول لذّتے گرفتہ میشود واز آشیانِ تیرہ وتنگ ومصاحبانِ پست ہمّت نجات روسے نمودہ برجاہاسے بلند رسیدہ میشود تا بعد ازین چہ روسے نماید۔

پس باز چندروزسے بفراغت شکارکنان پرواز میکرد تا روزے بر سرِ کوہے نشستہ بُود ودر دامنِ کوہ جمعے از سواران دید صفِ شکار برآراستہ مُرغانِ شکاری را پرواز دادہ وآن بادشاہِ آن ولایت بُود با خاصان برسمِ شکار برآمدہ۔ درین اثنا بازسے کہ بدستِ شاہ بُود پرواز کردہ قصدِ صیدسے کرد واین بازِ بلند پرواز نیز بشکارِ او عزم کرد وپیشدستی نمودہ صید را از پیشِ او درُربُود۔

شاہ را نظر بر تیز پروازی ورُبایندگی او افتادہ دلش بستۂ او شد وحکم شد تا صیادانِ چابکدست او را گرفتہ بخدمتِ بادشاہ آوردند وبنظرِ تربیتِ بادشاہی باقابلیتِ ذاتی در اندک فرصتے ساعدِ شہریاری قرارگاہِ او شد۔ اگر در ہمان پایۂ اوّل بُودہ باصحبتِ زاغ وزغن درساختے باین مرتبۂ عالی نرسیدسے۔ واین حکایت ازان آوردم تا معلوم شود

که در سفر چندین فائده متصور است۔

چون سخنِ دابشلیم تمام شد وزیرِ دیگر پیش آمده آدابِ دعاگوئی بجا آورد و گفت آنچه حضرتِ بادشاه در بیانِ سفر و فائدۂ آن فرمودند از ان قبیل نیست که شائبۂ شبہ پیرامنِ آن تواند گشت اما بخاطرِ بنده ها میگذرد که ذاتِ بادشاه را که راحتِ عالمیان وابسته بسلامتِ اوست مشقتِ سفر اختیار کردن از روشِ حکمت دور مینماید۔

دابشلیم گفت ارتکابِ مشقت کارِ مردان است۔ تا خارِ محنت دامنگیرِ عشرتِ سلاطین نشود در گلستانِ فراغت گلِ رفاهیت نشگفد وتا پاےِ همتِ ملوک دشتِ بلا نپیماید سرِ درویشانِ بے سامان ببالینِ آسایش نرسد۔ و باید دانست که بنده هاے خدا دو قسم اند یکے ملوک که ایشان را عزتِ مملکت و فرمانروائی داده اند و دیگر رعیت که ایشان را شرفِ امن و استراحت بخشیده اند و این هر دو قسم یکجا جمع نشود۔ یا راحت اختیار باید کرد و عنانِ دولت باید گذاشت یا بهمان عزتِ بادشاهی بباید ساخت و دست از لذت کوتاه باید کرد و حکما گفته اند که کوشش نمودن طالب را بسرمنزلِ مقصود رساند چنانچه آن پلنگ بچه که برکتِ کوشش چنگ بدامنِ مقصود زد۔ وزیر درخواست نمود که این صورت چون بود؟

حکایت

راے دابشلیم گفت کہ در نواحیِ بصرہ جزیرۂ بُود بغایت خوش ہوا و بیشۂ در نہایتِ لطافت و صفا ۔ چشمہاے زلال از ہر طرفش روان و نسیم روان بخش از ہر جانبش وزان بُود ۔ از غایتِ خوبی او را بیشۂ فرح افزا میگفتند و پلنگے بران بیشہ فرمانروا بُود کہ از ہیبتِ او شیرانِ شرزہ بانگ نمیتوانستند برآورد و ددانِ دیگر گردِ آن نمیتوانستند گشت و مدّتہا دران بیشہ بمرادِ دل گذرانیدہ ہرگز صورتِ ناکامیِ روزگار ندیدہ ۔ بچۂ داشت کہ عالم را بروے او روشن میدید و در آرزوے آن بُود کہ چون بچہ اش بسال درآید و دندان و چنگال بخونِ ہژبران رنگین کند آن بیشہ را بتصرف او گذارد و خود گوشۂ قناعت بگیرد ۔ ناگاہ بآرزو نارسیدہ پلنگ را اجل در رسید درندہ ہا کہ از قدیم خیالِ آن بیشہ داشتند بیکبار قصد کردند ۔ پلنگ بچہ دید کہ طاقتِ مقاومت ندارد ۔ جلاے وطن شد و درمیانِ ددان نزاع افتاد ۔ شیرے خونریز بر ہمہ غالب آمدہ بیشہ را در تصرفِ خود آورد و پلنگ بچہ روزے چند در کوہ و بیابان سرگردانی کشیدہ خود را بہ بیشۂ دیگر رسانید و با سباعِ آن منزل دردِ دلِ خویش باز نمودہ در تلافیِ این تفرقہ مدد خواست ۔ ایشان از استیلاے آن شیر وقوف یافتہ از امدادِ او ابا نمودند و گفتند اے بیچارہ منزلِ تو حالا در تصرفِ شیریست زبردست و

مارا قوتِ برابری او نیست مصلحتِ ما آنست کہ ہم رجوع بدرگاہِ او نمائیم و بصدق تمام خدمتِ او اختیار کنیم۔

پلنگ بچہ را این سخن معقول افتاد و صلاحِ کارِ خود دران دید کہ بملازمتِ شیر مشرّف شود و طریقۂ خدمت بجا آرد۔ پس برگشتہ بآن بیشہ رسید و بوسیلۂ یکے از نزدیکانِ درگاہ شرفِ خدمت دریافت و منظورِ عنایتِ بادشاہی گشتہ بحدیکہ لائقِ حالِ او بود نامزد شد و کمرِ ہواداری چست کردہ بکارگذاری و دولتخواہی درپیوست و روز بروز تقربِ او زیادہ شد تا بحدے کہ ارکانِ دولت برو حسد بردند۔ باوجودِ آن ہردم کوششِ او در ملازمت بیشتر بودے۔

وقتے شیر را مہمے ضروری در بیشۂ دور دست پیش آمد و ہوائے تابستان بود۔ شیر بخود اندیشہ کرد کہ درین ہوائے گرم کرا باین خدمت باید فرستاد۔

درین میان پلنگ بچہ درآمد۔ ملک را اندیشہ ناک دید۔ از روے بندگی و ہواخواہی موجبِ اندیشہ پرسید و صورتِ واقعہ معلوم کردہ این خدمت را بعہدۂ خود گرفت و رخصت گرفتہ باتفاق جمعے روان شد و نیم روز را بمنزل رسیدہ مقصود حاصل کرد و بمراد برگشت۔ بعضے ہمراہان گفتند کہ در چنین گرما این ہمہ راہ پیمودہ شد و اکنون مہم صورت یافتہ

و ہیچ وغدغہ نیست و نسبتِ نزدیکی و ہوا خواہیِ تو بحضرتِ بادشاہ روشن است اگر زمانے در سایۂ درختے آسایش گرفتہ و آبے خنک خوردہ روان شویم بہتر مینماید۔

پلنگ تبسمے کرد و گفت بزرگی و نزدیکیِ من بدرگاہِ بادشاہی از کمالِ خدمت است۔ پسندیدہ نباشد کہ کاہلی را در میان آرم و بتن آسانی قرار دہم۔

خبر داران صورتِ واقعہ بشیر رسانیدند۔ شیر زبانِ تحسین کشاد کہ سرداری و سروری را چنین کسے زیبد کہ سر از گریبانِ مشقت بر آوردن تواند و رعیّت در زمانِ سرافرازیِ او آسودہ توانند بود۔ پس پلنگ را طلبید و بعنایتِ بے نہایت سرافراز ساخت و حکومتِ آن بیشہ را باو داد و ولیعہدیِ خود بروا اضافہ کرد۔ و فائدۂ این حکایت آنست کہ ہیچکس را بے تگاپوے مراد بر نیاید و بے جُست و جُوے مقصود حاصل نشود و چون درین سفر مقصود طلبِ دانش است عزمِ جزم کردہ ام و پاے اہتمام در رکابِ عزیمت آوردہ و بمجردِ خیال و تصورِ رنجے کہ در آمد و رفت برسد ترکِ عزیمت نخواہم کرد۔

چون وزیران دانستند کہ سخنِ ما بجاے نمیرسد بارا سے شاہ ہمداستان شدہ بمہیا ساختنِ اسبابِ سفر مشغول شدند و شرائطِ

مبارکباد بجا آوردند۔

پس راے دابشلیم تمام اُمورِ سلطنت را بیکے از اعیانِ مملکت کہ محلِ اعتماد بُود سپُرد و نصیحتے چند کہ ضرور بُود کرد و بساعتے فرخندہ با جمعے از خاصان روے براہِ سرندیپ نہاد و بعد از پیمودنِ خشک و تر و دیدنِ گرم و سرد اطرافِ سرندیپ بر وظاہر شد و نسیم آن دیار بدماغِ شاہ رسید بعد از ان کہ دو سہ روزے در شہرِ سرندیپ از رنجِ راہ برآسود اسبابِ زیادتی آنجا گذاشتہ با دو سہ کس از محرمان روے بکوہ نہاد۔ چون بر فرازِ کوہ رسید و از انجا چشمِ تماشا بہر جانب باز کرد نظرش بر غارے اُفتاد۔ از حقیقتِ آن غار پُرسید۔ گفتند کہ آن مسکنِ حکیمے است کہ اورا بیدپاے خوانند یعنی طبیبِ مہربان و او مردیست ریاضت کش کہ نفسِ ناطقہ را بکمالات آراستہ و از صحبتِ خلائق یکسو شدہ و باندک کفافے قناعت نمودہ۔

دابشلیم بآرزوے ملاقاتِ او رفتہ بر درِ غار ایستاد و از باطنِ او رخصتِ درآمدن یافت۔ از روے ادب درآمد۔ برہمنے دید مجرد نہاد۔ راے چون نزدیک رسید برہمن بہ نشستنِ او اشارت فرمود و از رنجِ راہ و سببِ سفر پُرسید۔

پس دابشلیم قصۂ خواب و یافتنِ گنج و خواندنِ وصیت نامہ

و حواله کردنِ اتمام آن بسر ندیپ با تہیِ خصوصیات بازگفت۔
برہمن تبسمے کرد و فرمود کہ آفریں بر ہمتِ بادشاہ باد کہ در طلبِ دانش تحملِ این ہمہ مشقت ہا نماید و برائے آسایشِ خلائق این ہمہ محنتِ سفر قبول کند۔ آنگاہ برہمن اسرارِ حکمت بیان کردن گرفت و وصیت نامۂ ہوشنگ درمیان آمد و صحبت بچند روز کشید۔ بادشاہ یک یک وصیت بر برہمن میخواند و برہمن درین باب سخنانِ بلند میگفت و خاصانِ بادشاہ کہ ہمراہ بودند یک یک بینوشتند و کتابِ کلیلہ و دمنہ مشتمل بر سوال و جوابِ رائے و برہمن است و آنرا در چہاردہ باب بدستورِ فہرست آوردیم۔ بر سخن سنجانِ دوربین پوشیدہ نخواہد بود کہ از آخرِ فہرست تا آغازِ بابِ سوم از فراہم آوردہائے مولانا حسین واعظ است و کلیلہ و دمنہ کہ از روئے آن انوارِ سہیلی را جمع آوردہ است اینست۔

آنچہ از ہوائے کار و فحوائے کلام معلوم میشود کہ غرضِ آوردن و در نصائح افزودن و گریزگاہِ سخن را سرانجام نمودن باشد لیکن بر معاملہ رسانِ سخنوری پنہان نیست کہ درمعنی بد انچہ ضروری ہست مشغول شدن دہنگامۂ سخن گرم نمودن است و خلاصۂ این دراز نفسیہا آنکہ فرخ فال نام حاکمے برسمِ شکار برآمدہ بود و در بازگشت بواسطۂ گرمیِ ہوا

در مرغزارے کہ در کوہسارے واقع بود ساعتے بہ آسود۔ دران زمان نظر بر آشیانۂ زنبورِ شہد افتاد و بہ خجستہ رائے نام وزیرِ خود از احوالِ این جانوران پرسیدن گرفت و وزیر بآئینِ ستودہ و روشِ پسندیدہ ازینہا خبر داد تا آنکہ سخن بہ بیمروّتیِ آدمی و خون ریزی و جان آزاری درمیان کشید۔ فرخ فال را از بودنِ درمیانِ آدمیان و دیدنِ روے ایشان نفرتے شدہ میخواست کہ راہِ تنہائی و بے تعلقی پیش گیرد۔ وزیر گفت کہ براے فراغتِ خود خلقے انبوہ را در سرگردانی انداختن از جوانمردی دور است۔ اگر بادشاہ بر وشے کہ راے دابشلیم بمشورتِ بیدپاے برہمن زندگانی نمودہ است سلوک نماید ہر آئینہ موجبِ رضاے الٰہی و اصلاحِ احوالِ جہانیان خواہد بود و بعد ازان خجستہ راے مجمل از احوالِ دابشلیم بیان نمودہ اورا بر سریرِ فرمانروائی سرگرم ساخت و خلاصۂ سخنِ او آنکہ کہ راے دابشلیم سببے بجہتِ دل بدست آوردن کہ درمعنی رضاے الٰہی بدست آوردن باشد درِ گنج گرانمایہ بکشاد و صلاے کرم بر خاص و عام داد و چون بخوابِ آسایش شد پیرِ نورانی را دید کہ میگوید کہ بزریکہ از براے رضاے خداوند دادی پاسے عزیمت در رکابِ دولت کن و بشرق دارالسلطنت توجہ نماے کہ گنجے شایگان حوالۂ تست۔ راے از مژدۂ این خواب بیدار شد و مشرق روے

توجہ نمودہ روان شد تا بکوہستان رسید و ہر طرف نظرے می افگند
واز مقصود خبرے می جُست تا آنکہ غارے نمودار شد و پیرے روشندل
بر درِ آن غار نشستہ و از زحمتِ اغیار وارستہ دید۔ بنزدیک شد۔
پیر از صحیفۂ ضمیر نقشِ مُرادِ شاہ خواندہ زبانِ نیاز برکشود کہ از گذشتہائے
خود یاد دارم کہ در گوشۂ این غار گنج گرانست و چون من از ہمہ چیز
دست شُستہ درین غار نشستہ ام اگر خسروِ کشورکشائے توجہ فرمودہ
این دفینہ را بخزانۂ عامرہ برساند ہر آئینہ شایستہ خواہد بُود۔ رائے خُوشحال
شدہ قصۂ خواب درمیان آورد و آن گنج شایگان را بدست آورد۔ درمیانِ
جواہر نوشتۂ عربی برآمد مضمون آنکہ این گنج نامہ من کہ ہوشنگ پادشاہم
برائے دابشلیم امانت گذاشتہ ام و چہاردہ نصیحت کہ سرمایۂ آئینِ
فرمانروایان تواند شد نوشتہ ام۔ باید کہ آنرا پیشوائے خود سازد و شرحِ
آنرا حوالہ بحکیمے کہ در سرندیپ زاویہ نشین است کردہ بُود۔ شاہ چون بہ تختگاہ آمد
ذوقِ سفرِ بلدۂ مذکور در دل اُفتاد و از ملازمان با دو کس کہ برائے عقل
امتیاز داشتند رفتنِ سرندیپ را درمیان آورد۔ وزیرِ بزرگ شدائدِ سفر
بیان کردہ حکایت کبوترے کہ از آشیانۂ خود برآمدہ آزارِ سفر کشیدہ درمیان
آوردہ از چنگالِ شاہین رستن و در دام اُفتادن و از ہمجنسِ خود حکایتِ
شتر بچہ شنیدن با سائرِ حوادث کہ در راہ اُفتادہ بُود بیان کردہ شاہ را ازان

سفر ہائے آمد و شاہ سرگذشتِ باز و زغن در سفر و حضر بیان نمود و گفتنِ زغن قصۂ گربۂ حریص با باز داشتن او سفر و بیان کردنِ باز قصۂ درویشِ گوشہ نشین و پسرِ شمشیر زن آوردہ ارادۂ سفر را بیشتر از پیشتر ظاہر نمود و رخصت دادنِ زغن باز را بسفر و کامیاب شدنِ او درمیان آوردہ وزیرِ بزرگ را خاموش کرد۔ بعدازان وزیرِ خُرد سخنانِ دلاویز در بابِ نارفتنِ سرندیپ درمیان آورد۔ رائے دابشلیم قصۂ پلنگ بچہ را گفتہ بسخنانِ بلند خاطر نشانِ وزرا کرد کہ سفر بہتر از حضر است۔ پس ازان مُلک را بیکے از معتمدانِ دولت سپُردہ با جمعے از خاصان متوجہِ سرندیپ شد و بہ تگا پوے بسیار در سرندیپ بصحبتِ بید پائے برہمن رسید و قصۂ خواب و رسیدن بگنج و گنجنامہ بشرح بیان کرد۔ برہمن مرتاض بر طلبِ بادشاہ تحسین بسیار نمودہ سخنانیکہ سرمایۂ دولت باشد گفتن گرفت و رائے دابشلیم وصیتہائے مذکور را باز گفت و آنچہ درین باب بخاطر میرسید سوال می نمود و جواب می شنود و می گفت۔

بابِ سوم

درگوش ناکردن سخنِ سخن چینان

رائے اعظم دابشلیم با بیدپائے برہمن فرمود کہ مضمونِ وصیت اوّل آن بُود کہ چون کسے ابشرفِ نزدیکیِ بادشاہان مشرف میگردد مردم بر و حسد می برند و بسخنانِ مکر آمیز میخواہند کہ دولتخواہیِ او را خاطرنشانِ بادشاہ گردانند۔ پس بادشاہ را باید کہ در ہر سخن کہ باو رسانند نیکو تأمل فرماید و از راہہائے دُور رفتہ بیغرضِ رسانندگانِ سخن را خاطرنشانِ خود کند و تا از آمیزش و آلایش خالی نیابد بسرحدِ قبول نرساند۔

مثنوی

مدہ راہ صاحب غرض پیشِ خویش ۔۔۔ کہ آمیخت باید گرنوش و نیش

بصورت دہد نوش و یاری کند ۔۔۔ بمعنی زند نیش و خواری کند

ہیچ این چنین شدہ است کہ بسخنِ غرض آمیز دوستی بدشمنی انجامیدہ باشد یا محض دُور اندیشی است۔

برہمن قصۂ شیر و گاو را درمیان آورد و گفت آوردہ اند کہ سوداگرے بُود سرد و گرم روزگار دیدہ و تلخ و شیرینِ زمانہ چشیدہ۔ او را سہ پسر بُود کہ

از روے مستیِ جوانی از پیشۂ خود پرہیز نمودہ دست در مالِ پدر دراز کردندے و در تبہ کاری و ناہمواری روزگار گذرانیدندے۔

پدرِ مہربان از شفقت و مرحمت فرزندان را پند دادن آغاز کرد و فرمود کہ اے فرزندان اگر قدرِ مال کہ در بہم رسیدنِ آن رنجے بشما نرسیدہ است نمی شناسید در آئینِ خرد معذور ید امّا باید دانست کہ مال سرمایۂ نیکوئیہا تواند شد و پیرایۂ خوشی ہا توان ساخت۔ اہلِ عالم جویائے سہ مرتبہ اند یعنی فراخیِ زندگانی و بزرگیِ جاہ و رضاے الٰہی و بدان نرسند مگر بچہار چیز (۱) حرفتے نیکو پیش گرفتن (۲) آنچہ بہم رسد نیکو نگاہداشتن (۳) در آنچہ عقل فرماید خرچ نمودن (۴) بقدرِ توانائیِ خود از جاہاے بد پرہیز نمودن۔ پس روے از کاہلی برتافتہ بجانبِ کسب میل نمائید و آنچہ روزگارے دراز از من دیدہ اید بکار برید۔

پسرِ کلان گفت اے پدر تو ما را کسب کردن میفرمائی و این خلافِ توکّل است و من یقین میدانم کہ آنچہ از روزی مقدر شدہ است ہرچند در طلبِ آن سعی نکنم بمن خواہد رسید و آنچہ روزیِ من نیست چندانکہ در جُست و جوے آن کوشش نمایم سود نخواہد کرد۔

مثنوی

ہر چہ کہ روزیست رسد در زمان وانچہ نباشد نرسد بیگمان

پس ز پے آنچہ نخواہد رسید — رنجشِ بیہودہ نباید کشید

و من شنیدہ ام کہ بزرگے گفتہ است آنچہ روزیِ من بُود ہرچند ازو گریختم در من آویخت و آنچہ نصیبِ من نبود چندانکہ دروآویختم از من گریخت۔ پس اگر کار کنم یا بیکار نشینم "نصیبۂ ازل از خود نمی توان انداخت" چنانچہ داستانِ دو پسرانِ بادشاہ گواہِ اینست کہ یکے را بیرنج گنج بدست اُفتاد و دیگرے بامیدِ خزانۂ مُلک و بادشاہی از دست بداد۔

پدر پُرسید کہ چگونہ بُودہ است آن؟

حکایت

پسر گفت در ولایتِ حلب بادشاہے بُود کامگار و فرمانروائے عالی مقدار واورا دو پسر بُود از بادۂ جوانی مست واز شرابِ کامرانی سرخُوش۔ پیوستہ بطرب و نشاط مشغول بُودندے۔ بادشاہ عاقبت اندیشی نمودہ پارۂ دُرو جواہر و نقد وجنس را برا ہریکہ پُشت بردُنیا نہادہ دربیابان صومعہ داشت پنہانی سپُرد و در خانۂ اوزیرِ زمین کردہ وصیت فرمود کہ چون دولتِ بیوفاروے از فرزندانِ من برتابد و پریشانی در احوالِ آنہا راہ یابد بطوریکہ مناسب باشد ازین گنج فراوان خبرکنی شاید کہ بعد از محنت کشیدن از گذشتہ پشیمان شدہ این خزینہ را چنانچہ باید بکار برند و شاہ در درونِ محل جائے راست کردہ چنان فرانمود

که خزانۂ خود را اینجا پنهان میسازد و فرزندان را بران مطلع ساخت که هرگاه محتاج شوید اینجا ذخیرۂ بسیار گذاشته ام وقتِ کار از وے خواهید برداشت۔

بعد ازین حال باندک زمانے شاه وزاهد این سرائے بیوفائے فانی دُنیا را پدرود کردند و آن گنج در صومعۂ زاهد پوشیده ماند۔ برادران بعد از فوتِ پدر در قسمتِ مُلک و مال بجنگ اُفتادند و برادرِ کلان غلبہ کرده تمامیِ مال و جهات را در تصرّفِ خود در آورد و برادرِ خُرد بخود اندیشید که چون دولت روے بزوال نهاد و چرخِ جفا پیشه شیوۂ بیوفائی آغاز کرد بازدل در وبستن و در فراهم آوردنِ او کوشیدن نه آئینِ خردمندی باشد۔ هیچ به ازین نیست که پس ازین گوشۂ درویشی که سرمایۂ خیر اندیشی است از دست ندهم۔ پس راهِ تجرّد پیش گرفته در بیابانے که صومعۂ خرابِ زاهدِ بزرگوار بود آرام گرفت و در آمد و شد بروسے خلق بربسته دران گوشۂ بے توشه بریاضت مشغول شد۔ روزے آب از چاه میکشید۔ آوازِ آب نیامد۔ نیک تامّل کرد۔ در تگِ چاه آب ظاهر نبود۔ اندیشه مند شد که چه شده باشد که آب بدین چاه نمی آید اگر خللے بچاه راه یافته باشد در ینجا بودن مشکل خواهد بود۔ بجهتِ تحقیقِ حال بچاه فرو شد۔ مغاکے دید که از انجا خاکها آمده

راہِ آب را گرفتہ بُود۔ چون آغاز راست کرد و آن مغاک را خواست کہ از خاک و خاشاک پاک ساختہ محکم کند قدم در تَوے نہاد۔ قدم نہادن ہمان بُود و بر سرِ گنج رسیدن ہمان۔

شاہزادہ بران شکرِ خداوند بجا آوردہ بخود گفت کہ اگر چہ مال بسیار است امّا از راہِ درویشی پرہیز نمیباید کرد و این را بآہستگی بقدرِ ضرورت خرج باید نمود۔ "تا ببینیم کہ از غیب چہ آید بیرون"۔

برادرِ بزرگ در غفلت روزگار گذرانیدے و پرواے رعیت و لشکری نداشتے و باُمیدِ گنجِ مَوہُوم کہ در قصرِ پدر خیال می بست ہر چہ بدست آوردے تلف میکردے۔ ناگاہ وَیرا دشمنے قوی پدید آید و قصدِ ولایتِ او کرد۔ شاہزادہ خزانہ را تہی و لشکر را بے سامان و پریشان یافت۔ بدانجا کہ پدر نشانِ گنج دادہ بُود چندانکہ سَعْی بیشتر کرد نشانِ گنج کمتر یافت۔ چون بکلّی از یافتنِ گنج نااُمید شد بالضّرورت بہر حالیکہ داشت روے بجنگ آورد۔ بعد ازانکہ ہر دو طرف صفہا بر آراستند و آتشِ جنگ بالا شد از لشکرِ دشمن تیرے بشاہزادہ رسید و بر جاے سرد شد و قضارا تیرِ آسمانی بپادشاہِ بیگانہ نیز رسید و رختِ ہستی بربست و ہر دو لشکر پریشان ماندند۔ نزدیک بُود کہ آتشِ فتنہ افروختن گیرد و اہالیِ ہر دو مملکت سوختہ شوند۔ آخر دانایانِ

ہردو سپاہ اتفاق نمودہ از دودمانِ فرماندہی بادشاہے نیکو خصلت جستند نشانِ شاہزادۂ گوشہ نشین دادند۔ کارداران ملک بر درِ صومعۂ وے رفتہ شاہزادہ را بتعظیم تمام از کنجِ تنہائی ببارگاہِ بادشاہی آوردند۔

چون نصیب بودبے رنج ہم گنجِ پدر یافت وہم ملک باو قرار گرفت واین حکایت برائے آن آوردم کہ بتحقیق معلوم شود کہ یافتنِ نصیب بسعی و کسب تعلّق ندارد و اعتماد بر توکّل نمودن بہتر از آن باشد کہ تکیہ بر کسب کردن۔

چون پسر این داستان بآخر رسانید پدر فرمود کہ آنچہ تو بیان کردی راست است لیکن این عالَمِ اسباب است۔ اکثرِ کار و بارِ این جہان باسباب وابستہ است۔ باید در اسباب کوشید و اعتماد بر توکّل کرد منفعتِ کسب بیشتر از گوشہ نشینی است چہ نفعِ کسب بدیگرے میرسد و فائدۂ گوشہ نشستن از و در نمیگذرد۔ کسیکہ میتواند کہ بدیگرے نفع رساند حیف باشد کہ کاہلی ورزد۔ تو قصۂ آن مرد نشنیدۂ کہ از دیدنِ حالِ باز و کلاغ ترکِ اسباب کرد و گوشہ گرفت و آخر از مردِ ہوشمندِ الٰہی چہ عتاب کشید و چہ خجالت دید۔ پسر پرسید چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

پدر گفت آوردہ اند کہ درویشے در آثارِ رحمتِ الٰہی اندیشہ میکرد۔ ناگاہ بازے دید قدرے گوشت در چنگال گرفتہ گردِ درختے پرواز میکرد تا آنکہ

کلاغے بے بال و پر در آشیان اُفتادہ دید۔ آن باز گوشت جدا میکرد و بقدرِ حوصلۂ کلاغ در دہنش می نہاد۔ مرد گفت سُبحان اللہ عنایتِ بادشاہی و رحمتِ نامتناہی نگر کہ کلاغِ بے بال و پر را کہ نہ قوّتِ پریدن دارد نہ قدرتِ جنبیدن بے روزی نمیگذارد۔

مثنوی

ادیم زمین سفرۂ عامِ اوست   برین خوانِ یغما چہ دشمن چہ دوست
چنان پہن خوانِ کرم گسترد   کہ سیمرغ در قاف قسمت خورد

پس من کہ در طلبِ روزی از پا سے نمی نشینم و سر در بیابانِ آز نہادہ ام از سستیِ اعتقادِ من باشد۔ آن بہ کہ پس ازین گوشہ گیرم واز تکاپوے اسباب باز ایستم۔ تا آنکہ دست از ہمہ کار شستہ در گوشہ نشست۔ سہ شبانہ روز در گوشۂ تنہائی بے آب و نان بسر بُرد و از گرسنگی و تشنگی خللے در جوہرِ عقل کہ سرمایۂ تمیز و پیرایۂ ہر چیز است بہم رسیدن گرفت۔ ناگاہ بسر وقتِ او خرد بینا ہے و دُور اندیشے رسید و بعد از دانستنِ حقیقتِ کار نصیحت کرد کہ با دست و پاے را بر بیدست و پاے قیاس کردن و در اسباب بُودہ ترکِ اسباب کردن نہ رضاے الٰہی است و نہ آئینِ خرد مندی۔ چون ترا دست و پاے دادہ اند در معنی رخصتِ تکاپوے کردہ اند۔ تو کلاغ را دیدی واز آن باز چشم چرا پوشیدی و چرا بیہودہ اوقات میگذرانی و قدرِ این گوہرِ گرانمایۂ عقل نمیدانی و این چنین بیکار گذاشتہ کہ نزدیک رسیدہ

کہ ناخوشنود از تو رود و این سرگذشتِ پسندیدہ بدان آوردم تا ترا الظہور رسد کہ در اسباب بودہ توکّل باید کرد۔

پسرِ دیگر سخن آغاز کرد کہ اے پدر چون راہِ کسب پیش گیرم و خدا تعالےٰ از خزانۂ کرمِ خود مال و منال روزی گرداند در خرچ و نگاہداشت آن چہ باید کرد ؟ بشرح باز نماے تا دستور العملِ زندگانیِ خود کنیم۔

پدر گفت مال بہم رسانیدن آسانست و نگاہداشتن واز ان بہرہ مند شدن دشوار و چون کسے را مال بدست افتد دو کار باید کرد۔ یکے آنکہ آنچنان نگاہدارد کہ از تلف و تاراج ایمن تواند بود و دستِ دزد و راہزن و کیسہ بُر از ان کوتاہ باشد کہ زر را دوست بسیار است و زردار را دشمن بیشمار۔ "چرخ نہ برے درمان میزند۔ قافلۂ محتشمان میزند" دوم آنکہ از سودِ زر فائدہ باید گرفت و در اصلِ مال دست دراز نباید کرد۔ اگر از سرمایہ بکار برند و بسودِ آن قناعت نکنند باندک زمانے گردِ فنا از ان برآید۔

مثنوی

ہر آن بحر کاسے نیاید بوے ۔۔۔ باندک زمانے شود خشک پے

گر از کوہ گیری و ننہی بجاے ۔۔۔ سر انجام کوہ اندر آید ز پاے

ہر کرا دخلے نباشد و دائم خرج کند یا خرجش زیادہ از دخل باشد عاقبت کار در بیم گدائی افتد و کارش بہلاک انجامد چنانچہ آن موشِ تلف کار کہ

خوراز غم ہلاک گردانید۔ پسر پُرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟
پدر گفت آوردہ اند کہ دہقانے عاقبت اندیشی کردہ مقدارے از غلہ نگاہداشتہ بود و دستِ خرج ازان کوتاہ ساختہ تا در وقتِ ضرورت ازان فائدہ برگیرد۔ قضارا موشے در نزدیکی انبار خانہ کاشانہ داشت۔ پیوستہ زمین از ہر طرف کافتے و بدندانِ غارا شگاف ہر جانبے روزنے پیدا کردے۔ ناگاہ روزے بہ بہجت افروزی سرِ روزن از میانِ غلہ بیرون آورد و روزیِ فراوان روے بخانۂ او نہاد و بادۂ فراخ دستی آن کوتاہ حوصلہ را از راہِ خردمندی دور داشتہ سرگرمِ غرور و غفلت داشتن گرفت و موشانِ محلہ از مضمونِ این حال آگاہ شدہ در ملازمتِ او کمرِ خدمت بستند۔ دوستانِ نوالہ و حریفانِ پیالہ بر وَے جمع آمدہ چاپلوسیہا کردن گرفتند و از اندیشۂ آنکہ مبادا از سخنِ حق گفتن نقصانے در جاہ و مال و روزیِ ما افتد سخن جز بمرادِ دل و ہواے طبعِ وَے نگفتندے و زبان جز بمدح و دعاے وے نکشادندے و او نیز دیوانہ وار زبان بلاف و دست باسراف کشادہ از خیالِ امروز بفردا نپرداختے۔ چون روزے چند برآمد قحط سالی در میان اُفتاد۔ دہقان درِ انبار کشادہ دید کہ نقصانِ تمام بدان غلہ راہ یافتہ است۔ آہِ سرد از دل کشیدہ باخود گفت اندوہ خوردن در چیزے کہ سودمند نباشد

طریقِ خردمندی نیست - چنان بہتر کہ غلۂ باقیماندہ را بجاے دیگر باید نگہداشت - پس دہقان آن جزوی ماندہ را بجاے دیگر بُرد۔
دران محل آن **موش** کہ خودرا صاحبِ آن خانہ و مہترِ آن کاشانہ می پنداشت درخواب بُود و موشانِ دیگر کہ آشنایانِ نان وآب بُودند از حادثہ واقف شدہ خودہارا ازان سُوراخ بیرون افگندہ ہریک بگوشۂ بیرون رفتند و ولی نعمتِ خودراتنہا گذاشتند "این دغل دوستان کہ می بینی۔ مگسانند گردِ شیرینی" روزِ دیگر کہ آن موش سراز بالینِ آسایش برداشت چندانکہ چپ وراست نظر کرد از یاران کسے راندید - وہرچند کہ از پیش وپس بیشتر جُست از مصاحبان کمتر یافت - از گوشۂ کاشانہ بجُست وجُوے مصاحبان برآمد و خبرِ پریشانیِ روزگار وگرانیِ غلّہ باو رسید مضطرب وار سُوے خانہ روان شد تا ذخیرۂ کہ دارد در محافظتِ آن سعی نماید۔ چون بخانہ رسید از غلہ ہم اثرے ندید - از آن سُوراخ بانبار خانہ درآمد۔ آنقدر خوردنی کہ قُوتِ یکشبہ راشاید موجود نبُود۔ طاقتش طاق گشتہ بدستِ اضطراب گریبانِ جان گرفت و چندان سرپُرسودارا بردیوار زد کہ مغزش پریشان شد و بشومیِ تلفکاری در ہلاکت وخاکساری اُفتاد۔
واین حکایت را فائدہ آنست کہ آدمی راخرج باید کہ فراخورِ دخل باشد وسرمایۂ کہ دارد از سودِ آن بہرہ مند شود۔

قطعہ

چو دخلت نیست خرج آہستہ ترکن — کہ میگویند ملّاحان سرودے
بکوہستان اگر باران نبارد — بسالے دجلہ گردد خشک رودے

چون پدر ازین داستان بپرداخت۔ پسرِ خُرد تر برخاست و آغازِ سخن را بدعاے پدر بیاراست و گفت اے پدر بعد ازین کہ کسے مالِ خود را نیک نگاہداشت و ازان سُودے تمام گرفت آن سُود را چگونہ خرج کند؟ پدر گفت دو قاعدہ رعایت کند۔ یکے آنکہ از اسراف پرہیزد و راہِ اعتدال کہ در ہمہ چیز ستودہ است پیش گیرد۔

مثنوی

ہست بر مَردُمِ عالی گہر — بُخل ز اسراف پسندیدہ تر
گرچہ عطا در ہمہ جا دلکش است — ہر چہ بہنجار بُود آن خوش است

دُوُم از عارِ بُخل و عیبِ کم ہمتی احتراز نماید کہ مالِ بخیل عاقبت ہدفِ تیرِ تاراج و تلف میشود۔ چنانکہ حوضے بزرگ کہ از چند جا جُوے آب در وَے می آید و باندازۂ درآمد برآمد نداشتہ باشد تا چار از ہر طرف راہ جوید واز ہر گوشہ بیرون تراود و رخنہا در دیوارِ وَے اُفتد و آخرالامر آن حوض یکبارہ نابُود شود۔

از آغازِ داستان تا حکایتِ شَنزبہ کہ سرِ مقصود است بتقریب

ذکر یافتہ است و در **کلیلہ و دمنۂ** مشہور برائے گریزگاہِ سخن ہمان نصیحت پدر در ہنر آموختن و مال را بیصرفہ خرچ نکردن است و بگوشِ قبول شنیدنِ پسران نصیحتِ مذکور را و اختیار کردنِ برادرِ بزرگ سفرِ دُور را تا آخرِ قصہ مذکور خواہد شد۔ آنچہ مولانا **حُسین واعظ** جواب گفتنِ پسرِ کلان و دلیل گفتن بر نا کردنِ سعی در اسبابِ دُنیوی و آوردنِ حکایتِ دو پسرِ حاکمِ حلب کہ یکے ترکِ کوشش در کارہا نمودہ گوشہ گرفت و کامیابِ صورت و معنیٰ شد و دیگرے کہ در اسباب تردُّد و تگاپوے نمود بے بہرہ از عالم رفت و جواب دادنِ پدر بسخنانِ دلپذیر و ذکرِ قصّۂ شرمندگیِ آن درویش کہ باز و کلاغ را دیدہ ترکِ اسباب نمودہ بُود و ملزم شدنِ پسرِ کلان و شروع کردنِ پسرِ میانہ روشِ نگاہداشتنِ مال و خرجِ آن را و رہنمونیِ پدر او را بمیانہ روی و عاقبت اندیشی و افسانۂ موش آوردن و خاطر نشین شدنِ سخن و شروع کردنِ پسرِ خُرد و چگونگی در سُودِ راس المال و دل نشان کردنِ پدر روشِ کار تا آخرِ افسانہ در **کلیلہ و دمنہ** مذکور نیست والحق کہ برائے گریزگاہ این سہ سخنِ دُور و دراز زیادہ از حد بُردن مناسب نبُود۔ میخواستم کہ با آنچہ در **کلیلہ و دمنہ** است بسند کنم لیکن چون خالی از فائدہ نبُود آوردہ شد۔

الغرض چون پسران نصائحِ پدر شنیدند ہر یکے از آنہا حرفے

پیش گرفته دست از بے حرفگی و کاہلی باز داشتند۔ پسر بزرگ سوداگری
اختیار کرد و سفرِ دور دست پیش گرفت۔ با وے دو گاوِ بارکش بود۔
یکے را **شنزبہ** نام بود دیگر را مندبہ۔ از محنتِ راہ و درازیِ سفر
فتورے باحوالِ آنہا راہ یافت قضارا در اثناے راہ زمینِ نشیب کہ
پرگل بود پیش آمد و **شنزبہ** دران بماند۔ خواجہ بفرمود تا بکوششِ
تمام بیرون آوردند۔ چون طاقتِ جنبش نداشت یکے را بمزد گرفتہ بغمخوارگیِ
او نامزد کرد کہ چون قدرے قوّت پیدا کند اورا بکاروان رساند۔ مزدور
یکدو روزے در بیابان ماندہ از تنہائی ملول شد و **شنزبہ** را
گذاشتہ خبرِ مُردنِ او بخواجہ رسانید و **شنزبہ** را باندک زمانے
قوّتِ جنبش پدید آمد۔ در طلبِ چرا ہر طرف می پوئید تا بمرغزارے
خوش ہوا رسید۔

شنزبہ را آن سرمنزل خوش آمد و آنجارا خانہ ساخت
و چون یکچندے بارِ مشقت و قیدِ خدمت در صحراے دلکشاے وہواے
فیض بخش بمراد گذرانید بغایت قوی جثّہ و فربہ شدہ مستی آغاز کرد و
از ذوقِ آرامش بنشاطے ہرچہ تمامتر بانگِ بلند میکرد و در نواحیِ
آن مرغزار شیرے بر سریرِ فرمانروائی بود جانورِ بسیار در خدمتِ او
کمربستہ و درندۂ بے شمار سرِ بندگی بر خطِ حکمِ او نہادہ و آن شیر جوانے

خودراے ورعنا بُود۔ ہرگز گاو ندیدہ و آوازِ او نشنیدہ۔ ہموارہ از غرورِ جوانی ببرِ تیز حملہ و فیلِ قوی جُثّہ را در نظر نیاوردے و از مستیِ کامرانی نظر بر بسیاریِ حشمِ خود انداختہ کسے را از خود بزرگتر خیال نکردے۔ نہ در کار و بارِ خود مشورتے میکرد و نہ از روزگار خبرے داشت۔

ناگاہ چون بانگِ **شنزبہ** بگوشِ او رسید چون مثلِ این آوازے ہرگز بگوشِ او نرسیدہ بُود ہراس و ترسِ بسیار بخاطرِ او راہ یافت و از بیمِ آنکہ ملازمانِ درگاہ ندانند کہ ترس بدو راہ یافتہ بہیچ جانب سیر نمیفرمود و از اندیشۂ آنکہ سباع بر نادانیِ او اطلاع یابند از حقیقتِ آوازِ ہولناک نمی پرسید۔ در حشمِ او دو شغال بُودند۔ یکے را **کلیلہ** میگفتند و دیگرے را **دمنہ** کہ بخوشس رائی و تیز فہمی مشہور بُودند۔ اما **دمنہ** بزرگ منش تر بُود و در خواہشِ جاہ و ناموس حریص تر۔

دمنہ بفراست دریافت کہ **شیر** را ترسے راہ یافتہ و ازین رہگذر دل مشغولی دارد۔ با **کلیلہ** گفت چہ می بینی در کارِ این **مَلِک** کہ نشاطِ سیر و شکار گذاشتہ است و بر یکجاے قرار گرفتہ؟

کلیلہ جواب داد کہ ترا باین سوال چہ کار و با گفتنِ این سخن چہ مناسبت۔ "تو از کجا و سخنِ سرِّ مملکت ز کجا؟" ما بدرگاہِ این مَلِک روزی

می یابیم و در سایۂ دولتش بآسایش روزگار میگذرانیم۔ بهمین بسند کن و از بازپرسِ اسرارِ بادشاہان و تحقیقِ احوالِ ایشان درگذر چه ما ازان طبقه نیستیم که بصحبت و ندیمیِ سلاطین مشرف توانیم شد یا سخنِ ما را نزدیکِ بادشاہان اعتبارے باشد۔ پس ذکر کردنِ ایشان تکلف باشد و ہر که بتکلف کارے کند که سزاے آن نباشد بدو آن رسد که بوزنه رسید۔ دمنه گفت چگونه بوده است آن؟

حکایت

کلیله گفت آورده اند که بوزنهٔ دُرُودگرے را دید که بر چوبے نشسته بود و آنرا می بُرید و دو میخ داشت یکے را در شگافِ چوب فرو کوفتے تا بُریدن آسان گشتے و چون شگافِ چوب از حدِ معین درگذشتے دیگرے را کوفتے و میخِ پیشینه را برآوردے۔ درین میان دُرُودگر بحاجتے برخاست۔ بوزنه چون جاے خالی دید بر چوب نشسته بُریدن گرفت۔ ازان جانب که بُریده بود دُمِ او در شگافِ چوب آویخته شد و آن میخ که در پیشِ کار بود پیش ازانکه دیگرے بکوبد از شگاف برکشید۔ فی الحال ہر دو طرفِ چوب بہم پیوست و دُمِ او درمیانِ چوب محکم بماند۔ بوزنه ازین حال رنجور شد و مینالید و میگفت "آن به که ہر کسے بجهان کارِ خود کند۔ وانکس که کارِ خود نکند نیک بد کند۔" کارِ من میوه چشیدن است نه اره کشیدن

وپیشۂ من تماشاے بیشہ است نہ زدنِ تبر وتیشہ۔

بوزنہ باخود درین اندیشہ بود کہ دُرُودگر باز آمد۔ اورا دستبُردے بسزا نمود چنانکہ دران ہلاک شد۔ ازاینجا این مثل شد کہ دُرُودگری کارِ بوزنہ نیست۔ واین حکایت براے آن آوردم تا بدانی کہ ہر کسے را کارِ خود باید کرد و قدم از اندازۂ خود بیرون نباید نہاد۔

دمنہ گفت آنچہ گفتی دانستم لیکن بدان کہ شکم بہر جاے پُر شود و بہر چیز سیر گردد۔ دانایان کہ راہِ خطرناک رفتہ نزدیکیِ پادشاہان طلب کردہ اند براے طُعمہ ولُقمہ نبودہ است بلکہ فائدۂ ملازمتِ پادشاہان یافتنِ منصبِ عالی باشد کہ بوسیلۂ آن دلِ دوستان بدست توان آورد و خاطر از دشمنان جمع توان کرد و قطع نظر از لُطفِ دوست و قہرِ دُشمن بغورِ ستمدیدگان باید رسید و خاطرِ شکستہ دلان بدست آورد و ہر کہ ہمتِ او درین درگاہِ بزرگ خواب و خورشِ خود باشد در شمارِ بہائم است چون سگِ گُرسنہ کہ باستخوانے شاد شود وگربۂ خسیس طبع کہ بپارۂ نان خوشنود گردد و مقرر است کہ شیر اگر خرگوشے را شکار کردہ باشد چون گورے بیند دست ازو باز داشتہ روے بشکارِ گور کند۔ ”ہمت بلند دار کہ پیشِ خدا و خلق۔ باشد بقدرِ ہمتِ تو اعتبارِ تو۔“ ہر کہ درجۂ بلند یافت اگرچہ چون گُل کوتاہ زندگانی باشد بواسطۂ نیکنامی او خردمندان اورا درازعمر می شمرند و آنکہ بدون ہمتی نزدِ

وپست فطرتی سرفرود آورد چون برگِ چنار اگرچہ دیر پاید نزدیکِ اہلِ دانش وزنے ندارد۔ "سعدیا مردِ نکونام نمیرد ہرگز۔ مُردہ آنست کہ نامش بہ نکوئی نبرند"۔

کلیلہ گفت آنچہ بیان کردی شنیدم لیکن بعقلِ خود رجوع کن کہ معلوم خواہد شد کہ خواہشِ منصبہاے بزرگ از کسے نیکوست کہ با بزرگ زادگی نیکو سیرتی جمع کردہ باشد و ما ازان طائفہ نیستیم کہ در طلبِ آن قدم توانیم نہاد چہ فرومایگیِ ذاتِ ما ازان روشن تر است کہ کسے را شکے دران افتد۔

دمنہ گفت دستایۂ بزرگی عقل و ادب است نہ اصل و نسب۔ ہر کہ فہمِ درست و خردِ کامل دارد خویشتن را از پایۂ خسیس بمرتبۂ شریف رساند و ہر کہ بیخردی و بیفکری ببنیاد از بلند مرتبگی نُزود بہ پستی گراید و از معمورۂ ہستی بویرانۂ نیستی آید۔

قطعہ

بہ پیشکاریِ عقلِ شریف ورایِ درست ۔۔۔ توان کمندِ تصرّف بر آسمان افگند
وگرنہ دیدۂ دل برکشاید از ہمت ۔۔۔ نظر بسوے معالی نمیتوان افگند

وبزرگان گفتہ اند کہ ترقی بمرتبہاے بلند بمحنتِ بسیار دست دہد و فرود آمدن از مرتبۂ بزرگی باندک کلفتے میسر گردد۔ چنانکہ سنگِ گران را بمشقّتِ

فراوان از زمین بر دوش توان برکشید و باندک اشارتے بر زمین توان انداخت و بواسطۂ این است کہ بجز مردِ بلند ہمّت کہ توانائیِ بارِ محنت کشیدن داشتہ باشد کسے دیگر خواہشِ مرتبۂ عالی نمیتواند کرد" نازنین را عشق ورزیدن نزیبد جانِ من۔ شیر مردانِ بلاکش پا درین غوغا نہند" ہرکہ آسایش طلبد دست از آبرو شستہ ہموارہ در خواری و ناکامی خواہد بود و ہرکہ بر خود درِ رنج کشودہ تگاپوے نماید و از خارستانِ راہ نیندیشد در اندک زمانے در چمنِ بزرگی گلِ مراد خواہد چید۔ توبگر داستانِ آن دو مردِ ہمراہ نشنیدۂ کہ یکے بطلبِ درست وکشیدنِ رنج بذروۂ بادشاہی رسیدہ و دیگرے بسببِ کاہلی وتن آسانی در خاکِ خواری و پریشانی بماند۔ **کلیلہ** گفت چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

دمنہ گفت دو مصاحب بودند۔ یکے **سالم** نام داشت ودیگرے **غانم** سفرے پیش گرفتہ دشت و بیابان می پیمودند۔ گذرِ ایشان بردامنِ کوہے افتاد بس بلند و در پاےِ آن کوہ چشمۂ آب بود در غایتِ شیرینی و در پیشِ چشمہ حوضِ بزرگ راست کردہ بودند و گرداگردِ حوض درختانِ سایہ دار سر در سر آوردہ۔ القصّہ آن دو ہمراہ بدان منزلِ پاک رسیدند۔ چون جاے خوش ومحلِ دلکش بود برسمِ آسایش مقام گرفتند و بعد از آسودگی بر اطرافِ

حوض و سرچشمہ گذرے میکردند و بہر جانب نظرے می افگندند۔ ناگاہ برکنارِ حوض سنگے سفید دیدند کہ بروے خطِ چند نوشتہ اند۔ چون بدیدۂ تامّل ملاحظہ نمودند نوشتہ بُود کہ اے مسافرے کہ این منزل را بآمدنِ خود مشرف ساختی مہمانیِ ترا خُوب فکر کردہ ایم ولے شرط آنست کہ از سرگذشتہ پاے درین چشمۂ آب نہی و از بیم گرداب اندیشہ ننمودہ بہر طوریکہ توانی خود را بکنار اندازی و شیرے از سنگ تراشیدہ در پایانِ کوہ نہادہ اند آنرا بے درنگ بر دوش گرفتہ بیک دویدن خود را ببالاے کوہ رسانی و از نہیبِ درندہ ہاے خونین نترسی و از خار ہاے جگر دوز کہ دامن گیر شود از کار بار نمانی کہ چون راہ بسر آید درختِ مراد برآید۔

بعد از دانستنِ مضمونِ خط غانم روے بسالم کرد کہ اے برادر بیا تا بپاے ہمّت این میدانِ پُر خطر را بپیمائیم۔ "یا بامُراد بر سرِ گردون نہیم پاے۔ یا مردوار در سرِ ہمّت کنیم سر۔"

سالم گفت اے یارِ عزیز، بمجرد نوشتۂ کہ نویسندۂ آن معلوم نیست درین راہِ پُر خطر در آمدن و بخیالِ فائدۂ وہمی در چنین مہلکۂ بزرگ خود را انداختن نشانِ بیخردیست۔ ہیچ عاقل زہر بیقین و تریاک بگمان نخورد و ہیچ خردمند محنتِ نقد براحتِ نسیہ قبول نکند۔

غانم گفت اے رفیق ہوسِ آسودگی مقدمۂ خسّت و پستیِ ہمّت

است و راہِ خطرناک رفتن وسعی کردن نشانِ دولت و عزت - سرِ مردِ بلند ہمت بگوشہ و توشہ فرو نیاید - تا پایۂ بلند بدست نیارد از پاے ننشیند - گُلِ مقصود بیخارِ محنت نتوان چید و درِ گنجِ مُراد جُز بکلیدِ رنج نتوان کشاد - مرا ہمّت عنانِ جان گرفتہ بسرِ کوہ خواہد کشید و از گردابِ بلا و مہلکۂ فنا نخواہم اندیشید -

سالم گفت در راہے قدم نہادن کہ پایان ندارد و در دریاے شنا کردن کہ کنارہ اش پدید نیست از روشِ خردُ در نیاید - عاقل تا در آمد و برآمدِ خود را نیک نہ بیند و ضرر و فائدۂ آنرا نیک نسنجد چگونہ دران کار شروع کند ؟

مثنوی

تا نکنی جاے قدم استوار پاے منہ در طلبِ ہیچ کار

در ہمہ کارے کہ درآئی نخست رخنۂ بیرون شدنش کن درست

شاید کہ این خط بمسخرگی نوشتہ باشند یا این چشمہ گردابے باشد کہ با شنا بکنار نتوان آمد و اگر خلاص از و میسر گردد شاید کہ شیرے درانطرف نباشد و اگر باشد سنگین باشد کہ بر دوش نتوان کشید و اگر توان برداشت ممکن کہ بیک دو یدن بسرِ کوہ نتوان رسید و اگر اینہمہ بجا آوردہ شود ہیچ معلوم نیست کہ نتیجہ خواہد داد یا نہ - من درین کار ہمراہ نیم و ترا نیز ازین

اندیشه منع میکنم۔

غانم گفت ازین سخن درگذر که سودمند نیست که من این راه میروم ومیدانم که تو توانائیِ همراهیِ من نداری ودرین کار موافقت نکنی۔ بارے بتماشا نگاہے کن وبدُعا د نیاز مدد ے بده۔

سالم گفت می بینم که بسخنِ من باز نمی آئی و ترکِ این کارِ ناکردنی نمی کنی۔ من طاقتِ دیدنِ این حال ندارم وتماشاے کارے که ملائم طبع ومقبولِ دلِ من نیست نتوانم کرد۔ من صلاح دران دیده ام که پیش ازانکه تو درین کار آغاز کنی من ازینجا بروم۔ پس از راهِ بیمروتی وبیوفائی درآمده غانم را تنها گذاشته روبراه آورد۔

غانم دل از جان برداشته بلبِ چشمه آمد وگفت "در بحرِ محیط غوطه خواهم خوردن۔ یا غرق شدن یا گهرے آوردن"۔ پس به نیروے بخت وپاے همت قدم درچشمه نهاد وبشناے یقین وتوفیقِ ایزدی بکنار رسید وشیرِ سنگین را بردوش کشیده بیک دویدن خود را بسرِ کوه رسانید۔ وازطرفِ کوه شهرے بزرگ دید۔ بجانبِ آن نظر میکرد که ناگاه از شیرِ سنگین آوازے بآن شدت که زلزله درکوه وصحرا افتاد بیرون آمد وچون آن آواز بگوشِ مردمِ شهر رسید خلقے بسیار ازان طرف بیرون آمدند وروے بکوه نهاده متوجه غانم شدند۔ غانم عجائبِ قدرتِ الٰهی را ملاحظه کرده حیران بود که جمعے

از بزرگان سجدۂ اخلاص بغانم نمودہ رسم نیاز بجا آوردند و بالتماسِ تمام براسپِ دولت سوار کردہ بجانبِ شہر بُردند و سروتنِ اورا بگلاب شُستہ خلعتِ گرانمایۂ شاہی را پوشانیدند و فرمانروائی آن مُلک را باو سپردند۔ غانم از حقیقتِ معاملہ پُرسید۔ جواب دادند کہ حکماے پیشین درین چشمہ طلسمے ساختہ اند۔ ہرگاہ حاکمِ این شہر این سراے فانی را وداع میکند اللہ تعالےٰ بختِ بلندے را کہ حالتِ سروری داشتہ باشد بسرِ چشمہ می آرد تا آن جوان بخت بیدرقۂ عنایتِ الٰہی از چشمہ گذشتہ شیر مذکور را بر دوش گرفتہ بالا می آید و بشنیدنِ صداے شیر ساکنانِ این شہر شکرِ ایزدی بجا آوردہ اورا بہ بزرگی و کلانیِ خود بر داشتہ در سایۂ عدالتش باسایش روزگار میگذرانند۔

دمنہ گفت من این حکایت براے آن آوردم تا بدانی کہ نوشِ نازو نعمت بے نیشِ آزار و محنت میسر نیست۔ ہر کرا سوداے سرافرازی پدید آید پایمالِ ہر سفلہ نخواہد شد و بمرتبۂ پست و سرمایۂ زبونِ قناعت نخواہد کرد و من تا نزدیکیِ شیر حاصل نکنم پاے بر بسترِ راحت دراز نخواہم کرد۔

تمام شد

فرہنگ و لغاتِ گلستان

صفحہ ۱

مِنّت - احسان جتانا - احسان کرنا -

خدا - آپ آنیوالا - بغیر دوسرے کے آپ ظہور

مین آنیوالا - مالک (اسم فاعل سماعی مخففِ خودآی)

عزّ - غالب ہوا - مجازاً عزت والا - غالب مشتق

ہے عزّ سے جسکے معنی ہین بزرگ ہونا -

جَلَّ - بزرگ - برتر (عزّ و جلّ دونون ماضی

کے صیغے ہین) -

طاعت - بندگی - فرمانبری - طاعات جمع -

موجب - سبب - واجب کرنیوالا -

موجبات جمع -

مزید - زیادتی - زیادہ ہونا -

نَفَس - سانس - دم - انفاس جمع -

مُمِدّ - مددگار - دراز کرنے والا -

ذات - ہر چیز کی حقیقت - مُرادروح -

ذوات جمع -

عُہدہ - ذمّہ داری - ازعہدۂ چیزے برآمدن

کسی چیز کی ذمّہ داری کو پورا کرنا -

اِعملوا - عمل مین لاؤ -

آلِ داؤد - داؤد کی اولاد -

شکراً - شکر کو -

وقلیلٌ - اور تھوڑے ہین -

مِن عِبادِی - میرے بندون مین سے -

شکور - شکر کرنیوالے - شکر گذار -

تقصیر۔ کمی کرنا۔ خدمت مین کمی کرنا۔ یہان عبادت وشکر کی کمی مُراد ہے۔ تقصیرات جمع۔

عُذر۔ معافی مانگنا۔ عاجزی کرنا۔ عُذران جمع

عُذر آورد۔ معافی مانگے۔

خداوندی۔ آقا ہونا۔ مالک ہونا (وند کلمۂ تشبیہ ونسبت۔ ی مصدری)

الوان۔ رنگ برنگ۔ لون کی جمع۔

کشیدہ۔ بچھا ہُوا ہے۔ پھیلا ہُوا ہے۔

ناموس۔ عزّت وآبرو۔ شرم وحیا۔ نوامیس جمع۔

فاحش۔ بہت بُرا۔ بہت بڑا۔ فواحش جمع۔

وظیفہ۔ روزینہ۔ ہرروز کی مقررّہ چیز۔ وظائف جمع۔

صفحہ ۲

مُنکر۔ بُرا۔ خراب۔

نبرد۔ زائل نہین کرتا۔ بند نہین کردیتا۔

گبر۔ آتش پرست۔ بے دین۔

ترسا۔ آتش پرست۔ بُت پرست۔ کافر۔

وظیفہ خور۔ روزینہ کھانیوالا۔ ہرروز کا رزق پانے والا۔

نظر داشتن۔ دیکھنا۔ توجہ اور مہربانی کرنا۔

فرّاش۔ فرش بچھانیوالا۔ صیغۂ مبالغہ۔

صبا۔ بہار کی ہوا۔ صبح کی ہوا۔ وہ ہوا جو شمال ومشرق کے درمیان سے چلے۔ صَبَوات واَصْبا جمع۔

زمرّد۔ ایک سبز رنگ کا جوہر ہے۔

فرشِ زمرّدین۔ سبزہ اور نباتات۔

بَنات۔ بیٹیان۔ لڑکیان۔ بنت کی جمع

نَبات۔ سبزہ۔ روئیدگی۔ نباتات جمع۔

مہد۔ پالنا۔ گہوارہ۔ جھولنا۔ مُہود جمع۔

خلعت۔ انعامی پوشاک۔

نوروز۔ نیا دن۔ فارسی نئے سال اور فروردین مہینے کا پہلا دن۔ اس روز آفتاب برجِ حمل میں داخل ہوتا ہے اور پارسی لوگ

عید مناتے اور انعام و پوشاک تقسیم کرتے ہین۔
خلعتِ نوروزی - نوروز کی انعامی پوشاک۔
قبا - ایک خاص قسم کا لباس۔ دوننہ کا چوغہ۔ اقبیہ جمع۔
استبرق - ہری اطلس - سبز ریشم۔
قبائے استبرق - مُراد سبز پتّے۔
دربرگرفتن - پہنانا - پہننا۔
اطفالِ شاخ را برسر - برسرِ اطفالِ شاخ (را اضافی)۔
قدوم - آنا۔ سفر سے لوٹنا۔
ربیع - بہار فصلِ بہار۔
فائدہ - دایۂ ابر۔ بناتِ نبات - مہدِ زمین۔ اطفالِ شاخ - کُلاہِ شگوفہ مین اضافتِ تشبیہی ہے یعنی ابر مانندِ دایہ - سبزہ مثلِ دختران - زمین مانندِ مہد - شاخ چون اطفال - شگوفہ مثلِ کُلاہ۔
عُصارہ - نچوڑ رست - رس۔
تاکی - انگور کا تاک۔ انگور کا درخت - ی نسبتی۔
نحلی - شہد کی مکھی کا - نحل شہد کی مکھیان - نحلت کی جمع۔
فائق - اعلیٰ درجہ کا - فوقیت رکھنے والا۔
باسق - بڑھنے والا - بلند۔
درکارند - اپنے اپنے کام مین مصروف ہین۔
تا تو نانے بکف آری - تاکہ تو اپنی روزی حاصل کرے۔
کف - ہتھیلی - مجازاً ہاتھ - کفوف جمع۔
بغفلت - خدا کی یاد سے غافل ہوکر۔
خبر - حدیث حضرت محمد صلعم کا قول - اخبار جمع۔
کائنات - دُنیا مخلوقات - موجودات۔
مفخر - فخر - فخر کی جگہ۔
عالمیان - دُنیا والے - مخلوقات - عالمی کی جمع - ی نسبتی۔
رحمتِ عالمیان - مخلوقات کے لئے

خدا کی مہربانی۔

صَفوت۔ مقبول۔ برگزیدہ۔

صَفوتِ آدمیان۔ سب آدمیون مین برگزیدہ و مقبول۔

تتمّہ۔ خلاصہ۔ کام کا انجام۔ تمام یعنی پورا کرنے والا۔

احمد۔ بہت حمد کے لائق۔

مُجتبیٰ۔ مقبول۔ برگزیدہ۔

مُصطفےٰ۔ صاف کیا گیا۔ برگزیدہ۔

صَلّی اللہ علیہ وسلّم۔ اُن پر خدا کی رحمت اور سلام ہو۔

شفیع۔ گناہ بخشانیوالا۔ سفارش کرنیوالا۔

مُطاع۔ اطاعت کیا گیا۔ آقا۔

قسیم۔ خوبصورت تقسیم کرنے والا۔

جسیم۔ بڑے مرتبہ والا۔

وسیم۔ حسین۔ نشان کیا گیا۔ کیونکہ آپ کی پُشت پر مُہرِ نبوت کا نشان تھا۔

صفحہ ۳

اُمّت۔ گروہ۔ کسی مذہب کا ماننے والا گروہ۔ اُمم جمع۔

پشتیبان۔ مددگار۔ طرفدار۔ سہارا دینے والا۔

نُوح۔ ایک پیغمبر صاحب کا اسم شریف ہے۔

بَلَغ۔ پہنچا وہ۔

عُلٰی۔ بلند مرتبہ۔ بزرگی۔

بِکمالہٖ۔ اپنے کمال کے سبب سے۔

کَشَفَ۔ دُور کردیا۔ ہٹا دیا۔

دُجیٰ۔ سخت تاریکی۔ اندھیرا۔

بِجمالہٖ۔ اپنی خوبصورتی کے سبب سے۔

معنی۔ وہ اپنے کمال کے سبب سے بلند مرتبہ پر پہنچے۔ اور اُنہون نے اپنے حُسنِ ظاہر وباطن سے تاریکی کو دُور کردیا۔

حَسُنَت۔ اچھی ہوگئین۔

خِصالہٖ۔ اُنکی عادتین۔

صَلُّوا۔ درود بھیجو۔

عَلَیْہِ - اُس پر۔

آل - اولاد - پیروی کرنے والے۔

حسنت - اُن کی تمام عادتیں اچھی ہیں - اُن پر اور اُن کے گروہ پر درود بھیجو۔

اِنابت - توبہ کرنا - دُعا مانگنا۔

اجابت - قبول کرنا - قبولیت - جواب دینا۔

جل و علیٰ - بزرگ و برتر۔

تعالیٰ - بلند - برتر۔

نظر کردن - دیکھنا - مہربانی کرنا - انظار جمع

[illegible] - بُلانا - [illegible] تا ہے۔

اعراض - منہ پھیرنا - توجہ نہ کرنا۔

تضرّع - عاجزی کرنا - گڑگڑانا۔

سبحانہٗ تعالیٰ - پاک و برتر۔

یا ملائکتی - اے میرے فرشتو۔

قد - یہ حرف جب ماضی پر آتا ہے تو تحقیق [illegible] دیتا ہے۔

اِستحییت - میں نے شرم کی۔

مِنْ عَبْدِی - اپنے بندہ سے۔

لَیْسَ - نہیں ہے۔

لَہٗ - اُس کے واسطے۔

غَیْرِی - میرے سوا (کوئی وسیلہ)۔

فَقَدْ - پس تحقیق۔

غَفَرْتُ - میں نے بخش دیا۔

دعوت - دُعا - پُکارنا - بُلانا۔

عاکفان - گوشہ نشین - عاکف کی فارسی جمع۔

مُعترف - اقرار کرنے والا - معترفین جمع۔

مَا عَبَدْنَاکَ - ہم نے تیری عبادت نہیں کی۔

حَقَّ عِبَادَتِکَ - جیساکہ تیری عبادت کا حق ہے۔

واصفان - تعریف کرنیوالے - واصف کی فارسی جمع - واصفین عربی جمع۔

حِلیہ - شکل - صورت - حُلیہ - زیور - آرائش - حُلّی جمع۔

تحیّر - حیرت - حیرانی۔

ما عرفناک - ہم نے تجھکو نہین پہچانا۔

حق معرفتک - جیسا کہ تجھ کو پہچاننا چاہیئے۔

مطلب یہ کہ انبیا و اولیا بھی اُسکی حقیقت جاننے مین حیران و عاجز ہین۔

بیدل - عاشق - بے قابو۔

مطلب یہ کہ بیچین عاشقانِ خُدا نہ تو اُسکی تعریف کرسکتے ہین اور نہ اُسکا پتا بتاسکتے ہین۔ کیونکہ جب وہ اُسکے جلوہ سے قتل (حیران) ہوگئے تو پھر اُنکے مُنہ سے کیا آواز نکلے۔

صفحہ ۵

صاحبدل - صوفی - خداشناس (الفِ اضافت)

جیب - گریبان - جُیُوب جمع۔

مُراقبہ - گردن جُھکانا - حفاظت کرنا - اُمیدوار ہونا - خدا کی یاد مین اور اُس کے جلوہ کی اُمید مین گردن جُھکا کر اُسکے خیال اور اُسکی یاد مین محو ہونا۔

سر بجیبِ مراقبہ فرو بُردہ بود - خدا کی یاد اور اُسکے جلوہ کی اُمید مین گردن جُھکا رکھی تھی۔

مکاشفہ - ظاہر ہونا - خدا کے بھیدون کا دل پر ظاہر ہونا - مکاشفات جمع۔

مستغرق - غرق - ڈوبنے والا - مجازاً ڈوبا ہُوا۔

اصحاب - احباب - دوست - صاحب کی جمع۔

انبساط - خوشی - خوش طبعی۔

کرامت - بزرگی - ولی کا باطنی فیض عطا کرنا۔

تحفۂ کرامت - بزرگی کا تحفہ - ولی ہونے کا تحفہ۔

بخاطر داشتم - مین نے دل مین یہ ارادہ کیا تھا۔

درختِ گل - مراد ذاتِ خدا۔

دامنے - بڑا دامن - پورا دامن (یائے تعظیم)

ہدیہ - تحفہ - سوغات - ہدایا جمع۔

دامنم از دست رفت - میرے ہاتھ سے دامن چھوٹ گیا - مین بے اختیار ہوگیا۔

مُرغِ سحر - بُلبُل - مُراد راز ظاہر کردینے والے صوفی۔

پروانہ - پتنگا - مراد سچا عاشق -
آوازنیامد - آوازہ نکلی - کوئی بھید ظاہر نہین کیا -
قیاس - اٹکل - اندازہ - قیاسات جمع -
وہم - بغیر سوچے دل مین بات پیدا ہونا - اوہام جمع -
مجلس - بیٹھنے کی جگہ - دُنیا - مجالس جمع -
اوّلِ وصف - تعریف کا شروع -
محامد - تعریفین - محمدت کی جمع -
پادشاہ - رعیت کی حفاظت کرنیوالا - پاد اصل مین پاٹ بمعنی تخت ہے اور شاہ بمعنی مالک یعنی تخت کا مالک -
اتابک - اُستاد - اتالیق - بزرگ - سردار -
ذکرِ جمیل - یاد کرنا - اذکار جمع -
جمیل - نیک - عمدہ -
افواہ - مُنہ - فُوہ کی جمع -
صیت - آوازہ - شہرت -

بسیط - کشادگی - بسیطِ زمین = تمام دُنیا -
قصب الجیب - نرکل - کانس - ایک قسم کا چھوارا - وہ نلکی جسمین کاغذ لپیٹ کر رکھتے ہین - قصب معنی نَے - جیب معنی درمیان اور سینہ یعنی وہ چیز جو اندر سے خالی ہو - بعض کے نزدیک قصب الحبیب ح سے ہے یعنی وہ نَے جو محبوب و مرغوب ہے - مُراد گنّا اس صورت مین ہمچو نیشکر کی جگہ شکر پڑھنا چاہئے -
منشآت - مضامین - مسودے - عبارتین -
کاغذِ زر - ہُنڈی - وہ کاغذ جسکے ذریعہ سے روپیہ ملے -
فضل - علم کی زیادتی -
بلاغت - گویائی - خوش بیانی - موقعہ کے موافق گفتگو کرنا - تھوڑے الفاظ مین بہت معنی بیان کرنا -
حمل - گمان - حمل کردن - خیال کرنا - رائے قائم کرنا -

قطب - کیلی - دُھری - دار و مدار - ہر چیز کی اصل - اقطاب جمع -

صفحہ ۵

قائم مقام سلیمان - حضرت سلیمٰن کا جانشین -

ناصر - مددگار - انصار جمع -

اہلِ ایمان - ایماندار لوگ - مسلمان -

شہنشاہ - بڑا بادشاہ - شاہِ شاہان کا مخفف ہے -

مظفر الدنیا والدین - دین اور دُنیا کا فتحمند -

ظلّ اللہ - خدا کا سایہ ہے -

فی ارضہٖ - اُسکی زمین مین -

ربّ الارض - زمین کا مالک (خدا) رب کی جمع ارباب - ارض کی جمع اراضی -

عنہ راضی - اُس سے راضی ہو -

عین - آنکھ - عیون جمع -

تحسین - تعریف کرنا - تحاسین جمع -

بلیغ - بہت - کامل -

ارادت - خواہش - اعتقاد - ارادات جمع

صادِق - سچا -

لاجرم - خواہ مخواہ - ناچار -

کافہ - گروہ - جماعت -

انام - خلقت - دُنیا کے لوگ -

خواص - خاص لوگ - مُراد اُمرا - عُلما - خاص کی جمع -

گرائیدہ اند - راغب و مائل ہوگئے ہین -

النّاس - آدمی - مردمان -

علےٰ دینِ مُلوکہم - اپنے بادشاہون کے دین پر ہین - دین کی جمع ادیان مُلوک مَلک کی جمع -

مسکین - غریب - عاجز - مساکین جمع -

آثار - نشانیان - مُراد کلامِ شیخ - اثر کی جمع

گرخود - اگرچہ بیشک -

زانکہ...... نظرست } اے بادشاہ جب سے مجھ پر
گر خود...... ہنرست } تیری مہربانی ہے میرا کلام
آفتاب سے بھی زیادہ مشہور ہوگیا ہے۔ اگرچہ میرے
اندر بالکل عیب ہی عیب ہین لیکن جس عیب کو
بادشاہ پسند کرلے وہ بالکل ہنر ہے۔

گلِ خوشبو۔ وہ مٹّی جس سے گُلاب کا عرق
کھینچتے وقت دیگ کا مُنہ بند کرتے ہین۔ یہ مٹّی
خوشبودار ہوتے کے سبب مُلتانی کی طرح استعمال
کی جاتی ہے۔

حمّام۔ غسلخانہ۔ حمّامات جمع۔

محبوب۔ دوست۔ عزیز

مُشک۔ کستوری (ہرن کی ناف سے نکلتا ہے)

عبیر۔ ایک مرکّب خوشبو جو مُشک وزعفران و
صندل وگُلاب وغیرہ سے بناتے ہین۔

دِل آویز۔ دلپسند۔ دِل کو اچھّی معلوم ہونیوالی۔

کمال۔ ہُنر۔ خُوبی۔ کمالات جمع۔

گلِ خوشبوے...... من خاکم کہ ہستم

اِس قطعہ سے مطلب یہ ہے کہ مجھ مین کچھ لیاقت
نہ تھی صرف بادشاہ کی قُربت وقدردانی کے
سبب سے میری اس قدر شُہرت ہوگئی ہے۔

اَللّٰھُمَّ۔ اے خدا (اصل مین یا اللہ تھا یائے ندا
کو گراکر آخر مین میم مشدّد مفتوحہ بڑھا دیا)۔

مَتِّع۔ پھل پانیوالا کر۔ فیضیاب کر۔

مسلمین۔ مسلمانون کو (متّع کا مفعول)۔

بِطُولِ حَیَاتِہٖ۔ اُسکی عُمر بڑھنے کے سبب سے۔

ضَاعِف۔ دوچند کردے۔

جمیلہ۔ اُسکے اچھّے اعمال کا۔

حسناتہ۔ اُسکی نیکیون کا۔

اِرفَع۔ بلند کر (صیغۂ امر حاضر معروف)۔

دَرَجٰتِہٖ۔ درجے۔ مرتبے۔ درجہ کی جمع۔

اولیائہ۔ اُسکے دوستون کے۔ اُس کے
نزدیکون کے۔

وُلاتِہٖ۔ اُسکے حاکمون کے۔

دَمِّر۔ ہلاکت لا۔ بربادی نازل کر۔

علےٰ اعدائِہٖ - اُسکے دشمنون پر - اعدا عدو کی جمع ہے -

شُناتِہٖ - اُسکے بدخواہون پریشانی کی جمع -

بِمَا - اُس چیز کی برکت سے -

تُلِیَ - جو پڑھی گئی ہین -

فِی القرآنِ - قرآن شریف مین -

مِن آیاتِہٖ - اُسکی آیتون مین سے -

آمِن - امن مین رکھ -

بَلَدَہٗ - اُسکے شہر یعنی ولایت کو - بلاد جمع -

اِحْفَظْ - حفاظت کر - نگہبانی کر -

وَلَدَہٗ - اُسکے فرزند کی -

لَقَدْ - تحقیق (لام تاکید - قد حرف تحقیق) -

سَعِدَ - نیکبخت ہوگئی - سعادتمند ہُگئی (ماضی معروف)

بِہٖ - اُسکی برکت سے (ضمیرہ کا مرجع ابوبکر) -

دَامَ - ہمیشہ رہے - دوام کی ماضی (دوم) -

سَعْدُہٗ - اُسکی نیکبختی - اُسکا سعد (ابوبکر کے بیٹے کا نام بھی سعد ہے - اسلئے صنعتِ ایہام) -

اَیَّدَہٗ - اُسکی مدد کرے (تائید کی ماضی معروف) -

مولیٰ - مالک - خدا - موالی جمع (ولی) -

بِاَلْوِیَۃِ النَّصْرِ - مدد کے جھنڈون سے - الویہ لوا کی جمع -

نَصْر - فتحمندی - مدد کرنا -

صفحہ

کَذَالِکَ - اُسیطرح (ک حرف تشبیہ - ذالک اشارۂ بعید)

تَنْشَاءُ - نشو ونما پائے - بڑھے (نشو) -

لِیْنَۃٌ - پودا - درخت - کھجور کا تنہ -

ہُوَ عِرْقُہَا - جسکی جڑ وہ (بادشاہ) ہے عرق جڑ - عُروق جمع -

حُسْن - خوبی - عمدگی - محاسن جمع -

نَبَاتُ الْاَرْضِ - زمین کی روئیدگی -

مِنْ کَرَمِ الْبَذْرِ - بیج کی عمدگی سے - بذر کی جمع بُذور -

معنی - تحقیق دُنیا نیکبخت ہوگئی اُس (بادشاہ) کی برکت سے اُسکی نیکبختی ہمیشہ رہے اور جسطرا

فتح کے جھنڈون سے اُسکی مدد کرے اُسیطرح
بڑھے وہ درخت کہ جسکی جڑ وہ (بادشاہ) ہے
اور زمین کی روئیدگی کی خوبی تخم کی عمدگی کی
وجہ سے ہے۔ مطلب یہ کہ جیسا باپ نیک ہے
ویساہی بیٹابھی نیک ہے۔

تقدّس۔ پاک ہُوا۔ پاک ہے۔

خطّہ۔ زمین یا مُلک۔

عامل۔ علم پر عمل کرنے والا۔

قیامت۔ خدا کے سامنے کھڑے ہونیکا دِن (قوم)۔

اقالیم۔ اقلیم کی جمع۔ مُلک۔ ولایت۔ دُنیا کاساتوان حصّہ۔ کیونکہ کُل دُنیا کو سات حصّون مین تقسیم کیا ہے۔

تُرک۔ سپاہی۔ جنگجو۔

نیک محضر۔ نیک خصلت۔ اچھّی عادت والا۔ وہ شخص جو لوگون کو غیبت مین نیکی سے یاد کرے۔

ہِزَبر۔ شیرِ درندہ۔ ہزابر جمع۔

آشوب۔ فتنہ۔ فساد۔

تشویش۔ پریشانی۔ تشاویش جمع۔

دہر۔ زمانہ۔ دُہور جمع۔

بسیط۔ فرش۔ پھیلی ہوئی جگہ۔ بسائط جمع

مامنِ رضا۔ خوشی کی جائے پناہ۔

مامن۔ امن کی جگہ۔ مآمن جمع (امن)۔

صفحہ

تالیف۔ اکٹھا کرنا۔ دو چیزون کو آپسمین ملانا۔ دوسرون کے مضامین کو ترتیب سے جمع کرنا۔ تالیفات جمع۔

ایّام۔ دِن۔ عمر اور زمانہ۔ یَوم کی جمع۔

تلف۔ برباد ہونا۔

تاسُّف۔ افسوس کرنا۔ تاسفات جمع۔

سراچہ۔ حُجرہ۔ چھوٹا مکان۔

نگہ میکنم۔ غور کرتا ہون۔ سوچتا ہون۔

پنجاہ۔ پچاس برس۔ مُراد عمر کا زیادہ حصّہ۔

پنج روز۔ مُراد تھوڑی سی باقی عمر۔

خجل۔ شرمندہ۔

رحلت۔ کوچ (رحل)۔

بار نساخت۔ بوجھ نہ لادا۔ سامان ٹھیک نہ کیا۔

رحیل۔ کوچ۔

بامدادِ رحیل۔ کوچ کی صبح۔ مُراد بڑھاپا۔

سبیل۔ راستہ۔ مُراد عبادت۔ سُبُل جمع۔

ہوس پختن۔ خام خیالی کرنا۔ بہت لالچ کرنا۔

غدّار۔ بڑا بے وفا (غدر)۔

عیش۔ زندگی۔

بتدریج۔ آہستہ آہستہ۔ درجہ بدرجہ (درج)۔

دست از چیزے شستن۔ کسی چیز سے ناامید ہونا۔

چار طبع۔ چار مزاج۔ چار طبیعتیں۔ اربعہ عناصر۔ خشکی۔ تری۔ طبائع جمع۔

قالب۔ سانچہ۔ مُراد جسم۔ قوالب جمع۔

صفحہ ۸

لاجرم۔ ناچار۔ مجبور۔

عارف۔ خدا شناس۔ عُرفا جمع۔

برگ۔ سامان۔

تمّوز۔ سخت گرمی۔ ساون کا مہینہ (چونکہ اس مہینہ مین سورج برجِ سرطان مین رہتا ہے اسلئے سخت گرمی ہوتی ہے اور ساون کے مہینے کو تمُّوز کہتے ہین۔ یہ لفظ رومی زبان کا ہے)۔

مغرور۔ غافل۔ فریفتہ۔

مزروع۔ بویا ہُوا۔ کھیت۔ مُراد عمر۔ مزروعات جمع۔ (زرع)۔

خوید۔ کچا غلّہ۔ گیہون اور جَو کی کچّی بالین

بگوشِ دل۔ بہت توجّہ سے۔

تأمّل۔ سوچنا۔

مصلحت۔ بہتری۔ مصالح جمع۔

نشیمن۔ گوشہ۔ خلوتخانہ۔ گھونسلا۔

عزلت۔ تنہائی۔ بیکاری (عزل)۔

دامن فراچیدن۔ دامن سمیٹ لینا۔ ترک کر دینا۔

دفتر۔ کاغذوں کا مجموعہ۔ مراد نامۂ اعمال۔ دفاتر جمع۔

صُمّ۔ بہرا۔ اصم کی جمع (صمم)۔

بُکم۔ گونگا۔ ابکم کی جمع۔

انیس۔ غمخوار۔ مصاحب۔ اُنَسا جمع (انس)

ہمّ۔ غم۔ ہموم جمع (ہمم)۔

جلیس۔ ہمنشین۔ جُلَسا جمع (جلس)۔

مراغبت۔ باہم رغبت و خواہش کرنا (رغب)۔

بساط۔ بچھونا (بسط)۔

ملاعبت۔ آپس میں کھیلنا (لعب)۔

تعبّد۔ عبادت کرنا۔

زانوے تعبّد۔ مراد مراقبہ۔

زبان درکشیدن۔ خاموش ہو جانا۔

صفحہ ۹

متعلقان۔ تعلق رکھنے والے رشتہ دار (علق)

واقعہ۔ حالتِ گذشتہ۔ یعنی ارادۂ گوشہ نشینی و ترکِ صحبت۔

فُلان۔ وہ آدمی۔ مراد شیخ سعدی (اسم کنایہ)۔

عزم۔ پکّا ارادہ۔

جزم۔ مضبوط۔ پکّا۔

معتکف۔ گوشہ نشین معتکفین جمع (عکف)۔

سرِ خویش گیر۔ اپنی فکر کر۔ عبادت میں مشغول ہو۔

مجانبت۔ یکسوئی۔ الگ رہنا۔ مراد ترکِ صحبت۔

بعزّتِ عظیم۔ خدا کی بزرگی کی قسم۔

مالوف۔ اُلفت کیا گیا (الف)۔

عادتِ مالوف۔ اُلفت کی گئی عادت۔

معروف۔ مشہور۔

طریقِ معروف۔ یعنی اُس طریقہ کے سوافق جو میرے اور شیخ کے درمیان لوگوں

مین مشہور ہے۔

کفارت۔ قسم اور روزہ توڑنے کا بدلہ۔

یمین۔ قسم۔ ایمان جمع۔

صواب۔ درست۔ راست۔

نقض۔ توڑنا۔

اولی الالباب عقلا۔ صاحبانِ عقل۔ (اولی معنی صاحبان۔ الباب معنی عقلین۔ لُب کی جمع)۔

ذوالفقار۔ وہ تلوار جو حضرت محمدؐ صلعم نے حضرت علیؓ کو دی تھی۔ ذو بمعنی صاحب۔ فِقار مُہرہائے پُشت۔ چونکہ اس تلوار کی پُشت مُہرہائے پُشت کی مانند تھی لہذا یہ نام رکھا گیا۔

پیلہ ور۔ ریشم فروش۔ پیلہ ریشم کا گولا۔ ریشم کا کیڑا۔

ظیرہ۔ عیب۔ ہلکاپن۔ شرم۔

دم فروبستن۔ چُپ رہنا۔

مکالمت۔ باہم باتین کرنا (کلم)۔

درکشیدن۔ روکنا۔ بند کرنا۔

فتوّت۔ جوانمردی۔ آدمیت (فتیٰ)۔

محادثت۔ باہم باتین کرنا (حدث)۔

ارادت۔ اعتقاد۔ ارادات جمع (ر و د)۔

جنگ آوردن۔ لڑنا۔ مقابلہ کرنا۔

صفحہ ۱۰

بحکمِ ضرورت۔ مجبوری کے حکم کے موافق۔

تفرّج۔ سیر و تماشا۔ دل خوش کرنا۔

ربیع۔ بہار۔ موسمِ بہار (ربع)۔

آثار۔ نشانیان۔ اثر کی جمع۔

صولت۔ شدّت۔ غلبہ۔ حملہ (صول)۔

بَرد۔ جاڑا۔

وَرد۔ گُلاب کا پھول۔

اُردی بہشت۔ فصلِ بہار کا دوسرا مہینہ اُرد بمعنی مانند یعنی بہشت کی مانند۔ چونکہ اس مہینہ مین بہار کا زور ہوتا ہے لہذا یہ نام

رکھا گیا۔

جلالی۔ جلال الدین ملک شاہ سلجوقی کا سالِ شمسی جو شیخ کے زمانہ میں رائج تھا۔

منابر۔ واعظ کے بیٹھنے کی بلند جگہ۔ منبر کی کی جمع (نبر)۔

قضبان۔ شاخیں۔ قضبہ کی جمع۔

لآلی۔ موتی۔ لؤلؤ کی جمع۔

غضبان۔ غصّہ میں بھرا ہوا (غضب)

مبیت۔ رات بسر کرنا۔ رات کو ٹھیرنا (بیت)

موضع۔ جگہ۔ مواضع جمع (وضع)۔

عقد۔ ہار۔ موتیوں کی لڑی۔ عقود جمع۔

ثُریّا۔ جھمکا۔ پروین۔ سات ستارے جو انگور کے گُچھّے کی طرح ایک جگہ جمع ہیں۔ مُراد خوشۂ انگور (ثرو)۔

روضہ۔ باغ۔ ریاض جمع (روض)۔

ماء۔ پانی۔ میاہ جمع (موہ)۔

سلسال۔ سرد۔ میٹھا۔ خوشمزہ (سلل)۔

دَوْحَۃ۔ بڑا درخت۔ دوح جمع (دوح)۔

سجع۔ راگ۔ گیت۔ چہچہے۔ اسجاع جمع۔

طَیر۔ پرند۔ طیور جمع (طیر مفرد و جمع دونوں میں مستعمل ہے)۔

معنی۔ وہ ایسا باغ ہے کہ اُسکی نہر کا پانی میٹھا ہے وہ ایسا درخت ہے کہ اُسکے پرندوں کی آواز سُریلی ہے۔

بوقلموں۔ رنگ برنگ رومی دیبا۔

سُنبُل۔ بالچھڑ۔ سنابل جمع۔

ضَیمران۔ گُلِ نازبو۔

صفحہ ۱۱

نُزہت۔ تازگی۔ خوشحالی (نزہ)۔

فُسحت۔ کشادگی۔ دِل کھلنا (فسح)

تصنیف۔ اپنی طرف سے کوئی کتاب بنانا۔ تصنیفات۔ تصانیف جمع (صنف)۔

اوراق۔ ورق کی جمع۔ مُراد پتّے۔

تطاول۔ زیادتی۔ دست درازی (طول)۔

عیشِ ربیع۔ فصلِ بہار کی خوشی۔

خریف - فصلِ خزاں (خرف)۔
طبق - تھالی - ٹوکری - اطباق جمع۔
اَلکَرِیمُ اِذَا وَعَدَ وَفیٰ - بزرگ آدمی جب وعدہ کرتا ہے تو پورا کرتا ہے یعنی ایفائے وعدہ میں دیر نہیں کرتا۔
اتفاقِ بیاض اُفتاد - بیاض میں لکھنے کا موقعہ ہُوا۔
حُسنِ معاشرت - اچھی طرح مِل جُلکر زندگی بسر کرنا۔
آدابِ مجاورت ہمنشینی کے قاعدے - مِلنے جُلنے کے طریقے۔
مترسلان - منشی - خط لکھنے والے - مترسلین جمع (رسل)
بلاغت - گویائی - خوش بیانی (بلغ)
کہف - غار - کہفِ امان - امن کی جگہ - کہوف جمع۔
المویّد من السماءِ - آسمان کی طرف سے مدد کیا گیا۔
سما - آسمان - سمٰوات جمع (سمو)۔
المنصور علی الاعداءِ - دشمنوں پر فتحمند۔
عضد الدولۃ القاہرۃِ - زبردست سلطنت کا بازو۔
عضد - بازو - اعضاد جمع۔
سراج الملۃ الباہرۃِ - روشن مذہب کا چراغ۔
سراج - چراغ - سُرُج جمع۔
جمال الانام خلقت کا حُسن۔
مفخر الاسلام - اسلام کا جائے فخر۔
سعد بن اتابک الاعظم - سب سے بڑے اُستاد (ابوبکر) کا بیٹا جسکا نام سعد ہے۔
شہنشاہ المعظم - بادشاہوں کا بڑا بادشاہ۔
مالک رقاب الامم - گروہوں کی گردنوں کا مالک۔
رقاب - گردنیں - رقبہ کی جمع (رقب)۔

مولیٰ ملوک العرب والعجم - فارس و عرب کے بادشاہوں کا آقا۔

مولیٰ - آقا - مالک - موالی جمع (ولی)۔

عجم - عرب کے سوا اور تمام ولایتیں۔

سلطان البرِ والبحرِ - خشک زمین اور دریا کا بادشاہ۔

بر - خشک زمین - جنگل - براز جمع (برر)۔

بحر - دریا - بحار جمع۔

مظفر الدنیا والدین - دین و دنیا کا فتحمند۔

ادام اللہ - خدا تعالیٰ ہمیشہ رکھے۔

اقبالھما - اُن دونوں کا اقبال۔

وضاعف اجلالھما - اور اُن دونوں کی بزرگی کو دوچند کردے۔

صفحہ ۱۲

وجعل الی کل خیر مآلھما - اور اُن دونوں کا انجام ہر ایک نیکی کی طرف کرے۔

مآل - انجام (مول)۔

نگارخانہ - تصویرخانہ - چین کی خصوصیت اسلئے ہے کہ وہ ملک نقاشی و مصوّری میں مشہور ہے۔

نقشِ ارژنگ - ارژنگ کی بنائی ہوئی تصویر۔ ارژنگ چین کا ایک مشہور مصوّر جو مانی کا مقابل تھا۔

مکارم - بزرگیاں - مکرمت کی جمع (کرم)

عُلو - بلندی - مجازاً بلند رتبہ۔

بکر - کنواری لڑکی - ابکار جمع۔

عروس - دُلہن - عرائس جمع (عرس)۔

یاس - ناامیدی (ی ء س)۔

زمرہ - آدمیوں کا گروہ (زمر)۔

متجلّی - روشن - جلوہ گر (جلاء)۔

متحلّی - آراستہ - زیور پہننے والی (حلی)

قبول - پسندیدگی (قبل)۔

ظہیر - پشتیبان - مددگار۔

سریر - تخت - اسرّہ جمع (سرر)۔

مشیر۔ مشورہ دینے والا (شور)۔

کہف الفقرا۔ فقیرون کی جاے پناہ۔

ملاذ الغربا۔ غریبون کی جاے پناہ۔ ملاوذ جمع (لوذ)۔

مربّی الفضلا۔ فاضلون کا پالنے والا (ربو)

محب الاتقیا۔ پرہیزگارون کا دوست رکھنے والا (حبب)۔

اتقیا۔ تقی کی جمع۔

افتخارِ آلِ پارس۔ اہلِ فارس کا فخر۔

یمین الملک۔ مُلک کی قوت۔ مُلک کا داہان ہاتھ۔

باربک۔ وزیرِ اعظم (بار معنی دخل۔ بک بیگ کا مخفف۔

فخر الدولہ والدین۔ دین اور سلطنت کا فخر۔

غیاث الاسلام والمسلمین اسلام اور مسلمانون کا فریادرس (غوث)۔

عمدۃ الملوک والسلاطین۔ پادشاہون اور سلطانون کا معتبر۔

اطال اللّٰہ عمرہ۔ خدا اُسکی عمر دراز کرے۔

اجلّ قدرہ۔ اُس کے مرتبہ کو بزرگ کرے۔

وشرح صدرہ۔ اور اُسکا سینہ کشادہ رکھے۔

وضاعف اجرہ۔ اور اُسکا ثواب دُگنا کرے۔

ممدوح۔ تعریف کیا گیا (مدح)۔

اکابر۔ بزرگان۔ اکبر کی جمع (کبر)

آفاق۔ دُنیا۔ افق کی جمع۔ افق آسمان کا کنارہ۔

مجموعۂ مکارمِ اخلاق۔ بزرگ عادتون کا مجموعہ۔

صفحہ ۱۳

حواشی۔ خدمتگار۔ نوکر چاکر۔ حاشیہ کی جمع (حشو)۔

تہاون۔ سستی کرنا۔ ڈھیل ڈالنا (ہون)

تکاسُل۔ کاہلی کرنا۔ سستی ظاہر کرنا (کسل)

معرض - جگہ - ظاہر کرنے کی جگہ - معارض جمع (عرض)۔

خطاب - غصہ - باز پُرس - خطابات جمع (خطب)۔

عتاب - غصہ کرنا - ملامت کرنا (عتب)۔

اولیٰ - بہت اچھا - اوالی جمع (ولی)۔

حضور - سامنے - حاضر ہونا (حضر)۔

تصنّع - بناوٹ - تصنُّعات جمع (صنع)۔

تکلّف - دکھاوا - بناوٹ - تکلفات جمع (کلف)۔

مقرون - ملا ہُوا - نزدیک کیا گیا (قرن)۔

مادرِ ایّام - زمانہ - دُنیا (باضافتِ تشبیہی)۔

حکمت دانائی - ہر چیز کی حقیقت جاننا - حِکَم جمع (حکم)۔

جاوید - ہمیشگی - ہمیشہ -

عقب - پیچھے - مُراد مرنے کے بعد - اعقاب جمع (عقب)۔

اہلِ فضل - فاضل لوگ - فضیلت والے۔

مشّاطہ - نائن - عورتوں کی نہلانے دُھلانے اور سجانیوالی خادمہ۔

تقاعد - بیٹھ رہنا - کسی کام سے باز رہنا (قعد)۔

مواظبت - پابندی کسی کام کو ہمیشہ کرنا (ضبط)۔

فضائل - خوبیاں - عمدہ عادتیں فضیلت واحد (فضل)۔

بزرجمہر - بڑی محبّت والا - نوشیرواں کا وزیرِ اعظم (بزرگ مہر کا معرب ہے)۔

بطی - سُست - دیر کرنے والا (بطاء)۔

مستمع - سُننے والا - مستمعین جمع (سمع)۔

تقریر - بیان کرنا - تقریرات - تقاریر جمع (قرر)۔

صفحہ ۱۴

پرورده - کامل - پالا ہُوا۔

دم بگفتار زدن - بولنا - بات کہنا۔

نفس برآوردن - بات کرنا - بولنا۔

بنطق - گویائی کے سبب۔

دواب - چوپایہ - دابۂ واحد (دبب)۔

فکیف - پھر کیونکر یعنی جبکہ بزرجمہر جیسے حکیم کا یہ حال ہے تو پھر میں فضلا کے سامنے کس طرح بات کرسکتا ہوں؟

اعیان - اشراف - سردار لوگ - عین واحد۔

حضرت - دربار - حضرات جمع (حضر)

عزّ نصرہ - اُسکا مدد کرنا غالب ہے اُسکی فتح غالب رہے۔

اہلِ دِل - صوفی - خداشناس لوگ۔

مرکز - ٹھہرنیکی جگہ - نقطۂ دائرہ - مراکز جمع (رکز)۔

متبحّر - علم کے سمندر والا - بہت بڑا عالم۔

سیاقت - روان کرنا (سوق)۔

بضاعت - پونجی - مال و اسباب - بضاعات جمع (بضع)۔

مُزجات - کم اور تھوڑی چیز (زجو)۔

شِبہ - پوت - مراد کلام شیخ۔

جوے نیرزد - ایک جو بھر قیمت نہیں رکھتا - بے قدر ہے۔

منارہ - روشنی کی لاٹ جس پر مسافروں کے لئے رات کو روشنی کرتے ہیں (نور)۔

الوند - ملک فارس کا سب سے بلند پہاڑ۔

نخلبند - مالی کیونکہ پیوند لگاکر درخت کو باندھا کرتا ہے - مراد شاعر۔

کنعان - حضرت یوسفؑ کا وطن۔

لقمان - ایک مشہور حکیم کا نام ہے جسکو بعض لوگ نبی بھی مانتے ہیں۔

قدّم - مقدم رکھ
خروج - باہر نکلنا۔
قبل - پہلے۔
ولوج - اندر آنا

(داخل ہونے سے پہلے باہر نکلنے کی فکر کر۔)

صفحہ ۱۵

شاطر۔ چُست و چالاک (شطر)

روئین۔ کانسا۔

روئین چنگ۔ مضبوط پنجے والا۔

مصافِ جنگ۔ میدانِ جنگ صف بندی کی جگہ (صفف)۔

اعتماد۔ اطمینان۔ بھروسا (عمد)۔

وُسعت۔ کشادگی۔ فراخی (وسع)۔

عوائب۔ بُرائیاں عیب کی جمع۔

افشا۔ ظاہر کرنا (فشو)۔

جرائم۔ گناہان۔ جریمہ واحد (جرم)۔

نوادرِ امثال۔ نادر نادر کہاوتیں۔ (نادر مثل واحد)۔

سِیَر۔ عادتیں۔ سیرت کی جمع (سیر)۔

مُلوک۔ بادشاہان۔ مَلِک واحد۔

ماضیہ۔ گذرے ہوئے۔ پچھلے (مضی)۔

وباللہ التوفیق۔ اور مدد خدا کی طرف سے ہے۔

توفیق۔ خدا کا کسی نیک کام کے سبب ہوں کو موجود کر دینا۔ توفیقات جمع (وفق)۔

امعان۔ غور سے دیکھنا (معن)۔

تہذیب۔ آراستہ کرنا (ہذب)۔

ابواب۔ کتاب کے حصّے۔ باب واحد (بوب)۔

ایجاز۔ مختصر کرنا (وجز)۔

ایجازِ سخن را مصلحت دید۔ را اضافی یعنی مصلحتِ ایجازِ سخن (دید کا فاعل معانی نظم)

غنّا۔ کسی چیز کی کثرت کی جگہ (غنن)۔

روضۂ غنّا۔ وہ باغ جسمیں بہت درخت ہوں۔

حدیقہ۔ وہ باغ جو چار دیواری سے گھرا ہو۔ حدائق جمع (حدق)۔

غَلبا۔ جہاں بہت گنجان درخت ہوں۔ غُلبٌ جمع (غلب)۔

چون بہشت است باب اتفاق

اتفاقا۔ یعنی جس طرح بہشت کے آٹھ حصے ہیں

اسیطرح اسکو بھی آٹھ بابوں مین لکھنے کا اتفاق ہُوا۔

ملالت تھکن۔ اُداسی (ملل)۔

وَاللّٰہ المُوفّق لِاتمام - اور اُسکے پورا کرنے کے لئے خدا مدد دینے والا ہے۔

موفّق - توفیق دینے والا۔ مددگار۔

اِتمام۔ تمام کرنا۔ پورا کرنا (تمم)

صفحہ ۱۶

بابِ اوّل

حکایت ۱

اسیر۔ قیدی۔ اُساریٰ جمع (اسر)۔

بزبانیکہ داشت - جو بولی جانتا تھا۔ جس زبان مین بولتا تھا۔

سقط۔ بیہودہ۔ بُرا۔ اسقاط جمع۔

دست از جان شستن - جان سے ناامید ہونا۔

اِذَا۔ جبکہ (کلمۂ شرط)۔

یَئِسَ - ناامید ہوگیا (فعل ماضی)۔

طَالَ - دراز ہوگئی (فعل ماضی)۔

لِسَانُہٗ۔ اُس کی زبان۔ (ہ ضمیر غائب مذکر راجع بطرف انسان)۔

کَ۔ جیسے (حرف تشبیہ)۔

سِنّور۔ بلی (مُشبّہ بہ و موصوف)۔

یَصُولُ - حملہ کرتی ہے۔

علیٰ۔ اوپر۔ پر۔

کلب۔ کُتّا۔ کلاب جمع۔

وُزرا۔ وزیر کی جمع۔ وزیر کے معنی بوجھ اُٹھانیوالا۔ (وزر)۔

مَحضر۔ عادت۔ خصلت۔

صفحہ ۱۷

الکاظمین۔ جو لوگ کہ پی جانے والے ہین۔ کاظم واحد (کظم)۔

غَیظ۔ غصہ۔ جھونجل۔ غیوظ جمع۔

عَافِیْنَ - معاف کرنیوالے۔ عافی واحد (عفو)

عَنِ النَّاس ۔ لوگوں سے ۔
وَاللہُ یُحِبُّ المُحسِنِین ۔ اور خدا احسان کرنیوالوں کو دوست رکھتا ہے ۔
ضِدّ ۔ مخالف ۔ دشمن ۔ اضداد جمع (ضدد) ۔
اَجناس ۔ جنس کی جمع ۔
روے در ہم کشید ۔ منہ پھیر لیا ۔ ناراض ہو گیا ۔
بِنا ۔ بنیاد ۔ جڑ ۔ ابنیہ جمع (بنی) ۔
خباثت ۔ برائی ۔ بد باطنی ۔ ناپاکی (خبث)
حَیف ۔ ظلم ۔ افسوس ۔ حیوف جمع ۔
طاق ۔ محراب ۔ طیقان جمع (طوق) ۔
ایوان ۔ دربار ۔ محلسرا ۔ اوادین جمع (اون)
تکیہ ۔ سرہانے رکھنے کی چیز ۔ مجازاً بھروسا (وک ء) ۔
پشت کردن ۔ اطمینان کرنا ۔ بھروسا کرنا ۔

حکایت ۲

وُجود ۔ جسم ۔ بدن (وجد)

ریختہ بود ۔ بکھر گیا تھا ۔ الگ الگ ہو گیا تھا ۔
چشمخانہ ۔ آنکھ کا گھر ۔ یعنی کاسۂ چشم ۔

صفحہ ۱۸

سائر ۔ تمام ۔ سب ۔ سائرین جمع (سیر) ۔
تاویل ۔ تعبیر ۔ کلام کو ظاہری معنی سے دوسرے معنوں کی طرف پھیرنا ۔ تاویلات جمع (ءول) ۔
بجا آورد ۔ پورا کیا ۔ بیان کیا ۔
زیرِ خاک سپردن ۔ گاڑنا ۔ دابنا ۔
فرُّخ ۔ مبارک (مرکب ہے فر بمعنی خوبی اور رُخ بمعنی چہرہ سے) ۔
بانگ برآید ۔ مشہور ہو ۔

حکایت ۳

حقیر ۔ دبلا پتلا ۔ کمزور (حقر) ۔
بلند بالا ۔ لمبے تڑنگے ۔ اونچے قد کے ۔ بالا بمعنی قد ۔
کراہیت ۔ نفرت (کرہ) ۔

استحقار۔ ذلّت۔ حقارت (حقر)۔
فِراست۔ دانائی۔ ذہانت (فرس)۔
استبصار۔ بینائی۔ یقین سے جاننا (بصر)
اَلْشّاۃُ۔ بکری۔ شیاہ جمع (شوہ)۔
نَظِیفَہ۔ پاک۔ حلال (نظف)۔
جِیفَہ۔ مُردار۔ ناپاک۔ اَجیاف جمع (جیف)۔
اَقَلّ۔ بہت چھوٹا۔ اسم تفضیل (قلل)۔
جِبال۔ کوہہا۔ جَبَل واحد۔
وَاِنَّہٗ۔ اور بیشک وہ (ضمیر کا مرجع طور)
لَاَعْظَمُ۔ ہر طرح بزرگ ہے۔ اعاظم جمع اعظم (عظم)۔
عِنْدَ اللہ۔ خدا کے نزدیک۔
قَدراً و مَنزِلاً۔ عزت اور مرتبہ کے لحاظ سے
طویلہ۔ اصطبل۔ گلہ۔ طویلہ اُس رسی کو کہتے ہیں جس میں کئی گدھے یا کئی گھوڑے باندھے جائیں (طول)۔
صفحہ ۱۹
ارکانِ دولت۔ سلطنت کے وزیر امیر۔ ارکان رُکن کی جمع۔ رُکن کے معنی ستون۔ دولت کی جمع دُوَل۔
صَعب۔ سخت۔ موذی۔ قوی۔
روئے درہم آورد۔ ایک دوسرے کے مقابل ہوئے۔
مُبارزت۔ لشکر کے درمیان میں سے نکلنا۔ لڑنا (برز)
مردانِ کاری۔ جنگ آزمودہ سپاہی۔ کار بمعنی جنگ۔ ی نسبتی۔
زمینِ خدمت ببوسید۔ آداب بجا لایا۔
شخص۔ جسم۔ بدن۔ اشخاص جمع۔
تا۔ ہرگز۔ زنہار (کلمۂ تحذیر)۔
تا در شتی ہنرپنداری۔ موٹائی کو ہرگز ہنر نہ سمجھنا۔
گاوِ پرواری۔ موٹا بیل۔
پرواراُس مکان کو کہتے ہیں جس کے اندر

چوپایوں کو موٹا ہونے کے لئے باندھتے ہیں۔

صفحہ ۲۰

تہوّر۔ دلیری بہادری (ہور)۔
ولی عہد۔ جانشین۔ قائم مقام۔
حسد۔ دیکھ کر جلنا۔ کسی کا زوالِ نعمت چاہنا۔
غُرفہ۔ بالاخانہ۔ جھروکہ۔ غُرفات جمع (غرف)۔
برہم زد۔ کھٹکھٹائی۔
مُحال۔ ناممکن۔ جو نہ ہوسکے (حول)۔
بقدرِ واجب۔ جس قدر مناسب اور ضروری تھی۔
بلاد۔ ممالک۔ شہرہا۔ بلد واحد۔
نزاع۔ جھگڑا (نزع)۔
بذل۔ خرچ بخشش۔
پند۔ فکر۔ خیال۔

حکایت ۴

طائفہ۔ گروہ۔ جماعت۔ طوائف جمع۔ (طوف)۔
منفذ۔ راستہ۔ گذرگاہ۔ منافذ جمع (نفذ)
بُلدان۔ شہر۔ قصبہ۔ بلد کی جمع۔
مکائد۔ مکر۔ فریب۔ مکیدۃ کی جمع (کید)
مرعوب۔ خوف زدہ۔ ڈری ہوئی (رعب)
مرہوب۔ ڈرا ہُوا۔
بحکمِ آنکہ۔ اس وجہ سے۔ اسواسطے۔
منیع۔ مضبوط۔ دشوار گذار۔ جہاں کوئی جا نہ سکے (منع)۔

صفحہ ۲۱

قُلّہ۔ پہاڑ کی چوٹی۔ قُلَل جمع۔
ملجاء۔ پناہ کی جگہ (ل ج ء)
ماوی۔ واپس آنے کی جگہ۔ گھر (اوی)
مُدبّر۔ تدبیر کرنے والا۔ حاکم۔ مُدبّرین جمع۔ (دبر)
مضرت۔ نقصان۔ ضرر (ضرر)۔
نسق۔ طور۔ طریقہ۔ طرح۔
مداومت۔ ہمیشگی۔ قیام (دوم)۔

مُقَاوَمت۔ مقابلہ (قوم)۔
مُمتنع۔ مشکل۔ دشوار۔ ناممکن (منع)۔
گردون۔ چرخی جس سے درخت کو اُکھاڑتے ہیں۔
مِیل۔ سلائی۔ امیال جمع (میل)۔
تجسُّس۔ جاسوسی۔ تلاش (جس)
فرصت نگاہ داشتن۔ موقع اور قابو کا خیال رکھنا۔
بُقعہ۔ گھر۔ جگہ۔ بُقاع جمع (بقع)۔
شُعب۔ گھاٹی۔ شعاب جمع۔
غارت۔ لوٹ کا مال۔ غارات جمع (غور)
رخت۔ مال۔ اسباب۔
قُرص۔ ٹکیا۔ گردہ۔ اقراص۔ قروص جمع
یونس۔ ایک پیغمبر صاحب کا اسم شریف ہے
کمین گاہ۔ گھات کی جگہ (کمن)۔
یگان یگان۔ جُدا جُدا۔ ایک ایک کا (اصل میں یک گان تھا کاف کو حذف

کردیا۔ لفظ گان تعین عدد کے لئے آتا ہے)
کتف۔ کندھا۔ مونڈھا۔ اکتاف جمع۔

صفحہ ۲۲

عُنفوان۔ آغاز۔ شروع۔ (عنف)۔
شباب۔ جوانی (شبب)۔
عِذار۔ رُخسار۔ چہرہ۔
شفاعت۔ بخشوانا۔ سفارش کرنا۔ شفاعاۃ جمع (شفع)
روے شفاعت برزمین نہاد۔ بڑی عاجزی سے سفارش کی۔
رَیعان۔ باغ اور کھیت کا حاصل۔ آغاز۔ بالیدگی۔
تمتُّع۔ فایدہ حاصل کرنا۔ تمتعات جمع (متع)۔
نااہل۔ نالائق۔ کمینہ۔
گردگان۔ اخروٹ۔ جوز۔
مُنقطع۔ خارج۔ کاٹا ہوا (قطع)۔
تبار۔ خاندان۔ گھرانا (تبر)۔

عینِ مصلحت - بالکل مناسب - نہایت درست۔
اخگر - چنگاری - آگ کا ٹکڑا۔
افعی - کالا زہریلا سانپ - افاعی جمع (فعی)۔
بید - ایک بے پھل درخت کا نام ہے۔
نے بوریا - چٹائی کا نرکل - نالائق ذات۔
طوعاً - خوشی سے - اطاعت سے } چار ناچار
کرہاً - ناراضی سے - نفرت سے }
دامَ مُلکہٗ - اُسکا مُلک ہمیشہ رہے۔
مسئلہ - بات - مسائل جمع (س ء ل)۔
سلک - لڑی - تاگا - اسلاک جمع۔
طینت - عادت - خصلت (طین)۔

صفحہ ۲۳

صالح - نیک آدمی صُلحا جمع (صلح)۔
بغی - بغاوت - نا فرمانی (بغی)۔
عناد - دشمنی - لڑائی (عند)۔
نہاد - پیدایش - طبیعت۔
متمکن - جاگزین - ٹھہر نیوالی (مکن)

حدیث - حضرت محمد صلعم کے اقوال و احکام - احادیث جمع (حدث)۔
ما مِن مَولُودٍ - نہین ہے کوئی بچہ۔
اِلَّا وَقَد یُولَدُ - لیکن تحقیق وہ پیدا ہوتا ہے۔
عَلَی الفِطرَۃِ - فطرت پر۔
فَاَبوَاہُ - پھر اُسکے ماں باپ۔
یُہَوِّدَانِہٖ - اُسکو یہودی بناتے ہین۔
اَو یُنَصِّرَانِہٖ - یا اُسکو عیسائی بناتے ہین۔
اَو یُمَجِّسَانِہٖ - یا اُسکو مجوسی بناتے ہین۔
مجوس - معرب - آتش پرست لوگ مجوسی واحد - اصل مین منجگوش تھا یعنی چھوٹے چھوٹے کانون والا - چونکہ مذہب آتش پرستی کا موجد خُرد گوش تھا اسلئے اُسکا یہ نام رکھا گیا۔
نبوّت - پیغمبری (نبو)۔
اصحابِ کہف - غار والے - یہ سات ولی تھے جو دقیانوس بادشاہ کے زمانہ مین گذرے

ہیں۔ ظالم بادشاہ کے خوف سے ایک غار میں
پناہ گزین ہوئے تھے اسلئے اِن کو اصحاب کہف
کہتے ہیں۔

زال۔ رستم کا باپ۔ چونکہ اسکی پیدائش کے
وقت اسکے جسم پر بوڑھوں کے سے بال تھے
اسلئے یہ نام رکھا۔

گُرد۔ پہلوان۔ بہادر۔

ادیب۔ ادب سکھانے والا۔ اتالیق۔ ادباء
جمع (ادب)۔

نصب۔ مقرر۔ قائم۔

حُسنِ خطاب۔ اچھّی طرح بات چیت کرنا۔
عمدہ گفتگو۔

ردِّ جواب۔ جواب دینے کا قاعدہ۔ جواب
کا جواب دینا۔ اَجوبہ۔ جوابات جمع
(جوب)۔

شمائل۔ عادتیں۔ خصلتیں۔ شمیلہ و شمال
کی جمع (شمل)۔

شمّہ۔ تھوڑا سا۔ کچھ۔

جبلّت۔ پیدائش۔ عادت (جبل)۔

تبسُّم۔ مسکرانا۔ تبسّمات جمع (بسم)۔

صفحہ ۲۴

عاقبت۔ آخرکار۔ عواقب جمع (عقب)۔

مغارہ۔ غارت کرنے کی جگہ۔ یعنی لوٹ مار
کرنے کی جگہ۔ مُراد وہی غار۔

عاصی۔ نافرمان۔ گنہگار۔ عُصاۃ جمع (عصی)

غُذِیتَ۔ تجکو غذا دی گئی (ماضی مجہول
مذکر واحد مخاطب)۔

بِدَرِّنا۔ ہمارے دودھ سے۔

نَشَأتَ۔ تونے نشو و نما پایا۔

فِینَا۔ ہمارے درمیان۔

فَمَنْ۔ پھر کسنے۔

اَنْبَاکَ۔ تجھکو خبر دی۔

اَنَّکَ۔ کہ تحقیق تو۔

اِبنُ ذِئب۔ بھیڑئے کا بیٹا ہے۔

اِذَا کَانَ ۔ جبکہ ہوتی ہے (اذا حرفِ شرط۔ کَانَ ماضی)۔

طِباع ۔ سرشت۔ طبیعت۔

سُوء ۔ بُری۔ بد۔

فَلَیسَ ۔ پس نہیں ہے۔

نَافِع ۔ نفع دینے والا۔

اَدَبُ الْاَدِیبِ ۔ ادب سکھانے والے کا ادب (ادیب کی جمع ادبا)۔

کس ۔ لائق۔

خلاف ۔ فرق۔ ناموافقت۔ اختلاف (خلف)۔

شورہ ۔ کھاری۔ خراب۔

بُوم ۔ زمین۔ بن بوئی زمین۔ بنجر۔

خس ۔ گھاس۔ جھاڑ۔ جھنکاڑ۔

حکایت ۵

اُغلمش ۔ ترکستان کا ایک بادشاہ۔

کیاست ۔ ذہن۔ ہوشیاری۔ دانائی (کیس)۔

زائدالوصف ۔ تعریف سے زیادہ۔ بہت زیادہ۔ زائد کی جمع زوائد۔ وصف کی اوصاف۔

عہد ۔ زمانہ۔ عہود جمع

ناصیہ ۔ پیشانی۔ ماتھا۔ نواصی جمع (نصو)

لمعان ۔ چمک۔ روشنی۔ جھلک (لمع)۔

مُبِین ۔ ظاہر (بین)۔

صفحہ ۲۵

جمالِ صورت ۔ ظاہری حُسن۔ صُوَر جمعِ صورت۔

کمالِ معنی ۔ باطنی کمال۔

سال ۔ عمر۔

منصب ۔ عہدہ۔ مرتبہ۔ مناصب جمع (نصب)۔

خیانت ۔ بددیانتی۔ چوری (خون)۔

مُتَّہَم ۔ تہمت لگا ہُوا (تہم)

خصمی ۔ دشمنی کرنا (ی مصدری)۔

حُسُود ۔ بدخواہ۔ حسد کرنے والے۔

مشقّت ۔ تکلیف۔ سختی۔ مشاق جمع (شقق)

مُقْبِل ۔ اقبالمند۔ خوش نصیب۔ سعادتمند۔ مقبلین جمع (قبل)۔

جاہ - منصب - مرتبہ (وجوہ) -

حکایت ۶

صفحہ ۲۶

تطاول - ظلم - زیادتی (طول) -

بجان آمدن تنگ ہونا - مجبور ہونا -

کربت - سختی - تکلیف - رنج - کرب جمع (کرب) -

غربت - مسافری - سفر اختیار کرنا (غرب) -

ارتفاع - محصول - خراج (رفع) -

بندۂ حلقہ بگوش - زر خرید غلام (پہلے زمانہ میں زر خرید غلاموں کے کان میں ایک حلقہ ڈالدیا کرتے تھے) -

ضحاک - بہت ہنسنے والا - یہ ملک عرب کا رہنے والا تھا - اس نے جمشید کا ملک دغابازی سے لے لیا تھا - یہ ظلم وستم میں مشہور ہے -

فریدون - خاندان پیشدادیان میں سے فارس کا ساتواں بادشاہ جو کاوہ لوہار کی مدد سے ضحاک کو مار کر بادشاہ ہوا تھا -

حشم - لشکر - نوکر چاکر - احشام جمع -

تعصّب - حمایت - طرفداری - تعصبات جمع (عصب) -

تقویت - مدد کرنا - قوت دینا (قوت)

صفحہ ۲۷

طرح - بنیاد -

بنی عم - چچا کے لڑکے (بنی ابن کی جمع عم کی جمع اعمام) -

منازعت - لڑائی - جھگڑا (نزع)

تصرف - قبضہ - قابو (صرف) -

حکایت ۷

محنت - رنج - سخت سختی - بلا - محن جمع -

اندام - جسم - بدن -

ملاطفت - نرمی - مہربانی (لطف)

منغّص - خراب - گدلا - تلخ - (غصص) -

صفحہ ۲۸

سُکّان - پتوار۔ کشتی کا پچھلا حصہ (سکن)۔

حُور - وہ خوبصورت عورتیں جنکا رنگ سفید اور بالون اور آنکھوں مین سیاہی زیادہ ہو۔ یہ حورا کی جمع ہے۔

اَعراف - دوزخ اور بہشت کے درمیان کا مقام۔ اعرف کی جمع ہے۔

حکایت ۸

ہُرمُز - نوشیروان کا بیٹا۔

مہابت - خوف۔ دہشت (ہیبت)۔

کاربستن - عمل کرنا۔ کام مین لانا۔

بجنگ برآمدن - لڑائی مین غالب ہونا۔

صفحہ ۲۹

راعی - گڈریا۔ چرواہا۔ رُعاۃ جمع (رعی)

حکایت ۹

رنجور - بیمار (مرکب ہے رنج اور ور کا جو صاحبیت سے ہے)۔

بشارت - خوشخبری۔ بشارات جمع (بشر)

جملگی - تمام۔ سب۔

نفسِ سرد - ٹھنڈی سانس۔ آہِ سرد۔

بسر شدن - ختم ہونا۔ تمام ہونا۔

دریغ - افسوس۔ حسرت۔

کوس - نقارہ۔

ساعد - کلائی۔ پہنچا۔ سواعد جمع۔

تودیع - رخصت کرنا (ودع)۔

دشمن کام (بلا اضافت) وہ شخص جو دشمن کی مُراد کے موافق برباد ہو جائے۔

گذر بکنید - مجھے معاف کرو۔ میرا حال دیکھو۔

حذر - پرہیز کرنا۔ بچنا۔

حکایت ۱۰

بالین - سرہانہ۔

تُربت - مٹی - مجازاً قبر۔ تُرب جمع۔

یحییٰ - قوم بنی اسرائیل مین سے پیغمبر ہوئے ہین۔ حضرت عیسٰی کے عزیز اور

ہمزمانہ تھے۔ کفّار نے ہرمُوس بادشاہ کو پراگندہ کرکے انھیں قتل کرادیا۔

علیہ السلام۔ اُن پر سلام ہو (کلمۂ تعظیم جو انبیا و اولیا کے ناموں کے ساتھ استعمال ہوا کرتا ہے)۔

جامع۔ جمع کرنے والا۔ بڑی مسجد جسمیں جمعہ کی نماز کے لئے شہر کے آدمی جمع ہوں۔ جوامع جمع۔

صفحہ ۳۰

زیارت۔ مزار کو دیکھنا۔ مجازاً ملاقات کرنا۔ زیارات جمع (زور)۔

ہمّت۔ دعا۔

صدقِ معاملۂ ایشان۔ انکے کاموں کی سچّائی یعنی فقیروں کا کام خدا اور بندوں کے ساتھ سچّا ہے۔

توجہِ خاطر۔ دلی توجہ۔

از پاے در آمدن۔ گر پڑنا۔ عاجز ہوجانا۔

دست گرفتن۔ مدد کرنا۔

چشم داشتن۔ اُمید رکھنا۔ متوقع ہونا۔

دماغِ بیہودہ پختن۔ بے نتیجہ فکر کرنا خام خیال کرنا۔

باطل۔ جھوٹھ۔ اباطیل۔ باطلین جمع (بطل)۔

پنبہ از گوش بر آوردن۔ غفلت چھوڑنا۔ متوجہ ہونا۔

روزِ داد۔ انصاف کا دن۔ قیامت۔

آفرینش۔ پیدایش۔

جوہر۔ اصل۔ مادہ۔ جواہر جمع (جہر)۔

حکایت ۱۱

مستجاب الدّعوات۔ جسکی دعائیں اکثر قبول ہوں۔

مستجاب۔ قبول کیا گیا (جوب)۔

دعوات۔ دعائیں دینا۔ دعوت واحد (دعو)۔

صفحہ ۳۱

حکایت ۱۲

خوابش بُردہ بہ۔ اُسکا سونا ہی اچھا ہے۔
بدزندگانی۔ بُری زندگی والا۔ بداعمال۔ ظالم۔

حکایت ۱۳

پایان۔ انتہا۔ نہایت۔

صفحہ ۳۲

باقبالِ تو۔ تیرے اقبال کے ساتھ۔
گیرم۔ مَیں فرض کرتا ہوں۔ مانتا ہوں)۔
صُرّہ۔ تھیلی۔ صُرر جمع۔
دامن بدار۔ دامن پھیلا۔
ضعفِ حال۔ خراب حالت۔
پریشان کرد۔ لُٹا دیا۔ خرچ کر ڈالا۔
غربال۔ چھلنی۔ غرابیل جمع۔
بہم برآمدن۔ خفا ہونا۔
فطنت۔ دانائی۔ ذہن کی تیزی (فطن)

خبرت۔ ہوشیاری۔ آگاہی۔
حِدّت۔ تیزی۔ سختی (حدد)۔
صولت۔ قہر و دبدبہ (صول)۔
ہمّت۔ دلی توجہ۔
معظّمات۔ بڑے بڑے معظّمہ واحد (عظم)
ازدحام۔ ہجوم۔ بھیڑ بھاڑ (زحم)۔

صفحہ ۳۳

مجال۔ موقعہ۔ طاقت۔
مہر قدرِ خویش۔ اپنی عزت و مرتبہ نہ کھو۔
مُبذّر۔ فضول خرچ۔ مبذرین جمع (بذر)۔
برانداختن۔ ضائع کردی۔ اُڑا دی۔
بیت المال۔ وہ شاہی خزانہ جسمیں لاوارث اور غنیمت کا مال محتاجوں کے لئے رکھا جائے۔ بیوت اموال جمع۔
مساکین۔ مسکین کی جمع۔ وہ محتاج جسکے پاس کچھ نہو (سکن)۔
طُعمہ۔ غذا۔ خوراک۔ طُعَم جمع۔

اخوان الشیاطین۔ شیطانون کے بھائی (قرآن شریف کی اِس آیت کا اقتباس ہے کہ "فضول خرچ لوگ شیطانون کے بھائی ہین"۔ اخوان اخ کی جمع۔

وجہ۔ مال۔ سبب۔ وجوہ جمع۔

کفاف۔ روزینہ۔ اُتنا کھانا جو ایک دن کے لئے کافی ہو (کفف)۔

تفاریق۔ تھوڑا تھوڑا۔ تفریق واحد (فرق)

مجریٰ۔ جاری۔ قائم (جری)۔

نفقہ۔ روزمرہ کا خرچ۔ روزی۔ نفقات جمع (نفق)۔

اسراف۔ فضول خرچ کرنا (سرف)۔

زجر۔ جھڑکنا۔ گھُرکنا۔ زجور جمع۔

اطماع۔ لالچ دلانا (بعض نسخون مین اَطماع طامع کی جمع لکھا ہے)۔

دُرشتی۔ سختی۔

چی نہ بُود۔ چی چیز کا مخفف ہے۔

حجاز۔ ملک عرب کا درمیانی حصہ جسمین بڑے بڑے ریگستان اور مکۂ معظمہ۔ مدینۂ منوّرہ داخل ہین۔ یہان میٹھا پانی بڑی دقّت اور قیمت سے ملتا ہے۔

حکایت ۱۴

رعایت۔ حفاظت کرنا۔ رعایات جمع (رعی)

صفحہ ۴۳

غدر۔ بیوفائی۔ نافرمانی۔

ناسپاس۔ احسان فراموش۔ ناشکرگزار

باندک تغیرِ حال۔ ذرا سا حال بدل جانے پر۔

مخدوم۔ آقا۔ مالک۔ مخادیم جمع (خدم)

درنوردد۔ لپیٹ دے۔ بھول جائے۔

معذور۔ عذر کیا گیا۔ معذورین جمع (عذر)

نمدزین۔ گھوڑے کا خوے گیر۔

سر بنہد در عالم۔ دُنیا مین کہین کا سفر اختیار کرے گا۔ تیرے یہان سے چلا جائے گا۔

یَشْبَعُ۔ شکم سیر ہوتا ہے۔
کَمِیّ۔ ہتھیار بند بہادر یعنی سپاہی کُماۃ جمع (کمی)
یَصُولُ۔ حملہ کرتا ہے۔ جھپٹتا ہے (صول)
بَطْشاً۔ سخت پکڑنے کے لئے۔
خاوی البطن۔ خالی پیٹ والا۔ بھوکا۔
یَبْطَشُ۔ سخت پکڑتا ہے بھاگنے کے لئے یعنی کوشش کرتا ہے۔ سخت کوشش کرتا ہے۔
بالفرارِ۔ بھاگنے کو۔

حکایت ۱۵

معزول۔ موقوف کیا ہوا بیکار (عزل)
جمعیت۔ دلجمعی۔ اطمینان جمع۔
باوے دل خوش کرد۔ اُس سے خوش ہوگیا۔
عمل۔ حکومت۔ مُراد وزارت۔ اعمال جمع۔
معزولی بہ کہ مشغولی۔ کام میں پھنسنے سے بیکار رہنا اچھا ہے۔

صفحہ ۳۵

حرف گیر۔ نکتہ چین۔ اعتراض کرنے والا۔
کافی۔ کامل۔ پورا۔ کُفاۃ جمع (کفی)۔
تن دادن۔ راضی ہونا۔ قبول کرنا۔

حکایت ۱۶

سیاہ گوش۔ ایک درندہ جسکے دونوں کان سیاہ ہوتے ہین۔ بلّی سے بڑا کُتّے سے چھوٹا۔ گلابی رنگ سیاہی مائل۔
ملازمت۔ ہمیشہ ساتھ رہنا (لزم)
اختیار اُفتاد۔ پسند آئی۔
فَضْلہ۔ بچا ہُوا۔ جو کھانے سے بچ رہے فضلات جمع۔
شر۔ فتنہ و فساد۔ شرور جمع (شرر)۔
حمایت۔ حفاظت۔ طرفداری (ح م ی)۔
اعتراف۔ اقرار کرنا (عرف)
گاہ اُفتد۔ کبھی ایسا اتفاق ہوتا ہے۔
ندیم۔ ہمنشین۔ مصاحب۔ ندماء جمع (ندم)
تلوّن۔ طرح بطرح ہوجانا۔ بدل جانا۔ (لون)

پُرحذر۔ بہت خوفناک ۔ حذر بمعنی خوف ۔

صفحہ ۳۶

ظرافت۔ خوش طبعی۔ ہنسی مذاق (ظرف)

حکایت ۱۷

رفیق۔ دوست۔ سفر کا ساتھی۔ رفقاء جمع (رفق)۔

نامساعد۔ ناموافق نامددگار۔ مخالف (سعد)

عیال۔ بال بچے۔

نقل۔ ایک جگہ سے دوسری جگہ لے جانا یا چلے جانا۔

شماتت۔ طعنہ مارنا۔ کسی کی مصیبت پر خوش ہونا (شمت)۔

قفا۔ گردن۔ گدّی۔ پیٹھ پیچھے۔ اقفیہ جمع (قفو)

حمل۔ گمان کرنا۔ قیاس کرنا۔ احمال جمع

حمیّت۔ شرم۔ غیرت (ح م ی)۔

تن آسانی۔ آرام وراحت ۔

محاسبہ۔ باہم حساب کرنا۔ یہاں محض بمعنی حساب کرنا (حسب)

چنانکہ معلوم است۔ جیساکہ تجھ کو معلوم ہے۔

معونت۔ امداد۔ مدد کرنا (عون)۔

صفحہ ۳۷

تشویش۔ پریشانی۔ فکر تشاویش جمع (شوش)۔

غصّہ۔ تکلیف۔ رنج وغم غُصص جمع

جگربند۔ سارا کلیجہ مع اُن چیزوں کے جو جگر سے بندھی ہوئی ہیں۔ جگربند فرزند کو بھی کہتے ہیں۔

جگربند پیش زاغ نہادن۔ اپنے آپ کو مصیبت و ہلاکت میں ڈالنا۔

زاغ۔ مراد سپاہی۔ چپراسی۔

خراجی۔ خراجگذار۔ محصول اداکرنیوالا۔

فاسق۔ بدکار۔ فُسّاق جمع (فسق)۔

غمّاز چغل۔ آنکھ سے اشارہ کرنے والا (غمز)

روسپی۔ بدکار عورت۔ فاحشہ۔

محتسب۔ خلافِ شرع باتوں سے روکنے والا حاکم (حسب)۔

فراخ روی۔ فضول خرچی کرنا۔

رفع۔ دُور کرنا۔ موقوف کرنا۔

گازر۔ دھوبی۔

صفحہ ۳۸

مخافت۔ خوف کرنا۔ ڈرنا (خوف)۔

سُخرہ۔ بیگار۔ مفت کام کرانا (سخر)

سفیہ۔ نادان۔ کم عقل۔ سُفہاء جمع (سفہ)

مناسبت۔ نسبت تعلق۔ مناسبات جمع (نسب)۔

تخلیص۔ رہائی چھڑانا۔ تخالیص جمع (خلص)۔

تریاق۔ ہر قسم کے زہر کا اثر دور کرنیوالی مرکب معجون۔ تریاقات جمع (معرب تریاک)۔

تقویٰ۔ پرہیزگاری (وقی)۔

امانت۔ امین ہونا۔ ایمانداری۔ امانات جمع (امن)۔

مُتعنّد۔ دشمنی کرنے والے مُتعنّدین جمع (عند)

کمین۔ گھات کی جگہ۔ کُمناء جمع (کمن)

مقال۔ بات کرنا۔ گفتگو (قول)۔

حراست۔ نگہبانی۔ حفاظت (حرس)۔

ریاست۔ سرداری۔ حکومت (رءس)۔

درایت۔ دانائی۔ عقلمندی۔ درایات جمع

سُفرہ۔ دسترخوان (سفر)۔

صفحہ ۳۹

دست گیرد۔ مدد کرے۔

متغیّر۔ بدلنے والا۔ مُراد ناراض (غیر)۔

غرض۔ رنجیدگی۔ مطلب۔ اغراض جمع۔

(میری نصیحت کو سُنکر رنجیدہ ہوتا ہے یا میرے سفارش کرنے سے بچنے کی غرض سمجھتا ہے۔

صاحب دیوان۔ دفتر کا مہتمم۔

معرفت۔ جان پہچان۔ ملاقات (عرف)

اہلیّت۔ لیاقت۔ سزاوار ہونا (اہل)۔

استحقاق - حقدار ہونا (حقق)۔

متمکن - قائم۔ جگہ پکڑنے والا (مکن)۔

نجم - تارا۔ نجوم - انجم جمع۔

سعادت - خوش نصیبی۔ سعادات جمع (سعد)

ارادت - خواہش۔ آرزو۔

مقرب - مصاحب۔ مقربین جمع (قرب)۔

مشارٌ الیہ - جسکی طرف اشارہ کیا جائے۔

معتمدٌ علیہ - جس پر کام کا بھروسہ کیا گیا ہو۔ معتبر (عمد)۔

حیوان - زندگی (حیو)۔

الا - خبردار ہو (حرف تنبیہ)۔

لاتحزن - ہرگز غمگین مت ہو (نہی واحد مذکر مخاطب)۔

اخا البلیہ - اے صاحبِ مصیبت۔

فللرحمن - کیونکہ خدا کے واسطے۔

الطاف - مہربانیاں۔

خفیہ - پوشیدہ۔

ترش نشستن - رنجیدہ ہونا۔

ہیأت - شکل و صورت۔ ہیآت جمع (ہ ی ء)

منسوب - نسبت کیا گیا (نسب)

کشف - کھولنا۔ مراد تحقیقات کرنا۔

استقصا - انتہا کو پہنچنا۔ کوشش کرنا (قصو)

صمیم - سچے۔ پکے۔

صفحہ ۴۰

عقوبت - عذاب۔ سختی (عقب)۔

حجاج - حج کرنے والے۔ حاج واحد (حج)

ملک - جاگیر۔ مالک ہونا۔ املاک جمع۔

موروث - میراث میں ملی ہوئی چیز۔ موارث جمع (ارث)

موعظت - نصیحت۔ مواعظ جمع (وعظ)

تلاطم - تھپیڑے مارنا۔ ٹکرانا (لطم)۔

امواج - لہریں۔ موج واحد۔

دگرہ - دوسری دفعہ۔ بارِ دیگر۔

حکایت ۱۸

تنے چند - کچھ آدمی -

فلاح - بہتری - کامیابی (فلح) -

صفحہ ۴۱

بلیغ - پہنچنے والا - کامل - بلغا جمع (بلغ) -

ادرار - روزینہ - وظیفہ - ادرارات جمع (درر)

فاسد - خراب - تباہ - فسدی جمع (فسد)

کاسد - کھوٹا - بے رونق (کسد) -

بازار ایشان کاسد - انکا بازار بے رونق ہوگیا - یعنی ان کی وہ پہلی قدر و منزلت نہ رہی -

مستخلص - رہا کیا گیا - چھڑایا گیا (خلص)

وقوف - خبر - واقفیت (وقف) -

اکرام - عزت کرنا - اکرامات جمع (کرم)

تواضع - عاجزی - فروتنی (وضع) -

کمین - ادنیٰ درجے کا - کم رتبہ (منسوب بہ کم) -

اللہ اللہ - خدا کی پناہ خدا کی پناہ (کلمۂ تعجب و تعظیم) -

اللہ اللہ چہ جائے این سخن است

توبہ توبہ آپ کو اس قدر عاجزی نہیں کرنی چاہیئے -

ناز - شوخی - گستاخی - ادا -

از ہر درے سخن در پیوستم - ہر قسم کی باتیں کرتا رہا - ہر طرح کی باتیں ملاتا رہا -

ذِلّت - رسوائی - بے عزتی (ذلل)

صفحہ ۴۲

سابق الانعام - پرانا مہربان - قدیمی احسان کرنے والا -

مُسَلَّم - مانا ہوا - تسلیم کیا گیا (سلم)

اسباب - ذریعے - سبب واحد -

معاش - روزی - زندگی بسر کرنا - جس چیز سے زندگی بسر کریں (عیش) -

مؤنت - ضروری خرچ (مونن) -

تعطیل - خالی چھوڑنا - بیکار رہنا - تعطیلات جمع (عطل) -

وفا۔ پورا کرنا (وفی)۔
جسارت۔ دلیری۔ حد سے گذرنا (جسر)۔
عذرِ جسارت خواستم۔ میں نے اپنی دلیری کی معافی مانگی۔
درحال۔ اُسی وقت۔ فوراً (حول)
قبلہ۔ نماز پڑھنے میں جو چیز مقابل ہو اور جسکی طرف مُنہ کرکے نماز پڑھیں (قبل)
دیار۔ ملک۔ دار یعنی گھر کی جمع (دور)۔
فرسنگ۔ تین کوس کی مسافت۔
امثال۔ مثل کی جمع۔
امثال ما۔ ہم جیسے لوگ۔

حکایت ۱۹

میراث۔ ترکہ۔ مُردہ کا مال جو اُس کے وارثوں کو ملے۔ مواریث جمع۔
دادِ سخاوت بداد۔ خوب جی کھول کے داد و دہش کی۔
نعمت بیدریغ۔ بیحد نعمت۔
بربخت۔ لٹائی تقسیم کی۔
مشام۔ دماغ۔ قوتِ شامہ کی جگہ (شم)
طبلہ۔ ڈبّہ۔ صندوقچہ۔ طبلول۔ اطبال جمع (طبل)۔
عود۔ اگر کی لکڑی۔ عیدان اور اعواد جمع
طبلۂ عود۔ وہ ڈبّہ جس میں عود رکھا ہو۔ یا جو عود کی لکڑی سے بنا ہو۔
عنبر۔ ایک مشہور خوشبو۔
جُلسا۔ ہمنشینان۔ جلیس واحد (جلس)

صفحہ ۴۳

واقعہ۔ لڑائی۔ تکلیف۔ سختی۔ واقعات جمع (وقع)۔
برنجے۔ ایک چاول کے برابر۔ مُراد بہت تھوڑا
جوے سیم۔ ایک جو برابر چاندی (تھوڑی تھوڑی)۔

حکایت ۲۰

روستا۔ گاؤں۔

بے رسمی - بیقاعدگی - مُراد ظلم و ستم خلافِ قانون۔

صفحہ ۴۴

بَیضہ - انڈا - بیوض جمع (بیض)۔

حکایت ۲۱

دل بدست آوردن - دل خوش کرنا۔

دَمار - ہلاکت - بربادی - موت (دمر)۔

نِہاد - ذات - بُنیاد - طبیعت۔

سپند - کالا دانہ جو آگ پر بہت چٹخنا ہے اور نظرِ بد کے دُور کرنے کے اعتقاد سے جلاتے ہیں۔

دُودِ دل - دل کا دُھواں - مُراد آہ۔

مَردُم آزار - آدمیوں کا ستانیوالا - ظالم۔

طَرفے - کچھ تھوڑی سی۔

ذَمائم - بُرائیاں - بُرا بیان - ذمیمہ واحد (ذم)

اخلاق - عادتیں - خُلق واحد۔

قرائن - اندازے - نسبتیں - قرینہ واحد (قرن)

شکنجہ - ایک قسم کی سزا - سزا کا ایک آلہ۔

در شکنجہ کشیدن - کاٹھ میں ٹھوک دینا۔

انواع - قسم قسم - نوع واحد۔

صفحہ ۴۵

عقوبت - سزا - عذاب۔

خاطر جُستن - رضامندی طلب کرنا۔

ستمدیدہ - مظلوم - ستایا ہوا۔

سلطنت - قہر - غلبہ۔

گزاف - شیخی - بیہودہ بات۔

فرو بُردن - نگل جانا۔

دُرشت - سخت

بگیرد - بند ہو جائے - رُک جائے - اٹک جائے

حکایت ۲۲

انتقام - بدلہ لینا (نقم)

خشم - غُصّہ۔

تاریخ - وقت - کسی چیز کا وقت ظاہر کرنا۔

تواریخ جمع (ارخ)

ناسزا - نالائق (نا حرف نفی - سزا = لائق)۔

بختیار - خوش نصیب - دولتمند۔

تسلیم - سر جھکانا - سلام کرنا - مُراد اطاعت (سلم)

صفحہ ۴۶

ستیز - لڑائی - دشمنی -

پولاد بازو - سخت بازو والا - زبردست - طاقتور -

پنجہ کردن - لڑنا - مقابلہ کرنا -

رنجہ - آزردہ -

بکامِ دوستان - دوستوں کی خواہش کے موافق -

مغز برآوردن - ہلاک کرنا -

حکایت ۲۳

مرض - بیماری - روگ - امراض جمع -

ہائل - خوفناک - سخت (ہول) -

اعادہ - لوٹانا - دوہرانا -

اَولیٰ - بہت مناسب - اَوالی جمع (ولی) -

مُتفق (اتفاق کرنے والے - متفقین جمع (وفق) -

زَہرہ - پتّہ - زرد کڑوے پانی کی تھیلی جو پیٹ میں ہوتی ہے -

بیکراں - بیحد - بیحساب -

خوشنود - رضامند -

قاضی - مذہبی حاکم - قُضاۃ جمع (قضو) -

فتویٰ - مذہبی حکم - فتاویٰ جمع (فتو) -

خون ریختن - قتل کرنا - مار ڈالنا -

نَفس - جان - ذات - نفوس جمع -

جلّاد - قتل کرنیوالا - جلّادین جمع (جلد) -

قصدِ او کرد - اُسکے قتل کا ارادہ کیا -

دعویٰ - خواہش - فریاد - نالش - دعاوی جمع (دعو)

عِلّت - وجہ - سبب - علل جمع -

حُطام - گھاس کے ریزے - ہر چیز کی جھاڑن - مُراد دُنیا کا تھوڑا سا مال (حطم)

بخون در سپردند - قتل کرنیکے واسطے حوالہ کردیا -

مصالح - بھلائیاں مصلحت واحد-

صفحہ ۴۷

دل ہم برآمد - دل بھر آیا - غم سے جوش میں آیا-

آب در دیدہ بگردانید - آنکھوں میں آنسو بھر لایا-

درکنار گرفت - بغل میں لیا-

شفا صحت - تندرستی - اَشفیہ جمع (شفی)

حکایت ۲۴

عمرو لیث - ایک ایرانی بادشاہ کا نام ہے-

عقب - پیچھے - درپے - اعقاب جمع -

غرض - مطلب - عداوت - اغراض جمع-

حرکت - کام - حرکات جمع (حرک) -

سر بر زمین نہاد - بہت عاجزی کی-

شرعی - مذہبی - شرع = راہِ راست کی نسبتی-

ماخوذ - پکڑا گیا - گرفتار (اخذ)-

اجازت - حکم دینا (جوز)-

قِصاص - خون کا بدلہ - مقتول کے عوض قاتل کو مار ڈالنا (قصص)

شوخ دیدہ - گستاخ - بے شرم-

صَدَقَہ - خیرات - خدا کے واسطے فقیروں کو دینا - صدقات جمع-

صفحہ ۴۸

مُعتبر - اعتبار کیا گیا - ٹھیک سمجھا گیا (عبر)-

کُلُوخ - ڈھیلا - پتھر-

کُلُوخ انداز - نشانہ مارنیوالا - گوپھن سے پتھر مارنے والا-

حَذَر - خوف - بچنا - اَحذار جمع -

آماج - نشانہ - چاند ماری - مٹی کا وہ ڈھیر جس پر نشانہ کی مشق کرتے ہیں -

حکایت ۲۵

زَوزَن - ولایت فارس کا ایک ملک - بعض کے نزدیک ایک بادشاہ کا نام (بوزن سوزن)-

خواجہ - سردار - حاکم - وزیر -
کریم النفس - بزرگ ذات - اچھی عادت والا -
نیک محضر - اچھا برتاؤ کرنیوالا - جو لوگوں
کو اُن کے پیٹھ پیچھے نیکی کے ساتھ یاد کرے -
محضر بمعنی طبیعت -
مُواجہ - سامنے - روبرو (وجہ) -
حُرمت - عزت - تعظیم - حُرمات جمع (حرم)
غیبت - پیٹھ پیچھے - بعد بین (غیب) -
صادر - واقع - سرزد - ظاہر (صدر) -
مُصادرہ - جرمانہ - تاوان - مواخذہ -
مصادرات جمع (صدر)
سوابق - پہلے - اگلے - سابق واحد (سبق)
مُعترف - اقرار کرنیوالے - معترفین جمع
(عرف) -
مُرتہن - رہن کیے گئے - گرو رکھے گئے
(رہن) -
توکیل - سپردگی - حوالہ کرنا (وکل) -

رِفق - نرمی - ملائمت -
مُعاتبت - ستانا - دکھ دینا - غصہ ہونا
(عتب) -
قفا - پیچھے - اقفیہ جمع -
بدہان میگذرد - منہ سے نکلتی ہے -
منہ پر آتی ہے -
مُوذی - تکلیف دینے والا (اذی) -
بدر آمد - بری ہو گیا - رہا ہو گیا -
نواحی - اطراف - جوانب - ناحیہ واحد (نحی)
احسن اللہ خلاصہ - اللہ اسکی رہائی
اچھی کرے -

صفحہ ۴۹

التفات - توجہ - مہربانی -
مُفتقر - حاجتمند -
برملا افتد - لوگوں پر ظاہر ہوجائے -
اعلام - خبر دینا - اطلاع کرنا -
حبس - قید کرنا -

مراسلت - باہم خط و کتابت کرنا۔
کشف - کھولنا۔ ظاہر کرنا۔ تحقیقات۔
رسالہ - خط۔ رقعہ۔ مکتوب۔
تشریف - بزرگی دینا۔ خلعت (شرف)۔
قبولی - قبولیت۔ پسندیدگی۔
اجابت - قبول کرنا۔ جواب دینا۔
ولی نعمت - آقا۔ مربّی۔ صاحبِ نعمت۔
بعمرے - ساری عمر میں۔ زندگی بھر میں۔
ستمے - ذرا سا ظلم۔ ادنیٰ تکلیف۔
تقدیر - اندازہ۔ خدا کا حکم۔ تقادیر جمع (قدر)
مکروہ - بُری بات۔ تکلیف۔ مصیبت۔
مکارہ جمع (کرہ)۔
حقوقِ سوابقِ نعمت - پہلی نعمتوں کے حق۔
اَیادی - نعمتیں۔ ایادی ید کی جمع الجمع ہے۔ ید کی جمع ایدی اور ایدی کی جمع ایادی۔

اَیادیِ منت - وہ نعمتیں جو احسان رکھنے کا سبب ہیں۔

صفحہ ۵۰

تصرّف - قبضہ۔ اختیار۔ تصرفات جمع (صرف)۔

حکایت ۲۶

مُتعلقانِ دیوان - دربار کے ملازم کچہری کے منشی۔
مرسُوم - نشان کیا ہوا۔ لکھا ہوا۔ ماہانہ وظیفہ۔ مراسیم جمع۔
مضاعفت - دُگنا۔ دوچند۔
مترصّد - منتظر۔ اُمیدوار۔ مترصدین جمع (رصد)۔
لَہو - کھیل جو چیز نیکی سے روکے۔ ملاہی جمع۔
لَعِب - کھیلنا۔ بچوں کا کھیل۔ ملاعب جمع۔
} عیش و عشرت

مُتَہاوِن۔ سستی کرنے والا۔
جَلَّ و علا۔ بزرگ و برتر۔
مِثال۔ نظیر۔ مشابہت۔ امثلہ جمع (مثل)۔
مُخلص۔ سچی محبّت رکھنے والا۔
پرستندگانِ مُخلص۔ سچّے دل سے
عبادت کرنے والے۔
مہتری۔ بزرگی۔ سرداری۔
حرمان۔ محرومی۔ بے نصیبی (حرم)۔
سیما۔ نشانی۔ علامت۔ مجازاً پیشانی۔

حکایت ۲۷

صفحہ ۵۱

ہیزم۔ ایندھن۔ جلانے کی لکڑیاں۔
طَرح۔ قیمت بڑھانا۔ اُدھار دیکر تھوڑے
دنوں بعد زیادہ قیمت لینا۔
بِزَنَد۔ ڈستا ہے (بمعنی میگزد)۔
بکَنَد۔ اُجاڑتا ہے۔ ویران کرتا ہے۔
اَخَذَتْہُ الْعِزَّۃُ بِالْاِثْمِ۔ اُسکے غرور نے
اُس کو گناہ مین پکڑ لیا۔
اِثْم۔ گناہ۔ آثام جمع۔
مطبخ۔ باورچیخانہ۔ مطابخ جمع (طبخ)۔
انبار۔ ڈھیر۔ نبر واحد۔
درون۔ دل۔ باطن۔
عاقبت۔ آخر کار۔ عواقب جمع (عقب)۔
بہم کردن۔ پریشان کرنا۔
بہم برکند۔ اُکھاڑ ڈالیگی۔ تباہ کردیگی۔
کیخسرو۔ فارس کا ایک عظیم الشان عادل
بادشاہ۔ جس نے ساٹھ سال تک بادشاہت کی۔

صفحہ ۵۲

حکایت ۲۸

صَنعت۔ ہنر۔ پیشہ۔ کام۔ صنائع جمع (صنع)
بسر آمدن۔ کامل ہوجانا۔
فاخر۔ عمدہ۔ خوب۔ قابلِ فخر (فخر)
فی الجملہ۔ حاصل کلام۔
مُصَارَعَت۔ آپسمین کشتی لڑنا (صرع)۔

مُتّسع - وسیع - کشادہ (وسع)۔

صدمت - باہم دو چیز کا ٹکرانا - زور و قوت

حملہ - صدمات جمع -

غریب - عجیب - نادر - انوکھا -

صفحہ ۵۳

غلغلہ - شور و غل -

بسر نبردی - پورا نہین کیا -

دست یافتن - غالب آنا - قابو پانا -

دقیقہ - نکتہ - باریکی - دقائق جمع (دقق)

دریغ داشتن - باز رکھنا - روک رکھنا -

نہ دینا -

اُعَلِّمُہٗ - مین نے اسکو سکھائی -

الرمایتہ - تیراندازی -

کُلَّ یَوم - ہر روز -

فَلَمَّا - پس جبکہ - جس وقت -

اشتَدَّ - سخت ہو گئی -

ساعِدُہٗ - اُسکی کلائی - اُسکا بازو -

رَمانی - اُس نے مجھکو تیر مارا -

حکایت ۲۹

مُجَرَّد - آزاد - تارکِ دُنیا -

سر برنیاورد - مراقبہ سے سر نہ اُٹھایا -

خرقہ - گدڑی - کفنی - خِرَق جمع -

بہائم - چوپائے - بہیمہ واحد (بہم)

صفحہ ۵۴

فر - شان و شوکت - دبدبہ -

مجاہدہ - کوشش - محنت - مشقّت -

مجاہدات جمع (جہد) -

خیال اندیش - مغرور - متکبر -

قضا - موت - حکمِ خدا - اقضیہ جمع (قضی) -

خاکِ مردہ - مردہ کی قبر -

اُستوار - مضبوط - پسندیدہ

دریاب - حاصل کر - یعنی ثواب حاصل کر -

حکایت ۳۰

ذوالنون - ایک ولی اللہ کا لقب ہے

جنکا نام ثوبان اور کُنیت ابوالفیض ہے۔ ذو معنی صاحب۔ نون بمعنی مچھلی یعنی صاحب ماہیان۔ اس لقب کی وجہ یہ ہے کہ ایک دن یہ کشتی مین بیٹھے تھے۔ ایک شخص کا موتی دریا مین گر گیا۔ ان پر شبہ کیا تو اُنہون نے خدا سے دُعا کی فوراً ایک مچھلی وہ موتی مُنہ مین لئے کشتی کے کنارے آ موجود ہوئی۔ اِنہون نے اُس شخص سے کہا کہ اپنا موتی لے لے۔ وہ شخص شرمندہ ہوا اور معافی مانگی ۲۴۵ھ مین وفات پائی۔

بخیرش اُمیدوار۔ اُسکی نیکی کا اُمیدوار۔

صفحہ ۵۵

صدّیق۔ بہت سچّا۔ مُراد ولی اللہ۔

اُمید راحت و رنج۔ جنت کے آرام کی اُمید اور دوزخ کی تکلیف کا خوف۔

حکایت ۳۱

بیک نفس۔ ایک سانس مین۔ ذرا سی دیر مین۔

سر آید۔ ختم ہو جائے گی۔

بزہ۔ گناہ۔ جُرم۔

بقا۔ زندگی (بقی)۔

از سر خون او در گذشت۔ اُس کے قتل کے ارادہ سے باز رہا۔

حکایت ۳۲

مُہم۔ سخت مشکل کام رنج و فکر مین ڈالنے والا۔ کیونکہ ہم کے معنی رنج و غم کے ہین۔ مہام مہمات جمع (ہمم)۔

وفق۔ موافق۔ مطابق (وفق)۔

صفحہ ۵۶

مزیت۔ زیادتی۔ افزونی۔ مزایا جمع (مزو)

مشیت۔ خواہش خدا۔ مرضی الٰہی (ش ی ء)

صواب۔ درست۔ ٹھیک۔ اصوبہ جمع (صوب)

متابعت۔ پیروی۔ فرمانبرداری (تبع) ۔ صفت قلب

معاتبت۔ عتاب۔ غضب و غصہ (عتب)

دست بخونِ خویش شستن۔ قتل ہونا۔ خود ہلاک ہونا۔

پروین۔ ثُریّا۔ وہ سات ستارے جو انگور کے گچھے کی طرح ایک جگہ جمع ہین۔

حکایت ۳۳

سیّاح۔ بہت سفر کرنے والا۔ سیاحین جمع (سیح)۔

علوی۔ حضرت علیؑ کی اولاد۔

قافلہ۔ سفرمین چلنے والا گروہ۔ قوافل جمع (قفل)۔

قصیدہ۔ وہ نظم جسکے پہلے شعر کے دونون مصرعون مین قافیہ ہو اور باقی شعرون کے آخر مصرعون مین اوراس نظم مین کسی کی مدح یا مذمّت کا قصد کیا گیا ہو۔ قصائد جمع (قصد)۔

اُضحیٰ۔ جو چیز قربانی کرین۔ جیسے بکری وغیرہ اضحاۃ واحد (ضحو)۔

عیدِ اضحیٰ۔ عید قربان۔ وہ عید جسمین قربانی کرین۔

نصرانی۔ عیسائی۔

انوری۔ فارس کے ملک خراسان کا ایک مشہور شاعر تھا جسکے قصائد نہایت ہی مقبول ہین۔ اُسکا نام اوحدالدین ہے۔

نفی۔ دُور کرنا۔ شہر بدر کرنا۔

صفحہ ۵۰

غریب۔ مسافر۔ مفلس۔ غُربا جمع (غرب)

ماست۔ دہی۔

دوغ۔ مٹھا۔ چھاچھ۔ مسکہ نکلا ہوا دودھ۔

مامول۔ اُمید رکھی ہوئی چیز۔ انعام و اکرام وغیرہ (امل)۔

مُہیّا۔ موجود۔ تیّار (ہ ی ء)۔

حکایت ۳۴

توسّط۔ ذریعہ بننا۔ قاصدی۔ ایلچیگری۔

استخلاص۔ رہائی چاہنا۔ چُھڑانا۔

مُوکّل۔ محافظ۔ سپاہی۔ قید خانہ کا

داروغہ (وکل)۔
معاقبتہ۔ عقوبت کرنا۔ سزا دینا۔ ستانا (عقب)۔
افواہ۔ مُنہ۔ جمع فوہ۔
بافواہ گفتند۔ مشہور کرتے تھے۔ عام طور پر کہتے تھے۔
بوستانِ پدر۔ میراث مین ملا ہُوا باپ کا باغ۔ چونکہ باپ داوون کی چیز کو بیچنے مین بدنامی ہوتی ہے اسلئے ایسا کہا ہے کہ دوستون کی مدد کرنے مین اس بدنامی کو بھی گوارا کرلینا چاہیئے۔
رختِ سرا۔ گھر کا مال واسباب۔
بداندیش۔ بُرائی سوچنے والا۔ دشمن۔

حکایت ۳۵

ہارون الرشید۔ خلفاے عبّاسیہ مین سے پانچوین خلیفہ کا نام ہے جو اور خلفا کے برعکس نہایت عادل۔ علم دوست اور بڑا فیّاض تھا۔ شعرا کو بڑے بڑے انعام دیا کرتا تھا۔ ۱۴۸ھ مین پیدا ہوا۔ ۱۷۰ھ مین بغداد مین تختِ سلطنت پر بیٹھا۔ ۱۹۳ھ مین شہر طوس مین وفات پائی۔
خشم آلودہ۔ غصّہ سے بھرا ہُوا۔
سرہنگ زادہ۔ سردار کا بیٹا۔

صفحہ ۵۸

قِبَل۔ طرف۔ جانب۔
خصم۔ دشمن۔ خُصُوم جمع۔
دمان۔ تیز و تند۔ غضبناک۔
نیک فرجام۔ اچھّے انجام والا۔
بتر۔ بہت بُرا (مخفّفِ بدتر)۔

حکایت ۳۶

زورق۔ چھوٹی کشتی۔ ڈونگا۔ زوارق جمع (زرق)۔
گرداب۔ بھنور۔
مَلّاح۔ کشتی بان۔ ملّاحین جمع (ملح)۔

غرِیق - ڈوبا ہُوا (غرقٰی)۔
جان بحق تسلیم کرد - جان خدا کو سونپی - مرگیا -
تسلیم - سونپنا (سلم)۔
صَدَقَ اللہُ العَظِیم - سچ فرمایا ہے بزرگ خدانے -

صفحہ ۵۹

مَنْ عَمِلَ صَالِحاً - جس نے نیک کام کیا -
فَلِنَفْسِہٖ - پس وہ اُسی کی ذات کے لئے ہے -
وَمَنْ اَسَاءَ - اور جس نے بُرا کام کیا -
فَعَلَیْہَا - اُسکا نقصان اُسی کی ذات پر ہے -
مستمند - غمگین - حاجتمند -

حکایت ۳۸

بسعیِ بازو - محنت و مشقت سے -
آہک - سفید چونہ جس سے قلعی بنتی ہے -
صَیف - گرمی کا موسم - اصیاف جمع -
شتا - جاڑے کا موسم (شتو)۔

خیرہ - بے شرم - بے حیا - شوخ -
بساز - موافقت کر - قناعت کر -

صفحہ ۶۰

حکایت ۳۹

کِسریٰ - نوشیروان کا نام ہے - مجازاً فارس کے اور بادشاہوں کو بھی کہتے ہیں اکاسرہ جمع -
بحث - کھودنا - کریدنا - تحقیق - ابحاث جمع -
اَطِبّا - علاج کرنے والے طبیب واحد (طبب)
سقیم - مریض - بیمار - سقام جمع (سقم)۔

حکایت ۴۰

مُسَلَّم - سپرد کیا گیا - یعنی خدانے سپرد کیا -
طاغی - سرکش - نافرمان - فرعون - طُغاۃ جمع (طغو)
خسیس - کمینہ - ادنی - نالائق - خساس - (خسس)
ارزانی داشتن - عطا فرمانا - دینا - بخشنا -

فِراست - دانائی۔ عقلمندی (فرس)۔
حُرَّاث - کسان لوگ - کاشتکار - حارث واحد (حرث)۔

صفحہ ۱۶۱

تائید - مدد کرنا - تائیدِ آسمانی - خدا کی مدد۔
اُوفتادہ است - اتفاق ہُوا ہے - واقع ہُوا ہے۔
ارجمند - مرتبہ والا - عزّت والا۔
کیمیا گر - ناقص دھات کو کامل بنانیوالا - جیسے رانگ کی چاندی، تانبے کا سونا بنالینا۔

حکایت ۱۴

مُیَسّر - آسان کیا گیا - مجازاً بمعنی حاصل (یسر)۔
بِعَونِ اللہ تعالےٰ - برتر خدا کی مدد سے۔
عون - مدد - دوست - اعوان جمع۔
رفتگان - گذرے ہوئے لوگ۔

صفحہ ۱۶۲

بابِ چہارم

حکایت ۱

اِمتناع - باز رہنا - رُکنا (منع)۔
غالبِ اوقات - اکثر اوقات۔
دشمن آن بہ کہ نیکی نہ بیند - یہی اچھا ہے کہ دشمن نیکی نہ دیکھے - یعنی بُرائی ہی دیکھتا رہے - کیونکہ اگر نیکی کو دیکھے گا تو حسد کرے گا اور بُرائی کو دیکھے گا تو خوش ہوگا اور ہم اُسکے نقصان سے محفوظ رہینگے۔
اَخُو العداوۃ - برادرِ دشمنی یعنی دشمن۔
لَا یَمُرُّ - گزرتا نہیں ہے۔
بِصالِح - نیک آدمی کی طرف۔
وَ یَلمِزُہٗ - اس حالت مین کہ اُسکو عیب لگاتا ہے۔
بِکذّابٍ اَشِر - یہ بڑا جھوٹا اور بدکار ہے۔
ہُور - آفتاب - سورج۔

موشک۔ چھچھوندر (کاف تحقیر)۔

حکایت ۲

خسارت۔ نقصان۔ گھاٹا (خسر)۔

سخن درمیان نہادن۔ بات ظاہر کرنا۔

صفحہ ۶۳

لاحول گویند۔ لاحول پڑھینگے۔ یہ کلمہ اکثر نفرت کرنے اور بُرائی دیکھنے کے موقع پر بولا کرتے ہیں۔ پورا جملہ یہ ہے۔ لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّابِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ۔ یعنی بزرگ خدا کی مدد کے سوا گناہوں سے بچنے کی قوت نہیں ہے۔

حَوْل۔ بچنا۔ پھرنا۔

حکایت ۳

فُنُون۔ قسمیں۔ فن واحد (فن)۔

حَظ۔ حصّہ۔ حظوظ جمع (حظظ)۔

نافذ۔ پہنچنے والا۔ مراد تیز (نفذ)۔

طبع نافذ داشت۔ بہت تیز طبیعت رکھتا تھا۔ یعنی ہر ایک بات کو فوراً سمجھ لیتا تھا۔

مَحَافِل۔ محفلیں مجلسیں۔ محفل واحد (حفل)۔

صوفی۔ فقیر جو اپنے دِل کو پاک صاف رکھے۔

نَعلین۔ جوتیاں۔ نعل کا تثنیہ۔ نعال جمع (نعل)۔

سُتُور۔ چوپایہ۔ گھوڑا۔

حکایت ۴

مُناظرہ۔ آپس میں بحث کرنا۔ باہم نظر کرنا۔ وہ بحث جو سچ اور جھوٹ کے ظاہر کرنے کے لئے کی جائے (نظر)۔

مَلاحِدہ۔ دین سے پھرے ہوئے لوگ مُلحِد واحد (لحد)۔

حُجَّت۔ دلیل۔ حُجَج جمع۔

بر نیامد۔ غالب نہ آیا۔ مقابلہ نہ کر سکا۔

سپر بینداخت۔ ڈھال پھینکدی۔ عاجز ہو گیا۔

صفحہ ۶۴

مشائخ۔ بزرگانِ دین۔ شیخ واحد (شیخ)۔

مُعتقد۔ ماننے والا۔ اعتقاد رکھنے والا۔
معتقدین جمع (عقد)۔
بقرآن و خبر۔ قرآن و حدیث کے وسیلے سے۔

حکایت ۵

جالینوس۔ ایک مشہور یونانی حکیم کا نام
جو سنہ عیسوی کی دوسری صدی میں پیدا ہُوا۔
(گالینوس کا معرّب ہے)
بے حرمتی۔ بے عزّتی۔ رُسوائی۔
سبکسار۔ نالائق۔ چھچھورا۔ ذلیل (مرکب
ہے سبک بمعنی ہلکا اور سر سے۔ الف زاید ہے)
دِل جُستن۔ دِل خوش کرنا۔ نرمی کرنا۔
موئے نگاہداشتن۔ ذرا ذرا سی بات کا
خیال رکھنا۔
ہمیدون۔ اسیطرح۔ اسیوقت۔
آزرم۔ صلح۔ میل۔ ملاپ۔

حکایت ۶

سحبانِ وائل۔ وائل کا بیٹا سحبان
(باضافتِ ابنی) مُلک عرب کا ایک فصیح
و بلیغ شخص تھا۔
فصاحت۔ خوش بیانی (فصیح)
نہادہ اند۔ مانا ہے تسلیم کیا ہے۔
بحکمِ آنکہ۔ اس وجہ سے۔
بر سرِ جمعے۔ ایک مجمع کے سامنے۔
مکرر۔ دوبارہ۔ دُہرایا گیا (کرر)

صفحہ ۶۵

تصدیق۔ مان لینا۔ سچائی بیان کرنا۔
تحسین۔ تعریف کرنا۔ تحاسین جمع (حسن)

حکایت ۷

جہل۔ بیوقوفی۔ جہالت۔ نادانی۔
سَر۔ ابتدا۔ آغاز۔
بُن۔ جڑ۔ انجام۔ انتہا۔

حکایت ۸

حسنِ میمندی۔ سلطان محمود کے ایک
وزیر کا نام جو میمند کا رہنے والا تھا۔ میمند

غزنی کے قریب ایک شہر ہے۔

صفحہ ۶۶

حکایت ۹

بیع۔ خریدنا۔ مول لینا (یہ لفظ خرید و فروخت دونوں معنوں میں آتا ہے یہاں معنی خریدنا ہے)

متردد۔ فکرمند (ردد)۔

کدخدا۔ صاحب خانہ۔ مراد معزز و معتبر۔

کم عیار۔ ناقص۔ کھوٹی۔

حکایت ۱۰

ثنا۔ تعریف۔ اثنیہ جمع (ثنی)۔

یخ گرفتہ بود۔ زمین پر برف جمی ہوئی تھی۔

رضینا۔ ہم راضی ہوئے۔

من نوالک۔ تیری بخشش سے۔

بالرحیل۔ کوچ کرنے سے۔

صفحہ ۶۷

حکایت ۱۱

خطیب۔ خطبہ پڑھنے والا۔ خطبہ وہ نصیحت آمیز تقریر جو ہر جمعہ اور عیدین کو امام مسجد سنایا کرتا ہے۔ خطباء جمع (خطب)

کریہ الصوت۔ بدآواز۔ اصوات جمع صوت۔

نعیق۔ کائیں کائیں (نعق)۔

غراب البین۔ وہ کوا جسکے سامنے پڑ جانے سے مطلب و مقصد سے فراق ہو جاتا ہے کیونکہ بین کے معنی فراق کے ہیں۔ غراب = کوا۔ غربان جمع۔

الحان۔ آوازیں۔ گانا۔ لحن واحد۔

آیت۔ قرآن کا ایک فقرہ۔ آیات جمع (ا ی ی)۔

انکر۔ بہت بری (اسم تفضیل)۔

لصوت۔ تحقیق آواز (لام تاکید)۔

حمیر۔ گدھے۔ حمار واحد (حمر)۔

نہق۔ ہیچوں ہیچوں کیا۔

ابوالفوارس۔ جسکی کنیت ابوالفوارس تھا

لہٗ صَوتٌ - اُسکی آواز ایسی ہے۔
یَہُدُّ - ڈھا دیتی ہے۔ ہلا دیتی ہے۔
اِصْطَخر - فارس کا ایک نہایت مشہور اور مضبوط قلعہ ہے۔
معنی وہ خطیب جسکی کُنیت ابوالفوارس ہے جس وقت گدھے کی طرح بولتا ہے تو اُسکی آواز ایسی ہے کہ ملکِ فارس کے قلعۂ اِصطخر کو ہلا دیتی ہے۔
قریہ - گاؤں - قریٰ جمع (قری)۔
بلیّت - بلا - مصیبت - بلیّات جمع (بلو)۔
اذیّت - تکلیف - دُکھ - اذایا جمع (اذی)
لختے - کچھ - ذراسی دیر۔

صفحہ ۶۸

حکایت ۱۲

مُستمع - سُننے والا - مستمعین جمع (سمع)۔
مؤذن - خبر دینے والا - اذان دینے والا (اذن)۔

حکایت ۱۳

مشاہرہ - ماہانہ - تنخواہ - لفظ شہر بمعنی مہینہ سے مشتق ہے۔

صفحہ ۶۹

نمط - طور - طریق۔

بابِ ہشتم

گرد کردن - جوڑنا - جمع کرنا۔
کِشت - بویا - مُراد خیرات کیا کیونکہ اسکا پھل آخرت میں ملے گا۔
ہِشت - چھوڑ گیا - یعنی نہ آپ کھایا نہ اوروں کو دیا۔
مکن نماز - جنازہ کی نماز نہ پڑھ۔
ہیچکس - نالائق - کمینہ۔
اَحسِن - نیکی کر۔
کما - جیسی کہ - جس طرح کہ۔
اُحْسِنَ - نیکی کی۔

اِلَیک ۔ تیری طرف ۔ تیرے ساتھ ۔

صفحہ ۶۰

سر در سرِ چیزے کردن ۔ کسی چیز کے
خیال اور تلاش مین مر جانا ۔
مُتَمَتِّع ۔ پھل پانیوالا ۔ فائدہ اُٹھانے والا ۔
(تمتع) ۔
جُد ۔ بخشش کر ۔
لا تَمْنُنْ ۔ اِحسان مت جتا ۔ (نہی حاضر
معلوم از من) ۔
لِاَنَّ ۔ اِسلئے کہ ۔
عَائِدَۃٌ ۔ واپس آنیوالا ہے ۔ پھر آنیوالا
ہے ۔ عوائد جمع (عود) ۔
بیخ کرد ۔ جڑ پکڑی ۔ جم گیا ۔
بالا ۔ قد ۔ مُراد تنہ
مُعَطَّل ۔ خالی ۔ بیکار (عطل) ۔
مُحَقِّق ۔ تحقیق کرنے والا ۔ دلیل سے
ثابت کرنے والا ۔ مُحَقِّقِین جمع ۔

تہی مغز ۔ جاہل ۔ نادان ۔

صفحہ ۶۱

دُنیا خوردن ۔ دُنیا حاصل کرنا ۔ روپیہ کمانا ۔
زُہد ۔ نفس کُشی ۔ نفسانی خواہشات کو چھوڑنا ۔
پاک ۔ بالکل ۔ سب ۔ سارا ۔
یُھدیٰ ۔ ہدایت پائی جاتی ہے ۔ راستہ پایا
جاتا ہے ۔
بِہٖ ۔ اُسکے ساتھ ۔ اُسکے سبب ۔
وَھُوَ ۔ اور حال یہ کہ وہ (واو حالیہ) ۔
لا یہتدی ۔ راستہ نہین پاتا ۔
در باخت ۔ ہار دی ۔ گنوا دی ۔ ضائع کر دی ۔
بپرداخت ۔ کھو دیا ۔ برباد کر دیا ۔
دَفتر ۔ کاغذات کا مجموعہ ۔ مُراد کتابین ۔ دفاتر جمع (دفتر) ۔
مفرما عمل ۔ عہدہ مت دے ۔ حاکم نہ بنا ۔
نوکر مت رکھ ۔

صفحہ ۶۲

مُدارا ۔ رعایت کرنا ۔ صلح کرنا ۔

بکمندِ قبول آوردن۔ مطیع بنانا۔ خوش کرنا۔

نبات۔ مصری (نبت)۔

حنظل۔ اندرائن۔ ایک نہایت ہی کڑوا پھل ہے۔

خبیث۔ ناپاک۔ کمینہ (خُبث)۔

تعہُّد۔ ذمّہ داری۔ حمایت (عہد)۔

مُتبدّل۔ تبدیل کیا گیا۔ بدلا گیا (بدل)

بجوابے۔ ایک ذرا سے جواب پر (یائے قلّت)۔

صفحہ ۴۳

ضمیر۔ دِل۔ راز۔ بھید۔ ضمائر جمع (ضمر)۔

سلیم۔ نیک مزاج۔ بھولا بھالا۔ بیوقوف۔ سُلماء جمع (سلم)۔

تملّق۔ خوشامد۔ چاپلوسی (ملق)۔

مُہمل۔ بیکار۔ فضول (ہمل)۔

زہ کردنِ کمان۔ کمان کا چلّہ درست کرنا۔ کمان کو تیر مارنے کے لئے تیّار کرنا۔

صفحہ ۴۴

سخن چین۔ غمّاز۔ چُغل۔ مُعترض۔

ہیزم کش۔ لکڑہارا۔ ایندھن جمع کرنیوالا۔

دل خوش کردن۔ میل ملاپ کرلینا۔ راضی ہو جانا۔

گوش داشتن۔ سُننا۔ کان لگانا۔

اِمضا۔ جاری کرنا۔ چلتا کرنا (مضی)۔

سہل جوے۔ سہولت ڈھونڈنے والا۔

درِ صلح زند۔ صلح کا دروازہ کھٹکھٹائے۔ میل ملاپ چاہے۔

صفحہ ۴۵

عرب۔ اہلِ عرب۔

آخر الحِیَل السیف۔ سب تدبیروں کے بعد آخری تدبیر تلوار ہے۔ یعنی مجبوری کی حالت میں لڑنا جائز ہے۔

قادِر۔ طاقتور۔ قابو پانیوالا (قدر)۔

لاف از بروت زدن۔ ڈھینگ مارنا۔

شیخی بگھارنا۔

بُرُوت۔ مونچھ۔

مرہم نہادن۔ مرہم لگانا۔ غمخواری کرنا۔

صفحہ ۷۶

تغابن۔ نقصان اُٹھانا افسوس کرنا (غبن)۔

سیر۔ بیزار۔ رنجیدہ۔ آزردہ۔

رگ زن۔ فصد کھولنے والا۔

جرّاح۔ زخم لگانیوالا۔ جرّاحین جمع (جرح)۔

زبونی۔ ذلت۔ رسوائی۔

حِلم۔ بُردباری۔ سزا دینے مین دیر کرنا۔

صفحہ ۷۷

زبانہ۔ شعلہ۔ لَو۔

خاکزاد۔ مٹّی سے بنا ہُوا۔ خاک کا پُتلا۔

کِبر۔ غرور۔ تکبّر۔

باد۔ غرور۔ خود بینی۔

بیلقان۔ بیلگان کا معرب۔ ایران کا ایک مشہور شہر جو شروان و آذربایجان کے درمیان واقع ہے۔

فقیہ۔ علمِ دین کا عالم۔ فُقَہا جمع (فقہ)۔

مفارقت۔ جُدائی۔ مُراد اختلاف و نااتفاقی۔

جمع۔ مطمئن۔ بےخوف۔

صفحہ ۷۸

یکزبان۔ مُتّفق۔ ایک دِل۔

درمانَد۔ عاجز ہوجاتا ہے۔

سلسلۂ دوستی بجنباند۔ دوستی کا تعلق پیدا کرتا ہے۔

اِحدَی الحُسنیین۔ دو فائدون مین سے ایک۔

احدیٰ۔ ایک۔ مؤنث احد۔

حُسنیین۔ دو فائدے (صیغۂ تثنیہ از حسنیٰ)۔

دِل از جان برداشتن۔ جان سے ناامید ہوجانا۔

واثِق۔ اعتماد کرنے والا (وثوق)۔

بر قبولِ کُلّی واثق۔ اُسکے مان لینے پر پورا بھروسہ ہو۔

صفحہ ۷۹

پسیچ - قصد - ارادہ -

درکار گرفتن - اثر کرنا -

غرورِ مدّاح مخور - تعریف کرنیوالے کے دھوکہ مین نہ آ -

مدّاح - تعریف کرنیوالا - مدّاحین جمع (مدح) -

زرق - مکر و فریب -

دامِ زرق نہادن - مکر کا جال بچھانا -

کامِ طمع کشادہ - لالچ کا مُنہ کھول رکھا ہے -

کعب - ٹخنہ - کعوب جمع -

چون لاشہ کہ در کعبش دمی فربہ نماید - جیسے ٹخنے مین پھونکنے سے لاش پھول جاتی ہے - (قصّابون کا قاعدہ ہے کہ گوشت فربہ دکھانے کے لئے ذبح کئے ہوئے جانور کے ٹخنے مین پھونکیا مار کر اُسکو پُھلا دیتے ہین) -

عیب گرفتن - اعتراض کرنا - عیب نکالنا -

پندار - خیال - گُمان -

صفحہ ۸۰

جہود - یہودی -

قبالہ - بیعنامہ - دستاویز - وہ کاغذ جس مین کسی بات کی قبُولیّت کا اِظہار ہو (قبل) -

توریت - شریعت - قانونِ دین - وہ آسمانی کتاب جو حضرت موسیٰؑ پر نازل ہوئی تھی -

بسیط - فرش - سطحِ زمین - بسائط جمع (بسط) -

منعدم - نیست و نابُود (عدم) -

بجہانے گرسنہ - دُنیا مل جانے پر بھی بُھوکا ہے -

قانع - قناعت کرنیوالا - تھوڑی چیز پر خوش رہنے والا -

بضاعت - پونجی - اسباب - بضاعات جمع (بضع) -

دیدۂ تنگ - لالچی کی آنکھ - زیادتیِ حرص -

منقضی - گذرنیوالا - ختم ہونیوالا (قضی) -

اِمروز - اِس وقت - اِسی زندگی مین -

صفحہ ۸۱

خاکِ مشرق - مُلکِ مشرق۔

کاسہ - پیالہ - اکوُس و کوُس و کیاس و کاسات جمع۔

مردشت - شیراز کے قریب ایک مقام ہے جہاں مٹّی کے برتن بہت بنتے ہیں۔

کے گشت - کوئی ہوگیا یعنی ہوشیار اور چوچال ہوگیا۔

بچیزے نرسید - کسی مرتبہ پر نہ پہنچا - وہی مُرغی کا بچّہ رہا۔

وین - اور یہ یعنی آدمی کا بچّہ۔

تمکین - عزّت و مرتبہ (مکن)۔

آبگینہ - شیشہ۔

عزیز - عزّت والا - قیمتی۔

مُستعجل - جلد باز (عجل)۔

بسر درآید - سر کے بل گرتا ہے۔

بیابان - سوکھا جنگل جس میں پانی نہ ملے۔ بے آب۔

سمند - زرد یا سُرخ رنگ کا گھوڑا - مجازاً ہر ایک گھوڑا۔

بادپا - ہوا کے سے قدم والا تیز رفتار گھوڑا۔

صفحہ ۸۲

فضیحت - ذلّت - بدنامی فضائح جمع (فضح)۔

لوم - ملامت کرنا - بُرا بھلا کہنا۔

لائم - لعنت ملامت کرنے والا - لُوّام جمع (لوم)

ناصواب - غلط - نامناسب۔

مجادلہ - لڑائی - جھگڑا (جدل)۔

بہ سخن درآید - بات شروع کرے۔

صفحہ ۸۳

ریو - مکر و فریب - حیلہ۔

پیدا کردن - ظاہر کرنا - کھولنا۔

گاو راند - بیل چلائے
زمین جوتی۔
تخم نیفشاند - بیج نہ بویا۔
} بیفائدہ کوشش کی۔

تنِ بیدل - وہ شخص جس میں ہمت نہ ہو۔

روحانی قوّت نہو۔

شبِ قدر۔ بزرگ رات۔ رمضان کی ستائیسوین رات جس مین قرآن شریف نازل ہوا تھا۔ اس رات کی عبادت ہزار مہینون کی عبادت سے بہتر ہے۔

صفحہ ۸۴

بصورت۔ ظاہر مین۔ دیکھنے مین۔

پایگاہ ۔ مرتبہ۔ درجہ۔

باطن۔ دِل۔ اندرونی حالت۔ بواطن جمع (بطن)۔

خُبث۔ بُرائی۔ بدی۔

لُوچ۔ بھینگا۔ جسکو ایک چیز کی دو نظر آتی ہین۔

بازی بسر کردن۔ ٹکّر لڑانا۔

قُوچ۔ مینڈھا۔ جنگلی مینڈھا۔

پنجہ افگندن۔ پنجہ لڑانا۔

سرپنجہ۔ طاقتور۔ پنجہ کا مشّاق۔

دست در بغل نہادن۔ بغل مین ہاتھ چھپالینا۔ مقابلہ نہ کرنا۔

صفحہ ۸۵

سایہ پروردہ۔ آرام و راحت مین پلا ہُوا۔ نازک۔

مُبارِز۔ لڑنے والا سپاہی۔ مُبارزین جمع (برز)۔

قِتال۔ لڑنا۔ قتلگاہ۔ میدانِ جنگ۔

آہنین چنگال۔ لوہے کے سے پنجہ والا۔ طاقتور آدمی۔

در گوش آمدن۔ سُننا۔ توجّہ کرنا۔

مشغلہ بر آرند۔ شور و غُل مچاتے ہین۔ بھونکتے ہین۔

در پوستین اُفتادن۔ عَیب ظاہر کرنا۔ غیبت کرنا۔

کوتہ دست۔ کمزور۔ کم طاقت۔

مقال۔ گفتگو۔ گویائی۔ مقالات جمع (قول)

بندِ دست۔ ہتکڑی۔

زنجیرِ پاے۔ بیڑی۔

شکم بندہ۔ پیٹ کا غلام۔ بہت کھانیوالا۔

صفحہ ۸۶

سدّ۔ روکنا۔ روک (سدود)۔

رمق۔ باقیماندہ سانس۔ ارماق جمع۔

تا سدِّ رمق۔ جان باقی رہنے کے قابل۔

تا طبق بر گیرند۔ جب تک کہ اُنکے سامنے سے خالی اُٹھائیں۔ اطباق جمعِ طبق۔

تا عرق کنند۔ جب تک کہ پسینہ آجائے۔

قلندر۔ رِند۔ آزاد مذہب۔ ملنگ۔

اسیرِ بندِ شکم۔ پیٹ کی قید کا قیدی۔ کھاؤ پیر۔

معدہ سنگی۔ پیٹ کا ٹھس ہوجانا۔ گرانی۔

ترحّم۔ رحم کرنا۔ ترس کھانا (رحم)۔

سنگ در دست۔ ہاتھ میں پتھر یعنی دشمن کی سرکوبی کی طاقت۔

محتمل۔ اِحتمال کیا گیا۔ گمان۔ شبہ (حمل)۔

فوت۔ مرنا۔ ٹلنا۔ گم ہونا۔

تدارک۔ پانا۔ کھوئی ہوئی چیز کا پانا (درک)۔

صفحہ ۸۷

ممتنع۔ منع کیا گیا۔ ناممکن (منع)۔

نیک۔ بہت۔

زبان آوری۔ مُنہ زوری۔ زبان درازی۔

نفس فرو رفتن۔ دم بند ہونا۔ سانس گھُٹنا۔

عندلیب۔ بُلبُل۔ عنادِل جمع (عنادل)۔

غُراب۔ کوّا۔ غربان جمع۔

اوباش۔ آوارہ۔ بدمعاش۔ وبش مفرد۔

زُمرہ۔ آدمیوں کا گروہ۔ زُمَر جمع۔

سخن بستن۔ خاموش ہوجانا۔ بند ہوجانا۔

شگفت۔ تعجب۔ اچنبھا۔

سیر۔ لہسن۔

صفحہ ۸۸

آہنگ۔ راگ۔ سُر۔

حجازی۔ حجاز کا۔

فرو ماند۔ دب جاتا ہے۔

طبل۔ ڈھول۔ طبول جمع۔

غازی۔ نٹ۔ بازیگر۔

خلاب۔ کیچڑ۔

استعداد۔ لیاقت۔ سمجھنے کی طاقت (عدد)

استعدادِ بے تربیت دریغ۔ جس مین تحصیلِ علم کی قابلیت ہو اگر اُسکو تعلیم نہ دیجائے تو افسوس ہے۔

نامستعد۔ قابلیت نہ رکھنے والا۔

تربیتِ نامستعد ضائع۔ جسمین حصولِ علم کی قابلیت نہو اُسکو تعلیم دینا بیفائدہ ہے۔

نسبتے عالی۔ ایک بلند تعلّق۔

عُلوی۔ بلند۔ اونچا (عُلو)۔

نفس۔ ذات۔ نفوس جمع۔

باخاک برابر است۔ بالکل بےقدر ہے۔

کنعان۔ حضرت نوح علیہ السلام کے بیٹے کا نام ہے جو کافر ہونے کے سبب سے طوفانِ نوح مین ہلاک ہُوا۔

جُہّال۔ جاہل لوگ۔ جاہل واحد (جہل)۔

مَثل۔ کہاوت۔ مثال۔ امثال جمع (مثل)۔

صدیقان۔ بہت سچے لوگ۔ صدیق واحد (صدق)۔

مُصحف۔ قرآن شریف۔ مصاحف جمع۔ (صحف)۔

کُنِشت۔ بتخانہ۔ کافرون کا عبادتخانہ۔

زندیق۔ بے دین۔ زنادقہ جمع (زندق)۔ (زند یک کا معرب ہے۔ ژند پارسیون یعنی آتش پرستون کی مذہبی کتاب کا نام ہے)۔

صفحہ ۸۹

فراچنگ آرند۔ حاصل کرین۔ قبضہ مین لائین۔

نفس۔ بُری خواہش۔

گرگ بُز۔ مکّار (مرکب ہے گرگ و بُز سے یعنی بکری کی شکل مین بھیڑیا)۔

بے قُوت۔ بے روزی۔ بھوکا مفلس وغریب۔

بے راے - جاہل - نادان - بے عقل -

صفحہ ۹۰

سنگ خردہ - کنکر - سنگ پارہ - سنگریزہ -
نگاہ میدارند - جمع کرتے ہین - حفاظت سے رکھتے ہین -
وَقَطْرٌ عَلیٰ قَطْرٍ - اور بوند بوند کے اوپر قطرات جمع -
اِذَا اتَّفَقَتْ نَهَرٌ - جب متفق ہوجاتی ہین تو نہر بنجاتی ہین -
وَنَهَرٌ اِلیٰ نَهَرٍ - اور ایک نہر دوسری نہر کی طرف -
اِذَا اجْتَمَعَتْ بَحْرٌ - جب جمع ہو جاتی ہے تو دریا بنجاتا ہے -
سَفَاہت - بیہودہ گوئی (سفہ)
عامی - جاہل - منسوب بہ عام (عمم) -
معصیت - گناہ - معاصی جمع (عصی) -
کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است کیونکہ علم سے شیطان کو مار سکتے ہین اور اُس کے حملون سے بچ سکتے ہین -
خداوندِ سلاح - ہتھیار بند آدمی ہتھیا کا مالک -

صفحہ ۹۱

از راہ اوفتاد - راستہ بھول گیا -
جان در حمایتِ یکدم است - جان ایک سانس کی حفاظت مین ہے -
دو عدم - ایک عدمِ سابق کہ کچھ نہ تھا - دوسرا عدمِ لاحق کہ کچھ نہ رہے گا - مطلب یہ کہ دُنیا کی ہستی کچھ بھی نہین -
اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِيْ آدَمَ - اے آدم کی اولاد کیا مین نے تم سے عہد نہین لیا -
اَنْ لَّا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ - کہ تم شیطان کی عبادت نکرو -
اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ - تحقیق وہ تمہارا کھلا دشمن ہے -

پیمان شکستن - اقرار توڑ ڈالنا - قول سے پھر جانا -

وام - قرض - اُدھار -

دو مردہ - دو آدمی کا -

خداوند میوہ - دولتمند - بیجا حت -

خشک سال - قحط کا زمانہ -

صفحہ ۹۲

تنعّم - ناز و نعمت - امیری -

درماندگان - عاجز لوگ - غریب آدمی -

مَرکَب - سواری - گھوڑا - مَراکب جمع (رکب

خارکش - لکڑ ہارا - لکڑیاں ڈھونے والا -

آب و گِل - کیچڑ - دلدل -

چونی - تو کیسا ہے - تیرا کیا حال ہے ؟

دِرہم - ساڑھے تین ماشہ - چاندی کا سکہ - دراہم جمع -

ذَنب - دُم - اذناب جمع -

قضا - ارادۂ الہٰی - حکم خدا - اقضیہ جمع - (قضو) -

صفحہ ۹۳

وکیل - ذمہ دار - وُکلا جمع (وکل) -

مطلوبِ اجل - موت رسیدہ آجال جمع اجل -

ہزبر - شیر درندہ - ہزابر جمع -

نانہادہ - نہ رکھی ہوئی چیز - وہ شے جو قسمت مین نہین ہے -

ظُلُمات - تاریکیان - ظلمت واحد -

زراندود - سونے کا مُلمّع کیا ہُوا - (ظاہر اچھّا باطن خراب) -

صفحہ ۹۴

دلق - گدڑی -

مُرقّع - پیوند پر پیوند لگائی ہوئی (رقع) -

مُرصّع - جڑاؤ -

ثروت - دولت - قدرت (ثرو) -

سرِ درِ نشیب - زوال پذیر -

خستہ - زخمی - محتاج - پریشان -

درنخواہد یافت - خدمت و مدد نکرے گا -

سرائے دگر - عالمِ آخرت -

خشک مغز - پاگل - بیوقوف - دیوانہ -

در پوستین رفتن - عیب جوئی اور غیبت کرنا -

بخت برگشتہ - بدنصیب -

تلمیذ - شاگرد - تلامذہ جمع (لمذ) -

بے ارادت - بے اعتقاد - جسکو سچی خواہش نہو - ارادات جمع (ردد) -

ترتیل - بنا بنا کر پڑھنا - حرفوں کو مخرجوں سے ادا کرنا (رتل) -

سورہ - قرآن شریف کا کوئی حصہ - سُوَر جمع -

مکتوب - لکھی ہوئی (کتب) -

متعبّد - تکلیف اٹھا کر عبادت کرنے والا (عبد) -

صفحہ ۹۵

دست بردارد - توبہ کرے - دُعا کیلئے ہاتھ اُٹھائے -

عُجب - غرور - تکبّر -

لطیف خوے - پاکیزہ عادت - خوش مزاج -

زنبورِ بے عسل - بے فیض آدمی -

مُباح - جائز - روا (بوح) -

سبیل - راہ - سُبُل جمع -

صفحہ ۹۶

ازرق - نیلا (زرق) -

ازرق پیرہن - نیلے کپڑے پہننے والا - قلندر جنکا لباس نیلا ہوتا ہے -

خان ومان - گھر بار -

انگشتِ نیل کشیدن - نیل کی لکیر کھینچنا - ماتمی نشان کرنا - برباد اور تباہ کرنا -

خُلقان - پرانا - خلق واحد -

خُردہ ۔ ریزہ ۔ ٹکڑا ۔

انبان ۔ تھیلی ۔ جھولی ۔

دست رنج ۔ ہاتھ کی کمائی ۔ محنت مزدوری ۔

ترہ ۔ ساگ پات ۔ ترکاری ۔

دِہ خدا ۔ زمیندار ۔ گاؤں کا مالک ۔

ذُل ۔ ذِلّت ۔ رُسوائی (ذلل) ۔

تعجیل ۔ جلدی کرنا (عجل) ۔

صفحہ ۹۷

مُعجِزہ ۔ عاجز کرنے والا ۔ پیغمبروں کی وہ باطنی قوّت جس سے وہ ایسی بات دکھاتے تھے جو انسانی عادت سے برتر ہوتی تھی جس کو مُعجزہ کہتے ہیں ۔

لوازم ۔ ضروری چیزیں ۔ فرائض ۔ لازمہ واحد (لزم) ۔

خانہ خدا ۔ مالک مکان ۔ (باضافتِ مقلوب یعنی خداوندِ خانہ) ۔

مزاج ۔ خاصیت ۔ طبیعت ۔ امزجہ جمع (مزج) ۔

برمزاج ۔ مزاج کے موافق ۔

حدیث ۔ بیان ۔ ذِکر ۔ بات ۔ احادیث جمع (حدث) ۔

لیلیٰ ۔ مجنوں کی معشوقہ کا نام ہے ۔

خرابات ۔ ویرانہ ۔ مجازاً شراب خانہ ۔

خَمر ۔ شراب ۔

رقم برخود بناوانی کشیدی ۔ تو نے اپنے اوپر بیوقوفی کا عیب لگا لیا ۔

صفحہ ۹۸

مِہار ۔ نکیل ۔ وہ رسّی جسمیں ایک لکڑی باندھ کر اُونٹ کی ناک میں ڈال لیتے ہیں ۔ اَمہرہ جمع (مہر) ۔

متابعت ۔ پیروی ۔ فرمانبرداری (تبع) ۔

زِمام ۔ لگام ۔ باگ ۔ اَزِمّہ جمع (زمم) ۔

در گُسلاند ۔ چھُڑا لے گا ۔

مطاوعت - فرمانبرداری - اطاعت (طوع)

مذموم - بُری - خراب (ذم)۔

خاکِ پایش باش - اُسکے پاؤں کی خاک بنجا - اُسکے ساتھ نہایت عاجزی کر۔

سوہن - ریتی۔

ہر کہ در پیشِ سخنِ دیگران - جو شخص اوروں کی بات میں دخل دیتا ہے۔

تا مایۂ فضلش بدانند - تاکہ لوگ اُسکی فضیلت کا اندازہ کریں۔

فراخ سخن - بکواسی - زیادہ بولنے والا۔

احتراز - بچنا - پرہیز کرنا (حرز)

صفحہ ۹۹

ضربت - چوٹ - مارپیٹ۔

لازب - چمٹنے والی - مُراد قائم و ثابت - وہ چوٹ جسکا نشان اچھے ہونے کے بعد بھی باقی رہے (لزب)۔

موسوم - نامزد - مشہور (وسم)۔

قَالَ - کہا (حضرت یعقوب علیہ السّلام نے)۔

بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ - بلکہ آراستہ کیا ہے تمہارے لئے۔

اَنْفُسُکُمْ اَمْراً - تمہارے نفسوں نے ایک کام۔

یہ آیتِ شریف قرآن مجید میں دو جگہ آئی ہے ایک تو جب حضرت یوسفؑ کو اُن کے بھائیوں نے کوئیں میں ڈال کر آکر حضرت یعقوبؑ سے کہا تھا کہ یوسفؑ کو بھیڑیا کھا گیا۔ دوم جب حضرت یوسفؑ مصر کے مختار ہوئے اور سات سال کا قحط پڑا تو اُنکے وہی بھائی جنھوں نے اُنکو کوئیں میں ڈالدیا تھا حضرت یوسفؑ کے پاس غلّہ لینے آئے آپ نے اُن کو پہچانکر بہت سا غلّہ دیا مگر اپنے چھوٹے بھائی بنیامین پر چاندی کے ایک پیمانہ کی چوری کا الزام لگاکر اور بھائیوں سے الگ کرلیا اور روک لیا۔ اُنھوں نے واپس آکر حضرت یعقوبؑ سے

سچا واقعہ بیان کیا مگر چونکہ پہلے واقعہ سے اُن کا جھوٹ ثابت ہوچکا تھا اسلئے اس مرتبہ بھی آپ نے وہی فرمایا جو پہلے فرمایا تھا (مطلب یہ کہ ایک دفعہ جھوٹ ظاہر ہونے کے بعد اعتبار نہیں رہتا۔

دروغے نگیرند۔ کسی جھوٹ کا الزام نہیں لگا۔

اَجَلّ۔ بہت بزرگ (جلل)

اَذَلّ۔ بہت ذلیل (ذلل)

صفحہ ۱۰۰

نفس پرور۔ پیٹ پالنے والا۔ عیش پسند۔

تن بجور دادن۔ ظلم سہنے اور تکلیف اُٹھانے پر راضی ہوجانا۔

اِنجیل۔ خوشخبری۔ اناجیل جمع۔

مُشتغِل شوی بحال ازمن۔ تو مجھکو چھوڑکر مال میں مشغول ہوجائے گا۔

حلاوت۔ شیرینی۔ لذّت (حلو)۔

خستہ۔ زخمی۔ غمگین

یسراً۔ آرام وآسانی۔
امیری و خوشی۔
ضرّاً۔ تکلیف وسختی۔
غریبی و غم۔
} راحت و رنج۔

بحق پردازی۔ خدا کی طرف مشغول ہوگا۔ خدا کی عبادت کرے گا۔

صفحہ ۱۰۱

مُونس۔ غمخوار۔ مددگار (انس)۔

حُوت۔ مچھلی۔ حیتان جمع۔

غمزہ۔ آنکھ اور ابرو سے اشارہ کرنا۔ مہربانی کا اشارہ۔ غمزات جمع (غمز)۔

بہ نیکان دررساند۔ نیکوں کے برابر کردے۔ نیکوں کے مرتبہ پر پہنچادے۔

محشر۔ اُٹھنے اور اکٹھے ہونے کی جگہ۔ میدانِ قیامت (حشر)۔

پردہ برداشتن۔ ظاہر کرنا۔ دکھانا۔

اشقیا۔ بدنصیب۔ کافر لوگ۔ شقی واحد

(شفقو)۔
مغفرت۔ بخشنا۔ معاف کرنا (غفر)۔
تادیب۔ ادب سکھانا۔ سزا دینا (ادب)۔
تعذیب۔ عذاب دینا۔ دُکھ دینا (عذب)۔
عُقبیٰ۔ آخرت (عقب)۔
وَلَنُذِیقَنَّھُم۔ اور بیشک ہم چکھا دینگے اُن (کافروں) کو۔
مِنَ العَذَابِ الاَدْنیٰ۔ چھوٹے چھوٹے عذابوں میں سے یعنی دُنیا کی تکلیفوں میں سے۔
دُونَ العَذَابِ الاَکبَر۔ بڑے بڑے عذابوں کے سوا۔
مثل زنند۔ مثال دیں۔
دست کوتہ نکنند۔ ہاتھ نہیں کھینچتے یعنی چوری نہیں چھوڑتے۔
تا دستِ شان کوتہ نکنند۔ جب تک کہ اُنکے ہاتھ نہ کاٹ ڈالیں۔

فراز نرود۔ آگے نہ بڑھیگا۔ پاس نہ پھٹکیگا۔

صفحہ ۱۰۲

بدفرجام۔ جسکا انجام خراب ہو۔

صفحہ ۱۰۳

نثار۔ نچھاور کرنا۔ بارش۔
کُلُّ اِنَاءٍ۔ ہر ایک برتن۔
یَتَرَشَّحُ۔ ٹپکاتا ہے۔
بِمَا فِیہِ۔ جو اُس میں ہے۔
نَعُوذُ بِاللہ۔ ہم خدا سے پناہ مانگتے ہیں۔ خدا کی پناہ۔
کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسودے۔ کوئی شخص اپنے حال میں کسیکے ہاتھ سے چین نہ پاتا۔
معدن۔ کان۔ معادن جمع (عدن)۔
اُمید بہ کہ خوردہ۔ کھانے سے اُمید اچھی ہے (کہ بمعنی از)

بکامِ دُشمن - دُشمن کے مقصد کے موافق۔

صفحہ ۱۰۴

بجہد - کود جاتا ہے - الگ ہو جاتا ہے۔

لنگر نہادن - لنگر ڈالنا - ٹھہرنا۔

مُقامِر - قمار باز - جُواری (قمر)۔

سہ شش - تین چھکے یعنی اٹھارہ نقش

چوسر کے یا چوسر کے اٹھارہ نشانے - اٹھارہ

کا داؤ جیت کی علامت ہے۔

سہ یک - تین کانے یعنی تین خالی ۱+۱+۱=۳

تین کانے پڑنا ہار کی علامت ہے۔

مناجات خُدا سے دعا مانگنا (نجو)

عَلَم بر جامہ کرد - کپڑے پر بیل بُوٹے بنائے۔

صفحہ ۱۰۵

خاتم - انگوٹھی - مُہر - خواتم جمع (ختم)۔

حظ - نصیبہ - حصّہ - حظوظ جمع (حظظ)۔

مُوحّد - خدا کو ایک جاننے اور ماننے والا - موحدین جمع

توحید - خدا کو ایک جاننا اور ماننا (وحد)۔

شحنہ - کوتوال - نگہبان (شحن)۔

طرّار - گرہ کاٹنے والے - زبان دراز (طرر)

صفحہ ۱۰۶

معاینہ - اپنی آنکھ سے دیکھنا - مُراد تحقیق

و یقین (عین)۔

طیب - خوشی - خوش مزاجی۔

خیار - ککڑی - کھیرا (خیر)۔

وقتِ معلوم - مقررہ موسم۔

وجود - ہونا - موجودگی۔

زدست برآید - ہاتھ سے بن پڑے۔

ہو سکے۔

صفحہ ۱۰۷

خاتمۃ الکتاب

مُستعان - مددگار - مدد مانگا گیا جس سے

مدد مانگی جائے (عون)۔

باری - پیدا کرنیوالا - خدا تعالیٰ کا ایک

نام ہے - برا جمع (برء)۔

عَزَّ اِسمُہٗ - اُس کا نام بزرگ ہوا۔

مُؤلِّفان - مضامین جمع کرنیوالے۔ کتاب بنانیوالے۔

مُتقدِمان - اگلے لوگ - متقدم کی فارسی جمع

متقدمین عربی جمع (قدم)۔

استعارت - عاریت چاہنا - کوئی چیز مانگے

کے طور پر لینا - استعارات جمع (عور)۔

تلفیق - جمع کرنا - ملانا - پیوند لگانا - سینا۔ (لفق)

طِیبت - خوشی طبع - پاکیزگی - خوشبو (طیب)

دُودِ چراغ خوردن - راتوں کو چراغ کے

سامنے لکھنے پڑھنے کی مصیبتیں اُٹھانا -

صفحہ ۱۰۸

الحمد للّٰہِ ربّ العالمین - ساری

تعریفیں خدا ہی کو سزاوار ہیں جو سارے

جہان کا پروردگار ہے۔

بلاغ - پیغام پہنچانا (بلغ)۔

یا ناظرًا فیہِ - اے اس کتاب (گلستان)

کے دیکھنے والے۔

سَلْ باللّٰہِ مرحمۃً - خداتعالےٰ سے

رحمت کا سوال کر۔

علَی المُصنِّفِ - کتاب تصنیف کرنیوالے پر۔

وَاستَغفِر لِصاحِبِہٖ - اور اُسکے صاحب

کے لئے بخشش طلب کر۔

وَاطلُب لِنفسِکَ - اور اپنی ذات کے لئے

طلب کر۔

مِن خیرٍ تُرِیدُہا - جس نیکی کی تو خواہش

رکھتا ہے۔

مِن بعدِ ذٰلِکَ - اور اس کے

بعد۔

غُفرانًا لِکاتِبِہٖ - اِسکے لکھنے والے کیلئے

بخشش مانگ۔

فرہنگ ولغات بوستان

صفحہ ۱

جہاندار (اسم فاعل ترکیبی) دارندۂ جہان۔ بادشاہ۔ خدا۔

بنام جہاندار جان آفرین (ابتدا میکنم مقدر ہے) جان کے خالق خدا کے نام سے شروع کرتا ہون۔

پوزش ۔ عذر۔ توبہ۔

نگیرد بفور ۔ فوراً سزا نہین دیتا۔

ماجرا درنوشت ۔ (نوشت ماضی بمعنی مضارع از نوشتن و نوردیدن) جو گناہ سرزد ہوا معاف کر دیتا ہے۔

صفحہ ۲

دو کون ۔ دو جہان۔ دُنیا و آخرت۔

ادیم زمین ۔ سطح زمین۔ رُوے زمین۔

خوانِ یغما ۔ ترکستان مین یہ دستور ہے کہ سال مین ایک مرتبہ انواع و اقسام کے کھانے تیار کرکے صحرا مین لے جاتے ہین اور قوم کے سردار کے سپاہی اُنکو لوٹ کر کھاتے ہین۔ لیکن یہان ایسی دعوتِ عام اور لنگرخانہ سے مُراد ہے جہان سے اپنے بیگانے کی تمیز کے بغیر سب کو مُفت کھانا ملے۔

بری ذاتش ...... جن و انس سے اسکی ذات مخالف اور تجنس کے الزام سے پاک ہے

یعنی نہ کوئی اُسکی مانند ہے اور نہ کوئی اُسکا مخالف ہے۔ اُسکو اس بات کی بھی کچھ پروا نہیں کہ جنّ اور انسان اُسکی عبادت کرین۔

مراوار اُست - اُسی کو زیبا ہے۔

کبریا و منی - بزرگی اور عظمت۔

شقاوت - بدبختی - بدنصیبی۔

آلا (جمع اِلی) نعمتین - برکتین۔

باآلاے خود - اپنی نعمتوں اور برکتوں کے وسیلہ سے۔

تہدید - ڈرانا - سختی - عتاب۔

کرّوبیان - فرشتگان - فرشتے۔

صُمّ و بُکم (کرو گنگ) بہرے اور گُنگے۔

صلا - دعوت دینا - کھانے کے لیئے بُلانا۔

عزازیل - ابلیس - شیطان۔

تضرُّع - عاجزی اور خاکساری سے رونا۔

دعوت - مناجات - دُعا - اِلتجا۔

مُجیب - جواب دینے والا - قبول کرنیوالا۔

صفحہ ۳

نابُودہ - غیر موجود - جو کچھ ابھی ظہور مین نہین آیا۔

حسیب - اِمالۂ حساب - جیسے کتاب سے کتیب۔

خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب - روزِ قیامت کی عدالت کا مالک - یہ مصرعہ سورۂ فاتحہ کے فقرۂ مٰلِكِ يَوْمِ الدِّيْنِ کا ترجمہ ہے۔

بر حرفِ او - اُسکے کلام پر - اُسکے فرمان پر۔

جاے انگشت - اعتراض کی جگہ - اعتراض کا مقام۔

کتمِ عدم - پردۂ نیستی۔

محشر - جاے حشر - اِکٹھا ہونیکی جگہ - میدانِ قیامت۔

ماوراے جلال - جلال کی دوسری طرف۔

بشر...... نیافت - انسان اُس کے جلال کی دوسری طرف نہین پہنچ سکا یعنی انسان اُسکی بزرگی کی انتہا کو دریافت نہ کرسکا۔

قُم (صیغۂ امر حاضر از قوم) برخیز۔ اُٹھ۔

غَور - پایان۔ تہ۔ گہرائی۔

خاصان - خدا کے خاص لوگ۔ برگزیدگانِ الٰہی۔ نبی ولی وغیرہ۔

فرس (افراس و فروس جمع) گھوڑا۔

لا اُحصی - مین گن نہین سکتا مین احاطہ نہین کرسکتا۔ یہ ایک حدیث کا شروع ہے جسمین عرفان وحمد الٰہی سے قاصر رہنے کا اقرار مندرج ہے۔

کہ خاصان...... ماندہ اند - برگزیدگانِ الٰہی یعنی انبیا و اولیا نے عرفانِ ذاتِ خدا کی راہ مین اپنے عقل و علم کے گھوڑے دوڑائے ہین لیکن لا اُحصی کہتے ہوئے تھک کر بیٹھ گئے ہین۔

صفحہ ۴

کسے را...... دہند - اس عرفانِ الٰہی کی مجلس مین اُس شخص پر جلوۂ ذاتِ پاک ظاہر کرتے ہین جس کو بالکل بیہوش اور ازخود رفتہ بنا لیتے ہین۔ "کانرا کہ خبر شد خبرش باز نیامد"۔

گنجِ قارُون - مجازاً بڑا خزانہ۔ یہان عرفانِ ذاتِ خدا مُراد ہے کیونکہ اہل اللہ کے نزدیک وہی سب سے بڑا خزانہ ہے۔

وگر بُرد...... نبرد - اگر کوئی خدا تک پہنچ بھی جاتا ہے تو واپس نہین آسکتا۔ "ہر کہ در کانِ نمک رفت نمک شد"۔

دریائے خون - عرفانِ ذاتِ خدا۔

عہدِ اَلَست - وہ عہد و پیمان جو لفظِ اَلَستُ سے شروع ہوتا ہے۔ قرآن شریف مین مرقوم ہے کہ خداوند کریم نے ازل مین تمام ارواح کو حاضر کرکے پُوچھا "اَلَستُ بِرَبِّکُم"؟ کیا مین تمہارا رب نہین ہُون؟ اور ارواح نے جواب دیا

"بلی" ہاں بیشک۔

طلبگارِ عہدِ الست - ازلی عہد و پیمان کا خیال کرنیوالا - وہ تائب اور نیکوکار انسان جو اُس عہد پر قائم رہنے کی کوشش کرے۔

صفحہ ۵

اقصائے عالم - اطرافِ جہان - ممالکِ دُور دست - دُور دُور کے مُلک۔

تولا - دوستی - محبت۔

برانگیختم خاطر از شام و روم - دل مرا از شام و روم برانگیخت - میرے دِل کو شام و روم کی طرف سے ہٹا دیا - برانگیخت کا فاعل لفظِ تولا مصرعۂ اوّل میں ہے۔

ارمغان - ہدیہ - تُحفہ۔

صفحہ ۶

این نام بردار گنج - یہ بڑا مشہور خزانہ یعنی کتابِ بوستان۔

پرنیان - ایک قسم کا منقّش چینی ریشم۔

حَشو - لحاف و قبا یا تکیہ وغیرہ میں روئی یا پشم بھرنا - جو چیز لحاف و تکیہ وغیرہ میں بھری گئی ہو - کلام زائد - مجازاً عیب۔

روزِ اُمید و بیم - روزِ قیامت۔

بمردی (ب قسمیہ) تجھے اپنی جوانی کی قسم ہے - تجھے آدمیت کی قسم ہے۔

تعنُّت - عیب جوئی اور بدگوئی کرنا۔

عیبہ - چمڑے یا ٹاٹ کا بڑا تھیلا جس میں کپڑے وغیرہ رکھتے ہیں۔

فلفل (پپل کا معرب ہے) گول مرچ - کالی مرچ۔

صفحہ ۷

سیّد - سردار - سردارِ قوم - یہاں حضرت محمدؐ مُراد ہیں۔

سزد .... نوشیروان - حضرت محمدؐ نوشیروان کے زمانہ میں پیدا ہوئے تھے اور اُنکو اُس عادل بادشاہ کے عہدِ سلطنت

مین پیدا ہونے پر فخر تھا۔ شیخ سعدی بوبکر بن سعد کے زمانہ مین پیدا ہوئے اور چونکہ یہ بادشاہ بھی عادل تھا اسلئے اِس شعر مین کہا ہے کہ اگر مین اپنے ممدوح کے عہدِ سلطنت پر فخر کرون جس طرح حضرت محمدؐ نے نوشیروان کے عہدِ سلطنت پر فخر کیا تو زیبا ہے۔ اِس شعر سے غرض بوبکر بن سعد کو عدل و انصاف مین نوشیروان کے برابر قرار دینا ہے۔

فطوبیٰ - پس خوشی ہو۔ شادمانی ہو۔

لِباب - (ل = برائے - باب = دروازہ) اُس دروازہ کے لئے۔

کَبَیتِ - ک = مانند - بیت = گھر | جو کہ خانۂ کعبہ کی مانند ہے۔
العَتِیق - پُرانا - بزرگ - لقب کعبہ۔

حَوالیہ - حوالی جمع حالیہ بمعنی اُس پاس - ہ ضمیر واحد مذکر غائب | اُسکے اُس پاس - گرداگرد۔

مِن - سے۔
کُلّ - ہر ایک - تمام۔
فجّ (فجاج جمع) گھاٹی - درّہ دو پہاڑ کے درمیان کا فراخ میدان
عَمِیق (عَمَائق جمع) ژرف گہرا - مجازاً فراخ و وسیع۔
| ہر ایک وسیع گھاٹی سے

یاتِینَ (محذوف) آتے ہین۔

اس عربی شعر مین شیخ سعدی نے اپنے ممدوح کے دربار کی عظمت مین مبالغہ کر کے اُسے کعبہ سے تشبیہ دی ہے۔

وقف (اوقاف جمع) زر و زمین یا اور جو چیز کسی نیک کام کے لئے مخصوص کر دیجائے۔

بیفگند (عاجزی کند) خاکساری اور تواضع اختیار کرے۔

چہ خاست - تو کیا ہُوا - کونسی بڑی بات ہے؟

اُفتادہ - خاکسار - حلیم - متواضع۔

صفحہ ۸

زال (اسم پدرِ رستم) بوڑھا۔ کمزور۔

رستم۔ یہان زبردست و زور آور مُراد ہے۔

سَبَق بُردن۔ آگے بڑھ جانا۔ سبقت لے جانا۔

یاجُوج (یاجُوج و ماجُوج) ایک نہایت زبردست و قدآور قوم کا نام ہے۔ قرآن شریف مین لکھا ہے کہ یہ قوم دیگر اقوام کو بہت ستاتی تھی چنانچہ اُنھون نے تنگ آکر ذوالقرنین سے فریاد کی اور اُس نے ایک نہایت مضبوط دھاتی دیوار کھینچ کر اس قوم کو دو پہاڑون کے درمیان قید کر دیا۔ اِسی دیوار کو سدِّ سکندری کہتے ہین کیونکہ اکثر علما نے سکندر بن فیلقوس ہی کو ذوالقرنین قرار دیا ہے۔

یاجُوجِ کُفر (باضافتِ تشبیہی) کُفر جو کہ یاجُوج و ماجُوج کی طرح مضرت رسان اور تباہی خیز ہے۔

مُستظہر۔ مدد یافتہ۔ مدد پانیوالے۔

از وجُودت۔ تیری ذات سے۔ تجھ سے۔

وُجُود۔ کائنات۔ مخلوقات۔

املا کند و انشا کند۔ بنویسد۔ لکھے۔

صفحہ ۹

فسانست و باد۔ افسانہ گوئی اور یاوہ گوئی ہے۔

رود (پور) فرزند۔ بیٹا۔

بدستِ کرم .... ثُریّا بُرد

سخاوت کے وسیلہ سے اُس نے سمندر کو بے آبرو کر دیا اور بزرگی کے ذریعہ سے ثریا کا رُتبہ چھین لیا یعنی ممدوح اِسقدر سخی ہے کہ سمندر اُس کے مقابلہ مین اپنی کم ریزی کو دیکھ کر شرمندہ و بے آبرو ہے اور اُس کی بلندیِ جاہ کے مقابلہ مین ثریّا بالکل پست ہے۔

صفحہ ۱۰

بپرہیز۔ (نگہدار) بچائے رکھ۔

باب اوّل

زبانِ سپاس (باضافتِ اقترانی) شکرگذار زبان

صفحہ ۱۱

قزل ارسلان (شیرِ سرخ) ایک بادشاہ کا لقب ہے جو کہ مشہور فارسی شاعر ظہیر فاریابی کا ممدوح تھا۔

چہ حاجت کہ نہ کرسیِ آسمان
نہی زیرِ پائے قزل ارسلان

اس بات کی کیا ضرورت ہے کہ قزل ارسلان کو نو آسمانوں سے بھی اوپر چڑھا دیا جائے؟

ایک مرتبہ ظہیر نے قزل ارسلان کی مدح میں ایک قصیدہ لکھا تھا جس کا ایک شعر یہ تھا کہ

نہ کرسیِ فلک نہد اندیشہ زیرِ پا
تا بوسہ بر رکابِ قزل ارسلان دہد

جب کسی اونچی چیز تک ہاتھ نہیں پہنچتا تو کسی دوسری چیز پر چڑھتے ہیں۔ اسی بنا پر ظہیر قزل ارسلان کی رکاب کی بلندی کے مبالغہ میں کہتا ہے کہ اگر خیال چاہے کہ قزل ارسلان کی رکاب کو چومے تو اُسے نو آسمانوں کے اوپر چڑھ کر کھڑا ہونا ہوگا۔ پس جب قزل ارسلان کی رکاب کی یہ بلندی قرار پائی تو وہ خود کسقدر نوین آسمان سے بلند تر نہ ہوگا؟

سعدی کو اپنے ممدوح کی مدح کرتے کرتے ظہیر کے اس شعر کا خیال آگیا۔ لہذا وہ کہتا ہے کہ اس قسم کے بے بنیاد اور لغو مبالغوں کی کیا ضرورت ہے کہ بادشاہ کو عرشِ الٰہی سے بھی اونچا بتایا جائے؟

صفحہ ۱۲

مدار۔ مت خیال کر۔ مت سمجھ۔

شگفت - تعجب - تعجب کی بات -

صفحہ ۱۳

مُستکبران - تکبر کرنیوالے - گھمنڈی -

مُراعات - نگہبانی - حفاظت - دلجوئی -

چشمش ز دیدن بخفت (ہمیشہ کیلئے) مرگیا -

سَمَر (اسمار جمع) کہانی - افسانہ - مشہور -

بگیتی سمر کند - جہان مین مشہور کرتی ہے -

پھیلاتی ہے -

دُود دل - آہین - آہ و نالہ -

صفحہ ۱۴

چو نوبت رسد - جب وقت آجائے گا -

غُربتش - اُسکے سفر کا - اُسکے مرنے کا -

ترحم فرستند بر تربتش - لوگ اسکی قبر پر اُسکے حق مین رحمت و مغفرتِ الٰہی کی دُعا کرین گے -

کاز دستِ شان دستہا بر خداست - جنکے ہاتھ سے لوگ خدا کے حضور مین ہاتھ اُٹھاتے ہین یعنی جنکے ظلم سے لوگ خدا کی درگاہ مین فریاد کرتے ہین -

رسمِ بد - بدانتظامی - بدامنی -

رسُول - (رُسُل جمع) قاصد - ایلچی -

صفحہ ۱۵

جَلّاب (صیغۂ مبالغہ از جلب) کھینچنے والا - حاصل کرنے والا -

ضَیف (ضُیُوف جمع) مہمان -

زِیّ - لباس - بھیس -

ہرم - پیری - بڑھاپا -

تا بجاشت - کچھ عرصہ تک - کچھ وقت کے لئے -

صفحہ ۱۶

مُشرِف - میر منشی - خزانچی -

ناظِر - نگہبان - محافظ -

عمل برکنش - نوکری چھین لے یعنی جب مُشرِف اور ناظر دونون ملکر بے ایمانی و خیانت

کرنے لگیں تو دونوں کو موقوف کردے۔

ہم قلم - ہم پیشہ۔

اَمَل (آمال جمع) اُمید۔

نویسندہ .... اَمَل - اگر کسی اہلکار کی نوکری کا ستون گر جائے (یعنی اُسکی نوکری جاتی رہے) تو وہ اپنی اُمید کی رسّی کو قطع نہیں کرتا (یعنی پھر اپنی نوکری پر بحال ہونے کی اُمید رکھتا ہے)۔

صفحہ ۱۷

ایثار - اپنی حاجتوں پر دوسروں کی حاجتوں کو مقدم رکھنا - خود تکلیف و تنگی برداشت کرکے دوسروں کو دینا اور سخاوت کرنا۔

الحمد خواندن - فاتحہ پڑھنا - مُردوں کے حق میں دُعاے رحمت کرنا مغفرت چاہنا۔

بسمعِ رضا - (باضافتِ افتراقی) رضامندی کے کان سے - خوشی سے۔

عُذر نہادن (معذور داشتن) معاف کرنا۔

صفحہ ۱۸

فتویٰ - (فتاوی جمع) حکم شرع شرعی فیصلہ۔

تبار - دُودمان - خاندان۔

تطاول - لُوٹ مار - دست درازی۔

صفحہ ۱۹

ستر (پوشیدن تن) جسم کو چھپانا - لباس۔

آئین - آرایش - زیب و زینت۔

باجِ دہ یک - زمین کے حاصلات کا دسواں حصّہ جو زمینداروں سے بادشاہ لیتا ہے - دسواں حصّہ بطورِ خراج۔

بر اُفتادہ زور (بر اُفتادہ زور آوری کردن) عاجز کو ستانا کسی بیکس پر جبر و زبردستی کرنا۔

حَیْف (حُیُوف جمع) ظلم و ستم بے انصافی۔

صفحہ ۲۰

دسترس - قابو - غلبہ و تسلط۔

تُغلُق - ایک قسم کا تیر - تیر۔

کیش - ترکش۔

سروش - نیکی کا فرشتہ - حضرت جبرائیل -

مرعیٰ (جائے رعایت و نگہبانی) چراگاہ -

صفحہ ۲۱

مہتری - سرداری - بادشاہی -

حضر - حضوری - دربار - سامنے -

خیل (خیول جمع) گھوڑا -

کِلّہ - (سقفِ خانہ) چھت - چوٹی - خیمہ -

بکیوان ...... خوابگاہ - تو جس کی خوابگاہ کی چھت کیوان ستارے تک بلند ہے یعنی تو جو اونچے محلوں میں عیش و عشرت میں غرق ہے تجھے دادخواہ کی کیا پروا ہے؟

صفحہ ۲۲

بدر سیما ے مردم ہلال شدہ - لوگوں کے چہرے جو فربہی کے سبب سے پورے چاند کی طرح گول اور چمکتے ہوئے تھے (فاقہ کشی کے سبب سے) ہلال کی طرح نحیف و نزار ہو گئے -

دمع - (دموع جمع) سرشک - اشک - آنسو -

صفحہ ۲۳

گزیند ...... خویشتن - اپنی آسایش پر ترجیح دیتا ہے - اپنے آرام پر مقدم رکھتا ہے -

دیریاز - دراز -

مر فتنہ خوانی ...... بیدار کس - تو جسے فتنہ قرار دیتا ہے اور کہتا ہے کہ مت سو حالانکہ روشن ضمیر بادشاہ کے عہدِ سلطنت میں کسی کو فتنہ بیدار دکھائی نہیں دیتا - ان تینوں مصرعوں سے غرض یہ ہے کہ بادشاہ کے عدل و انصاف نے فتنہ کو ایسا بیکار کر دیا ہے کہ اُسے سوائے سورہنے کے اور کوئی کام نہیں یعنی فتنہ بمنزلۂ نیست و نابود ہے -

صفحہ ۲۴

یکرہ (یک بار - بارے) ایک مرتبہ - ایک دفعہ -

طامات و دعویٰ (لاف وگزاف در اظہارِ کراماتِ خود) اپنی کرامات کے اظہار میں لافزنی کرنا۔ جھوٹے دعوے کے وسیلہ سے اپنے آپ کو صاحبِ کرامات اور ولی قرار دینا۔

قَدَم۔ عملی طور سے خدا کی راہ پر چلنا۔ نیک اعمال۔

دَم۔ دعویٰ۔

دَم بے قَدَم۔ دعویٰ ہی دعویٰ۔ جھوٹا دعویٰ۔

صفحہ ۲۵

منازِل۔ (جمعِ منزل) مرتبہ۔ رُتبہ۔ درجہ۔

حائِن۔ نادان۔ بیوقوف۔ مصیبت زدہ۔

پُشتِ دست بدندان بُریدن۔ (بُریدن سے گزیدن اچھا محاورہ ہے) بہت افسوس کرنا۔

بہل تا ...... نان درنہ بست ‌ است اُسے افسوس کرنے دے کیونکہ تنور خوب گرم تھا اور اُسنے روٹی نہ پکائی۔ گرم تنور سے اچھا موقع مُراد ہے اور روٹی پکانے سے نیک اعمال۔ یعنی جس شخص کو نیکی کرنے کا اچھا موقع ملا اور اُسنے موقع کو غنیمت نہ جانا اور نیکی نہ کی اُسے قیامت کے روز رونے اور افسوس کرنے دو۔

صفحہ ۲۶

مرزبان۔ فرمانروا۔ بادشاہ۔

یدِ ظُلم (باضافتِ اقترانی) دستِ ظُلم۔ ظلم کا ہاتھ۔

صفحہ ۲۷

نخواہد شدن دُشمنِ دوست دوست

(دُشمنِ دوست را دوست نخواہد شد) دوست کے دُشمن کا دوست نہیں ہو سکتا۔ خدا دوست نے حاکم کو جواب دیا کہ میں خلقِ خُدا کا دوست ہوں اور تو اُنکا دشمن ہے پس تو میرے دوستوں کا دشمن ہے اسلیئے میں تیرا دوست نہیں بن سکتا۔

نمط - طور و طریقہ - وضع - ڈھنگ -

بر آید بہیچ - ذراسی بات کے لئے تیری مخالفت کرے گا -

میندار در پائے (در پائے میندار) حقیر ست جان -

ہمت - دُعائیں - دُعا کے وسیلہ سے -

صفحہ ۲۸

زرع و نخیل - کھیتی اور باغ - کھیت اور درخت -

بخوشید (خشک شد - واحد بجائے جمع) سوکھ گئے -

شخ - سخت پتھریلی زمین -

نہ برمی رود دود فریاد خوان

نہ فریاد کرنے والوں کی آہیں اوپر جاتی ہیں - یعنی بارش بھی نہیں ہوتی اور مصیبت زدہ لوگوں کی دُعائیں بھی بے تاثیر ہیں گویا وہ آسمان پر خدا کے حضور پہنچتی ہی نہیں -

کشد زہر جائیکہ تریاک نیست

زہر اسوقت ہلاک کرتا ہے جبکہ تریاک نہ ہو - جس کے پاس تریاک ہو اُسے زہر کیا کر سکتا ہے؟ مطلب یہ کہ قحط سالی سے وہ ہلاک ہوگا جو کہ تہیدست ہے - آپ تو مالدار ہیں - آپ کو کیا فکر ہے؟

صفحہ ۲۹

بط را ز طوفان چہ باک؟

(استفہام انکاری) بط کو طوفان سے کچھ خوف نہیں - اسی طرح سے مالدار کو قحط سالی میں کچھ نقصان نہیں پہنچتا -

کہ مرد ار چہ ...... در بوستان - ان سات اشعار میں شیخ سعدی کے دوست کا نہایت معقول جواب مندرج ہے - وہ طرح طرح کی مثالوں سے سعدی کو سمجھاتا ہے کہ جب آدمی اپنے رشتہ داروں اور دوستوں اور دیگر بنی آدم کو دُکھ درد میں دیکھتا ہے

تو اگرچہ وہ خود ذاتی طور پر اُس دُکھ درد سے
بری ہو تو بھی ہمدردی کے سبب سے بیچین
اور بے آرام ہو جاتا ہے۔ اگرچہ مین مالدار
ہون لیکن جب دوسرے لوگ قحط کی وجہ سے
مصیبت زدہ ہین تو مین کیونکر اندوہگین
نہون؟

معدہ تنگ کردن (سیر خوردن) خوب
پیٹ بھر کر کھانا۔

صفحہ ۳۰

بسند است۔ کافی ہے۔

اگر خار..... ندروی۔ جو کچھ بوئے گا
وہی کاٹے گا۔ "گندم از گندم بروید جو ز جو"۔

مظالم (جمعِ مظلمہ) ظلم وستم۔

مقر (اسمِ ظرفِ مکان از قرر) جاےِ قرار۔
قرارگاہ۔

بارکش۔ مظلوم۔ ستم رسیدہ۔ رنجیدہ و
آزردہ۔

صفحہ ۳۲

جیش (جیوش جمع) سپاہ۔ لشکر۔

قارون۔ مجازاً بمعنی صاحبِ زر وسیم
بے قیاس۔ بہت مالدار۔

گربزی۔ (مرکب از گرگ وُبز و یاےِ مصدری)
مکاری۔ دھوکہ۔ فریب۔

صفحہ ۳۳

کافِ کُن۔ (لفظِ کُن کا پہلا حرف یعنی ک)
کُن کون سے امرِ حاضر کا صیغہ ہے بمعنی "ہوجا"
خدا نے تمام کائنات کو کُن کہکر پیدا کیا اسلئے
کافِ کُن سے ابتداےِ حکمِ الٰہی مُراد ہے۔

چو بخشش نکون بود در کافِ کُن۔
چونکہ ازل ہی سے اُسکا نصیبہ اُلٹا تھا۔ اِس شعر
مین لفظِ کُن کے تکرار مین صنعتِ تجنیسِ تام ہے۔

کتف۔ (کتفہ و اکتاف جمع) شانہ۔ کندھا۔

صفحہ ۳۴

وفاق۔ موافقت۔ سازگاری۔

کرمان خورم - کرمان شہر کو بے لون کرمان اور کرمان مین تجنیس ناقص ہے۔

صفحہ ۳۵

شر انگیز...... **کشر رود** - فساد بر پا کرنیوالا خود اُسی فتنہ و فساد مین تباہ ہوجاتا ہے جیسے بچھو (اپنی بدی کے سبب سے) اپنے گھر تک نہین پہنچتا یعنی یونہی لوگ اُسے دیکھتے ہین فوراً مار ڈالتے ہین - موذی آدمی کا بھی یہی حال ہوتا ہے - جب لوگون کو موقع ملتا ہے تو اُسے زندہ نہین چھوڑتے۔

نہاد - دِل - ذات۔

دواب (جمعِ دابہ) چوپائے۔

گرو بُردن - سبقت لے جانا - بہتر ٹھہرنا۔

گراز (خوک مجازاً مردِ موذی) سوٗر - مردم آزار۔

صفحہ ۳۶

گز - ایک قسم کی بے پھل جھاڑی ہے - جھاؤ۔

زَقُّوم (فارسی مین بے تشدید بھی جائز ہے) ایک قسم کی خار دار زہریلی جھاڑی ہے - دوزخ مین آتشی زقوم اہلِ دوزخ کی خوراک ہوگی - تھوہر۔

خرزہرہ - درخت کنیر۔

نطع (انطاع و نُطُوع جمع) وہ چمڑا جو مجرمون کو قتل کرتے وقت اُن کے نیچے بچھا لیتے تھے۔

صفحہ ۳۷

روزِ پسین (روزِ بازپسین بروزِ اجل) مرنے کا دن - موت کے وقت - مجازاً قیامت کے روز۔

پاک اندرون - پاک دِل - نیک آدمی۔

برآرد یا ربے (یا رب و حسرتا) یارب کہے - فریاد کرے - بددعا دے۔

صفحہ ۳۸

تا - زنہار - ہرگز۔

نَوم - نیند - خواب -

اَلا تا ...... سالارِ قوم - خبردار! ہرگز غفلت سے نہ سونا کیونکہ قوم کے سردار کی آنکھوں پر نیند حرام ہے یعنی سردارِ قوم پر فرض و واجب ہے کہ قوم کی حفاظت و حراست کے لئے ہمیشہ ہوشیار و بیدار رہے -

دُوک - چرخے میں لوہے کی ایک باریک و دراز سیخ ہوتی ہے جس پر سوت لپیٹتے جاتے ہیں - اُردو میں "تکلا" کہتے ہیں -

جَسَد (اجساد جمع) بَدَن - جسم -

ضُعفِ جَسَد - جسمانی کمزوری -

بَیذَق - پیادۂ شطرنج - مجازاً مردِ عاجز ولاچار -

در نَفَس - دم بھر میں - فی الفور - فوراً

صفحہ ۳۹

بخشایشِ حق نگر - خدا کی رحمت کی اُمید رکھ -

کجا دست گیرد (استفہامِ انکاری) - مدد نہیں کرے گی -

رَکعَت - نماز کی چوتھائی تہائی یا نصف بشرطیکہ اُسمیں رکوع واقع ہو -

دو رَکعَت نماز - خدا کی اس قدر عبادتِ ظاہری جس میں دو رکوع یعنی دو مرتبہ جُھکنا اور چار مرتبہ سجدہ کرنا ہوتا ہے -

دستِ نیاز (باضافتِ افترانی) دستِ نیازمندی - دستِ دُعا -

وَلی (اولیا جمع) دوست - مردِ خُدا - دوستِ خدا -

صفحہ ۴۰

مَرَو با .... رشتہ سر پھر ایسا نہ کرنا - کہیں ایسا نہ ہو کہ تُو دوبارہ مُبتلا ہو جائے -

نہ بر باد رفتے - (بیائے تمرار و استفہامِ اقراری)

بر بادئی رفت ؟ کیا ہوا پر نہیں چلتا تھا؟ یعنی چلتا تھا

سریرِ سُلیمان علیہ السّلام - سلیمان علیہ السلام کا تخت۔

بر باد رفت - نیست و نابود ہو گیا۔ "بر باد رفت" کے تکرار میں صنعت تجنیسِ تام اور ایہام ہے۔ ازروے عقائدِ اسلام سلیمانؑ کا تخت ہوا پر چلتا تھا۔ اِس امر کو پیش کر کے سعدی کہتا ہے کہ اگرچہ سلیمانؑ کی شان و شوکت اسقدر تھی کہ اُسکے تخت کو ہوا اُڑائے پھرتی تھی تو بھی آخرکار اُسکی شان و شوکت جاتی رہی اور تخت و تخت سب کچھ نیست و نابود ہو گیا۔ اسی طرح سے ہر قسم کی دُنیاوی جاہ و حشمت بے قرار و ناپایدار ہے اور اُس پر دل لگانا سخت نادانی ہے۔

اَجَلّ - بڑا۔ بزرگ۔

لایزال زائل نہ ہونے والا ہمیشہ رہنے والا۔ خُدا۔

صفحہ ۴۱

ہُور (بروزنِ مور) آفتاب۔ سُورج۔

اَلوَند ایران کے ایک بلند پہاڑ کا نام ہے۔

چنان نادر .... طبق بیضہ

وہ قلعہ باغ و سبزہ زار میں ایسا خوشنما تھا جیسا لاجوردی رنگ کی تھالی میں انڈا دھرا ہو۔

صفحہ ۴۲

بکُنجے نشاند - بیکار کر دیا۔ عاجز بنا دیا۔ قبر میں سُلا دیا۔

پشیز (سکّہٴ حقیر از مس و آہن) پیسہ۔ کوڑی۔

کِسریٰ (معربِ خسرو) لقبِ نوشیروان و دیگر شاہانِ ایران۔ اکاسرہ جمع۔

اَلپ - دلیر۔ بہادر }
اَرسلان - شیرِ درندہ } ایک بادشاہ کا لقب ہے

جان بجان بخش داد - مر گیا۔ مر گیا۔

تُربت - خاک - مجازاً قبر۔

دِہ خدا (باضافتِ مقلوب) خدائے دہ۔
گاؤن کا مالک۔

صفحہ ۴۳

عَلَف - گھاس - چارا وغیرہ۔

چو بام .... بام پست

چون خود پرست را خانۂ بلند باشد خاک و
خاشاک بر خانۂ پست افگند - جب کوئی متکبر
اونچا مکان بنا لیتا ہے تو اپنے گھر کا کوڑا کرکٹ
اس پاس کے نیچے مکانون پر پھینکتا ہے
یعنی جب کوئی گھمنڈی کسی بڑے رتبہ پر پہنچ
جاتا ہے تو جو اس سے چھوٹے درجہ کے
لوگ ہین اُن کو بہت ستاتا ہے۔

کُرد - ایک صحرانشین قوم کا نام ہے۔

اُستخوان - زنگیون کے ایک ہتھیار کا نام
ہے - لفظِ استخوان کے تکرار مین صنعتِ
تجنیسِ تام ہے۔

صفحہ ۴۴

مگر حالِ خضرت نیامد بگوش شاید

تو نے حضرت خضرؑ کا قصہ نہین سُنا - قرآن
شریف مین مندرج ہے کہ حضرت خضرؑ اور
حضرت موسیٰؑ سمندر کے کنارے کنارے
جا رہے تھے - وہان ایک کشتی تھی جس مین
خضرؑ نے ایک بڑا بھاری رخنہ کر دیا اور حضرت
موسیٰؑ نے اس پر اعتراض کیا اور کہا کہ آپ نے
یہ کیا کیا؟ کسی کا ناحق نقصان کر دیا لیکن
خضرؑ نے کہا کہ ایک ظالم بادشاہ کشتیان
بیگار مین پکڑ رہا ہے - وہ اس رخنہ کو دیکھکر
اِس کشتی کو نہین پکڑے گا اور کشتی والے
اُسکی مرمّت کرکے اپنی روزی کما سکین گے۔
یہ سُنکر حضرت موسیٰؑ نے مان لیا کہ اُن کا
اعتراض بیجا تھا - اسیطرح بہت سی باتین ہین
جو بظاہر معیوب اور بُری معلوم ہوتی ہین
لیکن حقیقت دریافت کرنے سے اُن کی

خوبی نظر آنے لگتی ہے۔ اسی بنا پر گدھے والا
گرو ظالم حاکم سے کہتا ہے کہ میرا گدھے کو
مارنا تجھے اسلئے برا معلوم ہوتا ہے کہ تو
اسکی پوشیدہ مصلحت سے ناواقف ہے۔
تو جو مجھکو مست اور دیوانہ کہتا ہے یہ تیری
جہالت پر دلالت کرتا ہے کیونکہ جب خضرؑ
نے کشتی کو توڑا تو اُس مصلحت کے سبب سے
جو توڑنے مین ملحوظ تھی خضرؑ کو مست و دیوانہ
کوئی نہین کہتا۔ اسی طرح سے میرا گدھے کو
مارنا مستی یا دیوانگی کے سبب سے نہین بلکہ
بنا بر مصلحت ہے۔

حرز۔ پناہ گاہ۔ تعویذ۔ قبضہ و تصرف۔
احراز جمع۔

متاع (امتعہ جمع) مال و اسباب۔ چیز۔

تفو (تف بمعنی آبِ دہن) کلمۂ حقارت
و نفرت۔ تھوا!

شنعت (شناعت) برائی طعن و تشنیع۔

فردا۔ کل۔ قیامت کے روز۔

دران محفلِ نام و ننگ۔ میدانِ قیامت
مین۔

اوزار (جمع وزر) بوجھ۔ گناہ۔

صفحہ ۴۵

یزک قراول۔ فوج کا وہ دستہ جو باقی
فوج سے آگے رہتا ہے تاکہ دشمن کے
آنے سے آگاہ کرے۔

یزک تاختند۔ قراول کے طور پر پھرتے
رہے۔ پہرا دیتے رہے۔

دوشینہ۔ گذشتہ رات والا۔ کل والا۔

شبِ گور۔ قبر کی رات۔ شبِ مرگ۔ جس
رات کو موت آگئی ہو۔

صفحہ ۴۶

نفیر۔ فریاد و فغان۔ آہ و نالہ۔

نکردم .... **گشتہ گیر**۔
تیرے ظلم کے ہاتھ سے فقط مین نے ہی فریاد

نہیں کی بلکہ ایک جہان (فریادی ہے)۔
تُو (مجھے قتل کرنے سے) اُن میں سے ایک کو
مقتول خیال کرلے یعنی مجھے قتل کرنے سے
تیری بدنامی کم نہیں ہوگی کیونکہ جب دُنیا
فریادی ہے تو ایک کا منہ بند کرنے سے کیا ہوگا؟
گر توانی کُشت (ماضی بمعنی مصدر)
اگر کشتن بتوانی۔

صفحہ ۴۷

پر سر آید۔ غالب آتا ہے۔ غلبہ پاتا ہے۔
نہ زیرش کند عاقبت خاکِ گور؟
(استفہامِ اقراری) کیا خاکِ گور آخر کار اُسے
مغلوب نہیں کرتی؟ یعنی مغلوب کرتی ہے۔

صفحہ ۴۸

عروسی بُود...... خاتمت (اگر ترا
خاتمۂ نیک روزی بُود وقتِ مرگ تو زمانِ
شادمانی باشد) یعنی اگر آدمی ایمان کے
ساتھ مرے تو اُسکی موت بجائے ماتم وسوگواری

کے خوشی و خرمی کا وسیلہ ہے۔
شام (طعامِ شب) رات کا کھانا۔
چاشت (طعامِ صبح) سویرے کا کھانا۔
صبح کا کھانا۔
عظام (جمعِ عظم) اُستخوانہا۔ ہڈیاں۔

صفحہ ۴۹

عِقد (عُقُود جمع) سلک۔ رشتۂ منظوم
ہار۔ لڑی۔
نہ اینست حالِ دہن زیرِ گل؟
(استفہامِ اقراری) کیا قبر میں منہ کی یہی
حالت نہیں ہے؟
دَیہیم ۔ تاجِ مرصع۔ وہ تاج جس پر
قیمتی جواہر جڑے ہوں۔

صفحہ ۵۰

درخورد ۔ (درخور) سزاوار۔ لائق۔
چو دروَے نگیرد ۔ جب اُسمیں میری
بات اثر نہیں کرے گی۔

مُعَطّل ۔ معزول ۔ بیکار۔

مُرْفُوع (اسم مفعول از رفع) بلند کیا گیا۔ بلند۔

صفحہ ۵۱

مدارا (در اصل مدارات بود از تصرفِ فارسیان مدارا شد) صلح و آشتی۔

تعویذ ۔ پناہ دادن و در پناہ آوردن۔ مجازاً وہ چیز جس کو پناہ کا وسیلہ تصور کریں۔ چنانچہ اسی بنا پر جو دُعا وغیرہ لکھ کر گلے میں پہنتے یا بازو پر باندھتے ہیں اُسے بھی تعویذ کہتے ہیں۔

تعویذِ احسان (باضافتِ تشبیہی) تعویذ کا کام کرنے والے اِحسان کے وسیلہ سے۔

خسک ۔ گوکھرو ۔ مجازاً خار و خاشاک۔

لوس (بروزنِ نوش) خوشگوئی و خوشامد ۔ چاپلوسی۔

صفحہ ۵۲

سالخورد ۔ پیر ۔ بوڑھا۔

ہیجا ۔ جنگ ۔ لڑائی۔

صفحہ ۵۳

بر لشکرِ ماندہ زن ۔ تھکے ہوئے لشکر پر حملہ کر۔

میغ (بروزنِ تیغ) ابر ۔ بادل۔

بگیرند گردت (گِرد گرفتن گھیر لینا) تجھے گھیر لیں گے۔

ژوپین (بواوِ مجہول و یائے معروف) ایک قسم کا چھوٹا نیزہ۔

تہوّر ۔ افراطِ قوتِ غضبی ۔ دلیری۔

مقدار ۔ قدر ۔ رُتبہ ۔ درجہ۔

برگ ۔ ساختہ و پرداختہ ۔ باسامان۔

صفحہ ۵۴

دستان ۔ فن فریب ۔ حیلہ بازی۔

جوانانِ پیل افگن ..... روباہ پیر

ہاتھیون کے پچھاڑنے والے اور شیرون کو قید کرنے والے نوجوان بوڑھون کی سی روباہ بازی اور حیلہ سازی نہین جانتے۔

کارِ معظم ۔ بڑا کام۔ بڑا رتبہ۔

نوخاستہ ۔ نوجوان۔ نوخیز۔ ناتجربہ کار۔

نتابد سگِ صید...... نادیدہ جنگ

شکاری کتا چیتے سے منہ نہین موڑتا اور جس شیر نے کبھی لڑائی نہین دیکھی وہ لومڑی سے بھاگ جاتا ہے۔ یعنی تجربہ کار جنگ آزمودہ سپاہی خواہ کیسا ہی کمزور ہو بڑے بڑے پہلوانون کے مقابلہ سے منہ نہین موڑے گا اور ناتجربہ کار خواہ کتنا ہی موٹا تازہ اور مضبوط ہو کمزور سپاہی کے مقابل کبھی کھڑا نہین رہ سکیگا۔

صفحہ ۵۵

گرگین ۔ ایک ایرانی پہلوان کا نام ہے

قربان ۔ کمانڈان۔

آب ریختن ۔ بے عزت کرنا۔ بیقدر کرنا۔

نہ مردیست ...... آوازِ چنگ

یہ مردی نہین ہے کہ دشمن تو لڑائی کی تیاری کر رہا ہو اور تو ساقی اور سارنگی کی آواز سے مدہوش ہو رہا ہو۔

صفحہ ۵۶

آیت (آیات جمع) نشان۔ جملہ و فقرہ۔

سد رویین ۔ دھاتی دیوار۔ پیتل یا کانسے کی دیوار۔

نیرنگ ۔ مکر و فریب۔ حیلہ۔ بہانہ۔

صفحہ ۵۷

مشتغل ۔ مشغول۔ کسی کام یا خیال مین لگا ہوا۔

مغفر (اسم آلہ از غفر) سرپوش۔ ڈھکنا۔ مجازاً خود۔

مصاف (جمع مصف بمعنی جاے صف کشیدن) مجازاً جنگ و میدانِ جنگ۔

وگر کشتی .... بندی خویش را
اگر تو نے اِس دل آزردہ قیدی کو قتل کر ڈالا
تو پھر تو اپنے قیدی کو نہین دیکھے گا یعنی تیری
سپاہ سے جو سپاہی دشمن کے پاس قیدی
ہین وہ بھی مار ڈالے جائین گے۔
سر بر خطت نہد۔ تیرا فرمانبردار اور مطیع
ہوجائے۔
تلبیس (لباس پوشیدن) مجازاً مکر و
فریب۔
پیوند۔ رشتہ دار۔

صفحہ ۵۸

نگہدار .... کیسہ بُر۔ وہ ہوشیار
آدمی تھیلی مین موتی سلامت رکھتا ہے جو کام
لوگون کو چور سمجھتا ہے یعنی جو شخص از روے
احتیاط سب لوگون سے ایسا خبردار رہتا ہے
گویا سب چور ہین اُسکے مال و اسباب کو کچھ
نقصان نہین پہنچتا۔

در امیر (در حقِ آقاے خود) اپنے مالک کے
حق مین۔
بخدمت مگیر۔ نوکر نہ رکھ۔
استوارش مدار۔ اُسکا یقین نہ کر اُسے
قابلِ اعتماد خیال نہ کر۔
ریسمان کن دراز رسّی لمبی کر مُہلت دے۔
معاف کر۔
حلقوم۔ شاہرگ۔ گلُو۔
عام۔ عام لوگ۔ رعایا۔ رعیت۔

صفحہ ۵۹

بزیرِ نگین۔ در قبضہ و تصرّف۔ قبضہ مین۔
ہمّت۔ دُعاے خیر۔ نیک دُعا۔
استعانت (مدد و یاری خواستن) مجازاً
مدد و یاری۔
زد (ماضی مطلق از زدن) مارا۔ مجازاً
لڑائی کی۔
از پیش برد (غالب آمد و ظفر یافت)

جیت گیا۔ فتحمند ہوا۔

باب دُوُم

در زیرِ گِل (زیرِ خاک۔ تہِ خاک) مجازاً قبر میں۔

غمِ خویش ...... از حرصِ خویش

(لفظِ خویش دُوُم بمعنی رشتہ دار و در تکرار این لفظ صنعت حُسنِ تکرار و تجنیسِ تام است) تو اسی زندگی میں اپنی فکر کر کیونکہ رشتہ دار اپنی حرص کے سبب سے مُردوں کا خیال نہیں کرتے یعنی وہ اپنے کاروبار اور اپنی ضروریات کو پُورا کرنے میں ایسے مشغول رہتے ہیں کہ مُردہ رشتہ داروں کے لیے نہ دُعا کرتے ہیں اور نہ خیرات وغیرہ کے وسیلہ سے کچھ ثواب پہنچاتے ہیں۔

پریشان کُن امروز گنجینہ چُست

آج اپنا خزانہ بے تامل و بے درنگ لُٹا دے۔ یعنی جو زر و مال تیرے قبضہ میں ہے اِسی زندگی میں خیرات کر دے کیونکہ مرنے کے بعد اُس پر تیرا کچھ اختیار نہ ہوگا اور حسرت و پشیمانی کسی کام نہ آئے گی۔

صفحہ ۹۷

بپوشیدنِ ستر ...... بُوَد پردہ پوش

(ستر اوّل بمعنی برہنگی و دوُم بمعنی پردہ پوشی و در تکرار لفظِ ستر صنعتِ تجنیسِ تام است) تو درویشوں کے ننگے پن کو چھپانے میں کوشش کر یعنی اُن کو کپڑے پہنا تاکہ قیامت کے روز خداوند کریم کی پردہ پوشی تیرے گناہوں پر پردہ ڈالدے یعنی تیرے گناہ معاف کردے اور تو اُن کے ظاہر ہونے سے رُسوا نہو۔

یتیم (ایتام و یتامیٰ جمع) تنہا اکیلا۔ مجازاً وہ بچّہ جس کا باپ مر گیا ہو۔

یتیم ار بگرید ...... کہ بارش بَرَد؟

(در ہر دو مصرعہ استفہامِ انکاری است) اگر یتیم روئے تو اُسکی نازبرداری کون کرے گا؟ اور

اگر خشمناک ہو تو اُسکی برداشت کرنیوالا کون ہے؟ جن بچوّن کے والدین زندہ ہین اُنکی نازبرداری ہوتی ہے یہانتک کہ دوسرے لوگ بھی اُن سے اچھا سلوک کرتے ہین لیکن بیچارے یتیم اگر روتے ہین تو روتے رہین۔ کوئی نہین پوچھتا اور اگر کبھی غصّہ دکھلائین تو والدین کے لاڈپیار کی جگہ لوگ تماچے مارتے ہین۔

صفحہ ۶۱

نَصِیر (انصار جمع) مددگار۔ محافظ۔

خُجَند۔ توران کے ایک شہر کا نام ہے۔

صدرِ خُجَند۔ ایک بزرگ کا لقب ہے۔

اگر تیغِ دوران ...... ہنوز آختست

(در مصرعہِ دُوم استفہامِ اقراری است) اگر اُس تہیدست کو زمانہ کی تلوار نے گرا دیا ہے تو کیا ابھی زمانہ کی تلوار کھنچی ہوئی نہین ہے؟ یعنی اگر کوئی دوسرا تہیدست و محتاج ہوگیا ہے تو کیا ممکن نہین کہ تو بھی ویسا ہی ہو جائے؟

چشم از تو دارند۔ تجھسے اُمید رکھتے ہین۔ تیرے دست نگر ہین۔

ابنُ السَّبِیل (پسرِ راہ) کنایۃً مسافر۔ راہی۔

صفحہ ۶۲

نَعَم (کلمۂ ایجاب) ہلے۔ آرے۔ ہان۔

کہ دانست خُلقش علیہ السّلام۔

(دانست ماضی مطلق بمعنی ماضی استمراری و مرجعِ ش خُلقش حضرت ابراہیم است) کیونکہ وہ حضرت ابراہیم علیہ السّلام کے خُلق کو جانتا تھا۔

رقیبان (جمعِ فارسیِ رقیب) نگہبان و محافظ۔

خَلیل (خلیلُ اللّٰہ) دوستِ خدا۔ حضرت ابراہیم علیہ السّلام کا لقب ہے۔

بِسْمِ اللّٰہ (باسمِ اللّٰہ) بنامِ خدا۔ خدا کے نام کے ساتھ۔ ہر کام کو ان الفاظ سے شروع کرتے ہین اور غرض یہ ہوتی ہے کہ خدا کی طرف سے برکت نازل ہو۔

نہ شرط است (استفہام اقراری) کیا یہ بات ضروری نہیں ہے؟ یعنی ضروری ہے۔

آذر - آتش - آگ۔

پیرِ آذر پرست - آتش پرستون کا پیشوا۔

مُنکَر - مکروہ - ناپسند - ناگوار - بُرا۔

صفحہ ۶۳

زرق و شید - مکر و فریب۔

کہ محکم فرو ماندہ ام در گلے (دو گفت مقدر است) اور کہا کہ بہت بُری طرح سے کیچ مین پھنسا ہُوا ہون - یعنی ایک سخت مُشکل و مصیبت مین مُبتلا ہُون۔

دُنبالِ من (در پے من است) میرے پیچھے لگا رہتا ہے۔

پریش (پریشان) مصیبت زدہ - بے آرام۔

درونِ دلم چون درِ خانہ ریش۔ میرا دل اندر سے ایسا زخمی ہے جیسا کہ میرے گھر کا دروازہ - یعنی اُسکی باتون سے میرا دل زخمی ہے اور اُسکے بار بار آنے اور دروازہ پر بیٹھ رہنے سے دہلیز بھی ٹوٹ پھُوٹ گئی ہے۔

نہ دانستہ از دفترِ دین الف - دین کی کتاب سے تو وہ ایک اَلف بھی نہین جانتا یعنی دین سے بالکل ناواقف ہے - دین کی اُسے کچھ بھی خبر نہین - وہ کیا جانے کہ غریبون کو قرض دینا اور نرمی و آہستگی سے صبر کے ساتھ وصول کرنا دینی خوبی کی بات ہے۔

لَا یَنْصَرِفْ (نفی فعل مضارع معروف صیغہ واحد مذکر غائب) باز نمی گردد - وہ نہین پھرتا یا باز نہین آتا۔

نخواندہ بجز بابِ لَا یَنْصَرِفْ۔ اُسے فقط یہی سیکھ رکھا ہے کہ تقاضا کئے جاؤ - اِس سے باز نہ آؤ۔

قلتبان - دیوث - بے غیرت - بے حیا۔

دُرستے - سکۂ زر - مُہر - اشرفی۔

صفحہ ۶۴

برشیرِ نرزین نہد - شیرِ نر پر زین ڈالتا ہے یعنی سوار ہوتا ہے - مطلب یہ کہ بڑا ہی ہوشیار وعیار ہے - اُس سے کوئی نہیں بچ سکتا -

اَبُوزَید (زَید کا باپ) ایک نہایت کامل شطرنج باز تھا -

اسپ و فرزین نہد - ہرا دیتا ہے -

سالُوس - خوشگوئی و چرب زبانی - مکر و فریب -

افسوس - جور وجفا ظلم وستم -

بد و نیک را .... دفعِ شر - بد و نیک کو سونا چاندی دے کیونکہ یہ (یعنی نیک کو دینا) نیکی کمانا ہے اور وہ (یعنی بد کو دینا) بُرائی کو دُور کرنا ہے - اِس شعر میں صنعتِ لف ونشرِ غیر مُرتب ہے -

یکے رفت و دُنیا ازو یادگار - ایک شخص مرگیا اور دُنیا اُس سے یادگار رہی - یعنی بہت سا زر ومال چھوڑ گیا -

خَلَف (اخلاف جمع) پیچھے آنیوالا - نیک فرزند -

مُمسِک - بخیل - کنجوس - مکھی چوس -

صفحہ ۶۵

باددست (آنکہ دستِ باد وارد) ہوا کے ہاتھ والا - چونکہ ہوا جو کچھ سامنے آتا ہے اُڑا دینے کی کوشش کرتی ہے اسلئے کنایۃً فضول خرچ کو "باددست" کہتے ہیں -

بانُو (مستورات کے لئے عزت کا لقب ہے) خاتون - کدبانو - گھر کی مالک -

روزِ نوا برگ سختی بنہ - خوشحالی کے زمانہ میں تنگی کے دنوں کے لئے سامان جمع کر -

بدُنیا .... یافتن (دُنیا بمعنی زر ومالِ دُنیا) دُنیاوی دولت کے وسیلے عاقبتِ نیک حاصل کرسکتے ہیں یعنی دُنیاوی

مال کو خدا کی راہ مین اُسکی مرضی کے موافق خرچ کرنے سے اُسکی خوشنودی اور ثواب آخرت حاصل ہو سکتا ہے۔ تہیدست اِس سے محروم رہتے ہین۔

بزر...... تافتن - زر کے وسیلہ سے دیو کا پنجہ بھی مروڑ سکتے ہین - یعنی زردار اپنے سخت سے سخت دشمنون پر بھی غالب آتا ہے - اگر بیرونی دُشمن ہو تو اُسکے نوکر چاکر اُسے مار ہٹاتے ہین اور حرص و آز اور حسد وغیرہ اندرونی دشمن ہون تو غنی ہونے کے سبب سے اُسکی سیر چشمی دیوِ حرص کو منہزم کر دیتی ہے اور دُزدی و کُشت و خون کے گناہون سے محفوظ رہتا ہے۔

دیوِ سفید - ایک مازندرانی قوی ہیکل پہلوان تھا جسے رستم نے مار ڈالا تھا - یہان قوی دشمن مُراد ہے اور اِس شعر کا مطلب بھی بہت کچھ اِس سے پہلے شعر کا سا ہے۔

بکف برنہی (بر کف نہادن بمعنی برباد را آمادہ داشتن) اگر تو خرچ کر ڈالے۔

مَنّاع (صیغۂ مبالغہ از منع) منع کرنیوالا - بہت روکنے والا۔

صفحہ ۶۶

بدُنیا توانی...... حسرت بری

تو دُنیا کے وسیلہ سے عاقبت کو خرید سکتا ہے - اے عزیز خرید لے ورنہ افسوس کرے گا - اِس شعر کا مطلب بخوبی سمجھنے کے لئے بانیسٹھوین صفحہ کے چھٹے شعر کی تشریح دیکھو۔

شُوے - شوہر - خاوند - پتی۔

خَبّاز (صیغۂ مبالغہ از خُبز) نان پز - نانوائی - روٹی پکانے والا۔

واگرفت (ماضی بمعنی مصدر واگرفتن) باز رکھنا - روک لینا۔

خُطوہ - گام - قدم۔

صفحہ ۶۷

بتلبیس ابلیس ...... راہ رفت شیطان کے فریب سے گراہ بن گیا (یعنی یہ خیال کرنے لگا) کہ اِس سے بہتر طور پر عبادت نہیں ہوسکتی۔ یعنی اپنی عبادت پر مغرور ہوگیا۔

گرش رحمتِ حق نہ دریافتے - اگر خدا کی رحمت اُسکی دستگیری نہ کرتی۔

ہاتف (اسم فاعل از ہتف) آواز دینے والا۔ وہ فرشتہ جو عالمِ غیب سے پکارتا ہے۔

نُزل (ضیافت و طعام کہ پیشِ مہمان می آرند) مجازاً تحفہ و چیزے نادر۔

اُلف (آلاف و الوف جمع) ہزار۔

درِ رزق زن (روزی کا دروازہ کھٹکھٹا) روزی کی تلاش کر۔

صائم (اسم فاعل از صوم) روزہ رکھنے والا۔ روزہ دار۔

صائم الدّہر (روزہ دار زمانہ) ہمیشہ روزہ رکھنے والا۔

روزہ داشت (داشت ماضی بمعنی مصدر داشتن) روزہ رکھنا۔

بہم برکنند (بہم آمیزد۔ واحد بمعنی جمع) باہم ملا دیتے ہیں۔

صفحہ ۶۸

ضمان - ضمانت - زرِ ضمانت۔

صفحہ ۶۹

مُرغ از قفس رفتہ - مرو زندانی۔

زمانہا - روزہا۔

رَمق - نفسِ اندک - سِسکنا۔

دَلو - ڈول - دِلی و دِلاء جمع۔

حَبل - رَسن - رسّی رِجال جمع

دَم - جرعۂ آب - گھونٹ۔

صفحہ ۷۰

قِنطار - بیل کی کھال کا ایک ظرف ہے - مُراد کثرت زر ہے (قناطیر جمع)۔

دست رنج - محنت مشقت - ہاتھ کی کمائی -

درخورد - لائق -

ملخ - ٹڈی -

از پا درآید - عاجز شود (اس فعل کی ضمیر کاف سر مصرع دُوُم کی طرف راجع ہے اور کاف بمعنی ہر کہ)۔

رہی - غلام -

تمکین - قدر - مرتبہ - وقعت -

عام مکن - بسیار مکن -

افتد - اتفاق افتد -

بیذق - پیادہ (پیادہ کا معرب ہے) شطرنج کا کم اختیار مہرہ ہے - چلتے چلتے ساتوین خانہ مین پہنچکر فرزین ہوجاتا ہے -

فرزین - شطرنج کا ایک ذی اختیار مہرہ ہے جسکو وزیر بھی کہتے ہین اس کا معرب فرزین بکسر فا ہے (فرازنہ جمع) -

سرگران کردن - ناخوش ہونا جھنجھلانا -

خداوند .... نہد

کھلیان والا اپنا نقصان کر رہا ہے جو بال چننے والے پر ناخوش ہوتا ہے کیا اس کو یہ خوف نہین ہے کہ خدا مسکین کو نعمت دیدیگا اور غم کا بوجھ اُس سے اُٹھاکر اسکے دل پر رکھے گا - یعنی جو دولتمند فقیر پر ناخوش ہوتا ہے اُس کو اِس نقصان سے ڈرنا چاہیئے کہ ایسا نہو کہ وہ فقیر ہو جائے اور فقیر غنی ہو جائے -

صفحہ ۱۰۱

دینار - سونے کا سکہ - یہان کے ڈھائی روپیہ کے برابر (دنانیر جمع) -

دانگ - چھہ رتی کا وزن - یہان مُراد کوڑی پیسہ جو کم مالیت ہے -

سرباری - علاوہ تھوڑا بوجھ جو بھاری بوجھ کے اوپر ہو - گٹھری - پوٹلی -

طیرہ۔ غصّہ۔ غضب۔

خون گرفتنِ دل۔ دل پر صدمہ پہنچنا۔ چوٹ لگنا۔

بارے۔ بھلا۔ بہر حال۔ الغصّہ۔ یہ کلمۂ تقلیل و انحصار ہے۔

خواست۔ سوال۔ مانگنا۔

کوتہ نظر۔ کم عقل۔ مُراد خداوندِ مال۔

زجر۔ گھُڑکی جھِڑکی۔

عطارد۔ بُدھ۔ یہ ستارہ دوسرے آسمان پر ہے۔ دبیرِ فلک و منشیِ فلک کہلاتا ہے۔ علم و عقل اسکے متعلق ہیں۔

قلم در سیاہی نہادن۔ بدبختی کے لکھنے کو آمادہ ہونا۔

بارگیر۔ گھوڑا۔ اونٹ۔ بیل۔

خاک بر سر فشاندن۔ رسوا کرنا۔

مُشَعبِد۔ بازیگر۔ بھان متی۔ شعبدہ کرنے والا۔

نہاد۔ طینت۔ سرشت۔ خلقت۔ پیدائش۔ اصل۔ بُنیاد۔

دیباچہ۔ رُخسارہ۔ چہرہ (دیباج سے بنا ہے جو معرب دیباہ کا ہے)۔

صفحہ ۲

مملوک۔ لونڈی۔ غلام۔ زر خرید۔

املاک۔ جاگیر۔ مال (جمع مِلک کی)۔

مُنعِم۔ مالدار۔ صاحبِ نعمت۔

شبلی۔ ایک کامل ولی کا نام ہے۔

حانُوت۔ دُکان (حَوانیت جمع)۔

انبان۔ چرم دباغت کردہ۔ زنبیلِ فقیراں۔

مشکیزہ۔ گون۔

ماویٰ۔ ٹھکانا۔ گھر۔ جائے بازگشت۔ پناہ گاہ۔

صفحہ ۳

تسخیرِ مردم۔ رام کردنِ مردم۔ لوگوں کو مطیع بنانا۔

خُبث ۔ بد باطنی ۔ شرارت ۔
تخم بد ۔ نکما بیج ۔ ناقص دانہ ۔
(بُرائی کا ثمرہ اچھے دوست سے بھی بُرا ہی
ہوتا ہے جیسا کہ خراب بیج سے اچھا پھل
نہین ہوتا) ۔
نقش و رنگ ۔ رونقِ کار ۔ آب و رنگ ۔
نمایش ۔
سُبُک ۔ فوراً ۔ جلد ۔ جھٹ پٹ ۔

صفحہ ۱۴۰

خَوید ۔ غلہ کا ہرا درخت جو جانورون کو
کھلایا جاتا ہے ۔
خَبید ۔ معرب خَوید کا ۔
یُوز ۔ چیتا ۔ یہ درندہ پنیر شوق سے کھاتا ہے ۔
پنیر ۔ دہی مین نمک چھڑک کر اُسکی رطوبت
دُور کرتے ہین پھر اُسکو خشک کر لیتے ہین
یہی پنیر ہے ۔
پنیر بر زبانِ کسے مالیدن ۔ پنیر کھلانا ۔

قُوت ۔ غذا ۔ روزی (اقوات جمع) ۔
زنخدان ۔ ٹھوڑی ۔ مزید علیہ زنخ کا ہے
جسکو ٹھوڑی کہتے ہین ۔
زنخدان بجیب فرو بردن ۔ کسی چیز
کی تاک مین بیٹھنا ۔ کسی چیز کی اُمید رکھنا ۔
تیمار ۔ غمخواری ۔
چنگ ۔ ایک قسم کا باجا ہے ۔ کجک آنکس ۔

صفحہ ۱۴۱

دُغَل ۔ مکّار ۔ فریبی ۔ کھوٹا (خام عقل ۔
ناتجربہ کار) ۔
شُل ۔ لُنج ۔ ہر چیز سُست و نرم ۔
فُضلہ ۔ بچا ہُوا ۔
گوش کردن ۔ نگاہ کرنا ۔ تاکنا ۔
سعیِ تو در ترازوے تو بُوَد ۔ تیری
کوشش کا نتیجہ تیرے ہی پاس رہے ۔
دون ہمّت ۔ پست ہمت ۔
پوستِ بے مغز ۔ بادام بے مغز کنایہ مرد ناکامل سے

پاکیزہ بوم ۔ پاک طینت۔
اقصا ۔ نواح ۔ اطراف۔
سالوک ۔ راہرو۔
قاصد ۔ ارادہ کرنے والے ہوکر۔
رز ۔ انگور۔
زرع ۔ کھیتی۔

صفحہ ۷۶

گرم رو ۔ مستعد ۔ آمادہ۔
قوی ۔ سخت ۔ بسیار۔
ہجوع ۔ آرام ۔ نیند۔
تہلیل ۔ لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللہ کہنا۔
جوع ۔ گرسنگی ۔ بھوک۔
ربع ۔ خانہ ۔ گھر۔
تصحیف ۔ لکھنے مین جانکر غلطی کرنا ۔ یہان الفاظ کے ہمشکل کرنے سے مراد ہے مثلاً بوسہ کو توشہ کرنا۔
توشہ ۔ راہ کی روٹی ۔ مرکب ہے توش بمعنی سینہ اور ہا سے نسبت سے۔

مرا .... بوسہ بہ

اس نے کہا کہ میرے لئے بوسۂ تعظیمی کو بدل دیجئے اور توشہ دیجئے کیونکہ بھوکے کے واسطے توشہ بوسہ سے بہتر ہے۔
کفش ۔ جوتی۔
ایثار ۔ غیر کی حاجت کو اپنی حاجت پر مقدم رکھنا ۔ کرم ۔ بزرگی۔
سبق بردہ ۔ سبقت لے گئے ہوئے۔

بایثار .... مردہ انہ

کرم مین بازی لے جانے والے جوانمرد ہین نہ دل بجھے ہوئے شب بیدار۔
مقالات بیہودہ ۔ گفتار ہائے ناحق ۔ بڑبڑانا۔
دم بے قدم ۔ قول بے عمل۔
خیل ۔ گلۂ اسپان۔
بادپائے چو دود ۔ ایک مشکی گھوڑا۔

اَدہم - سیاہ گھوڑا۔

پیش گرفتن - سبقت کرنا۔

تگ - دوڑ۔

ژالہ - اولہ۔

تو گفتی - گویا۔

ہامون - جنگل۔

صفحہ ۷۷

ہمتا - مثل - نظیر - برابر - مانند۔

جولان - دوڑنا - گھوڑون کا دوڑانا۔
گھوڑے کو کاوے پر لگانا۔

ناوَرد - جنگ - رن۔

دستور - وزیر۔

سماط - دسترخوان (سُمُط جمع)۔

دست بدندان کندن - افسوس کرنا۔

موبد - دانشمند - پیشواے آتش پرستان۔

دُلدُل - سفید سیاہی مائل خچر جو حضرت
علیؓ کی سواری مین تھا اور جسکو حاکم اسکندریہ
نے پیغمبرِ خدا کی خدمت مین بھیجا تھا۔

دوش - گذشتہ رات۔

صفحہ ۷۸

فاش - پراگندہ - مشہور۔

تشریف - خلعت۔

کسے .... سرش
جو شخص اُس کے قریب حاتم کا نام لیتا
تو وہ ضرور اُس سے جھنجھلا اُٹھتا۔

بادسنج - مفلس - نادار - تہیدست۔

خون خوردن - قتل کرنا۔

پے گرفتن - سراغ لگانا۔

صفحہ ۷۹

پوزش - عذر۔

بپاے - قیام کیجئے۔

ایدر - اس جگہ - اب۔

مہم عظیم - اشد ضرورت - سخت کام۔

برپا جستن - اُچھل پڑنا۔

ترکش - تیردان -
کش - سینہ -

صفحہ ۸۰

فتراک - شکار بند -
شاطر - دلاور - چالاک - قاصد -
ازین در - ازین باب - اس قسم کی -
مہر - اشرفی -
منشور - فرمان (مناشیر جمع) -
مولا - آقا -
بشیر - بشارت دینے والا -
خوشخبری دینے والا -
نذیر - ڈرانے والا - نُذُر جمع
} القاب رسول

صفحہ ۸۱

تیغ نہادن در قومے - قتل کرنا اس قوم کا -
بنگاہ - مکان جہاں نقد و جنس رکھتے ہیں -
بھنڈار خانہ -

فانید - شکر سفید - مصری -
تُنُک - گون - برتن جس کا پیٹ بڑا گردن چھوٹی اور منہ تنگ ہو -
نوال - بخشش -

صفحہ ۸۲

گل - دلدل -
ظلمت - تاریکی -
ذیل - دامن -
سقط - بیہودہ باتیں - نا ملائم کلمات -
نفرین - بد دعا - کوسنا -
بر - خشکی - جنگل -
زان - ملکیت -
منکر - بد - خراب -
عالی محل - بلند مرتبہ -
وحل - کیچڑ - دلدل -

صفحہ ۸۳

اَحْسِنْ اِلیٰ مَنْ اَسَا - اس شخص کے ساتھ

نیکی کر جس نے بدی کی۔

سائل۔ مانگنے والا۔ بھکاری۔

پوشیدہ چشم۔ اندھا۔

اِفطار۔ روزہ کھولنا۔

نرگس۔ آنکھ استعارۃً۔

دیدہ برکردن۔ آنکھ کھولنا۔

صفحہ ۸۴

چُغد۔ اُلّو۔ کھوسٹ۔

توتیا۔ سرمہ۔

جُرّہ۔ نر باز۔

گنجشک۔ چڑی۔

حَمام۔ کبوتر۔

چوبہ۔ تیر۔

ہَدف۔ نشانہ۔

راحِلہ۔ سواری کا جانور۔

صفحہ ۸۵

ساربان۔ شتربان۔ مرکب ہے سارہ یعنی اونٹ اور بان کلمۂ محافظت سے (بجائے ساربان ساروان بہتر ہے کیونکہ اس مین لطف روِیِ مضاعف کا ہے)۔

مَشَائخ۔ جمع شیخ کی ہے۔ بوڑھے۔ بزرگ۔ یہان صوفیون سے مراد ہے۔

مردے۔ اس مین یاے ایمائی ہے یعنی مردے کامل۔

مُلاخ۔ ایک شہر کا نام ہے۔ ایک جزیرہ ہے۔

سنگلاخ۔ پتھریلا مقام۔ سخت زمین جہان کھودنے پر پتھر نکلین۔ اس مین لاخ کلمۂ ظرفیت ہے۔

اوباش۔ لُچّے۔ بدمعاش۔ شہدے۔ کمینے۔ یہ جمع ہے واش کی اور وبش مقلوب بعض بوش کا ہے۔

قاعدہ

بول چال مین کبھی کبھی بعض کلمہ کے حرفون کی جگہ مین تبدیلی ہوتی ہے۔ جب آخر سے

با ترتیب اولٹجاتا ہے تو اسکو قلبِ مستوی
کہتے ہین جیسے روم و مور اور جب درمیان سے
کوئی کلمہ اُلٹتا ہے تو اسکو قلبِ بعض کہتے ہین
جیسے قفلی کو بیچنے والے ُقلفی پکارتے ہین۔
شوریدہ رنگ۔ بگڑا رنگ۔ بگڑا حال۔
پریشان حال۔
بسر وقتِ کسے اُفتادن۔ بحالِ
کسے وارسیدن۔
کسے .... چونار
جس کو کسی دوست سے محبت ہو جاتی ہے
کیا نہین دیکھتے ہو کہ وہ دشمن کی اذیتین کیسے
سہتا ہے۔
وہ تو اپنے ہاتھون سے کپڑے پھاڑتا ہے
جیسے کانٹون سے ٹکڑیان پھٹ جاتی ہین
بلکہ خون در دل اُفتادہ یعنی عاشق انار کی طرح
کھل جاتا ہے۔
مراعات۔ سلوک۔ رعایت۔

شوریدہ سر۔ دیوانہ۔
صفحہ ۸۶
ظن۔ گمان۔ تہمت (ظنون جمع)۔
وِلایت۔ ولی ہونا۔ صاحب کمال ہونا۔
فراز۔ بند کرنا۔ کھولنا۔ لغات اضداد سے ہے۔
در .... فراز
خداشناسی کا دروازہ اُن لوگون کے لئے
کھلا ہے جنکے منہ پر بہشت سے دروازے بند ہین
یعنی جنکو کوئی پاس آنے نہین دیتا وہی باکمال
خداشناس ہین۔
خُلد۔ بہشت۔
نواخانہ۔ بندیخانہ۔ قیدخانہ۔
خریف۔ خزان کا موسم۔ ساونی کی فصل
جس مین جوار۔ مکئی وغیرہ ہوتی ہے۔
طریف۔ نادر۔ عجیب غریب۔ نوزاد۔ نیرمیوہ۔
مُسرف۔ خراج۔ بیجا خرچ کرنے والا۔
آمدنی سے زیادہ خرچ کرنے والا۔

زہرہ - پتہ - طاقت -

فردا - آیندہ الاکل - کنایہ قیامت سے ہے -

لئیم - کنجوس - ناکس -

(بخیل وہ ہے جو خود کھاوے اور دوسرون کو نہ کھلاوے - اور لئیم وہ ہے جو نہ خود کھائے اور نہ دوسرون کو کھلائے) -

کمین - گھات - تاک -

(در کمین حال ہے پسر کا یعنی تاک مین لگ کر)

ممسک - بخیل - کنجوس - روپیہ پیسے کا تھامنے والا -

کم زن - کم ہمت - عاجز - بے وقعت حقیر فرومایہ -

بیباک رو - دلیرانہ روش رکھنے والا -

میزر - تہ بند - تہمد - چادر - شلوار - زیر جامہ - پایجامہ -

چنگ در ناے نہادن - لقمہ گلے سے اترنے نہ دینا - بخل کرنا -

چنگی - چنگ نواز -

نائی - نے نواز -

صفحہ ۸۷

عیال - زن و فرزند و دیگر رشتہ دار جنکا نان و نفقہ صاحب عیال کے ذمہ ہو -

(۱) بدی مین یا سے خطاب ہے یعنی بد ہستی -

(۲) منال یعنی شکایت نہ کرنا -

چشمارو - اکثر کاشتکار کوے کو مار کر ایک بانس مین باندھ دیتے ہین اور اسکو کھیت مین گاڑ دیتے ہین - جسکے سبب سے کوئی چڑیا کھیت مین نہین جاتی - اسی کو چشمارو کہتے ہین - یہ دفع نظر بد اور حفاظت کے واسطے ہوتا ہے (ظاہر ہے کہ چشمارو کے گر جانے پر پرندے سیر ہو کر کھا سکتے ہین - اسی طرح بخیل کے مرجانے پر عیال اسکے مال پر تصرف کر سکتے ہین) -

طلسم - ڈراونی صورتین جو خزانون پر حفاظت

کے خیال سے بنا دیجاتی ہین۔

صفحہ ۸۸

آہختہ۔ مخفف آہیختہ۔ کشیدہ۔ آویختہ۔

ہَول۔ خوف۔

بدِ مَردُم۔ لوگون کی بُرائی کیونکہ بیمار مرنا لوگون کے حق مین بد ہے پس بیمار مرنا جیسا لوگون کی بُرائی ہوئی۔

چارسو۔ حلقہ۔

قِصاص۔ بدلہ لینا۔ مقتول کے بدلے قاتل کو قتل کرنا۔

جاسے۔ ایک زندہ دل۔

جَوے۔ کنایہ احسان اندک سے ہے۔

عُوج۔ ایک کافر کا نام ہے۔ اتنا لمبا آدمی تھا کہ طوفانِ نوح کا پانی اُس کی کمر تک تھا۔ حضرت موسیٰ نے اپنا عصا اُس کو مارا تو اُس کے ٹخنہ پر پڑا اور وہ مرگیا۔ دیکھیئے عُوج کے قد و قامت دیکھئے ہوئے عصا کی کیا حقیقت اسی طرح بلاے سخت کے مقابلہ مین جو بھر خیرات کی کیا مقدار ہے مگر غلبہ اسی کو حاصل ہے۔

صفحہ ۸۹

بُقعَہ۔ مکان۔ خانقاہ۔ مندر (بقاع جمع)

رَحمَۃُ العَالَمِین۔ اہلِ جہان کے لئے رحمت (یہ لقب خدا کی جانب سے خاص پیغمبرِ خدا کا ہے)۔

عدو .... ندانند ہم

اے سعدی تو اس سرزمین مین جہان ابوبکر سعد ایسا جہانگیر ہے دشمن کا قدم نہ دیکھے گا۔

اے بادشاہ کہ اہلِ جہان تیرے دیدار سے خوش ہین (احسان وکرم) سے سارا جہان لے لے خدا کرے تیرے چہرے پر خوشی بنی رہے۔ تیرے عہد مین کوئی کسی سے غمدیدہ نہین ہے۔

اور چمن میں کوئی پھول کسی کانٹے کا ستم رسیدہ
نہیں ہے تو تو دنیا میں خدا کی مہربانی ہے
ہے جیسا کہ پیغمبرِ خدا اہلِ عالم کے لئے رحمت
ہیں۔ اگر آپ کی کوئی قدر نہ جانے تو کیا پروا
کیونکہ لوگ شبِ قدر کی بھی قدر نہیں جانتے۔

مِس ۔ تانبا۔

دادار ۔ عالم ۔ خدا۔

پامرد ۔ مددگار۔

چہ گفتم ۔ چہ خوش گفتم یعنی میں نے بہت ہی خوب کہا۔

چو حل کردم ۔ جب میں نے اس راز کو حل
کر لیا یعنی میں تاڑ گیا۔ میں بادشاہِ شیراز
کو خوشخبری دیتا ہوں۔

صفحہ ۹۰

خشاب ۔ چوب ۔ لکڑی۔

جہانسوز .... داغ
ظالم کا مر کر دوزخ میں جلنا اس سے بہتر
ہے کہ لوگ اُس کے ظلم کے داغ میں جلیں۔

کاروان زدن ۔ قافلے کا لوٹنا۔

سقف ۔ چھت ۔ آسمانہ (سُقُف و سُقُوف)

لانہ ۔ چڑیا کا چھتہ ۔ پرندوں کا جھونا

صفحہ ۹۱

عَسَس ۔ شب گرد ۔ چوکیدار ۔ عاس
کی جمع ہے بطور مفرد مستعمل ہے۔

یُوسُف ۔ پسر یعقوب ۔ یہاں کسی
عزیز سے مراد ہے کیونکہ خاص لوگ عام
مراد لیتے ہیں ۔ چونکہ حضرت یوسف
بھائیوں نے اقرار کیا کہ یوسف کو بھیڑیا
کھا گیا اسلئے آج تک زبان زد خلائق ہے

مُحکم ۔ مضبوط ۔

اَساس ۔ بُنیاد ۔

یکران توسن ۔ اصیل گھوڑا۔

صفحہ ۹۲

داؤد در شیشہ ۔ جن و آسیب کو عامل لوگ
بوتل میں بند کرتے ہیں اور اس کو کسی محفوظ جگہ

[illegible]

آیا۔ کھولا تو ایک پیارا بچہ پایا اور اسکو بیٹا بناکر پالا۔ اس طرح اللہ تعالیٰ نے حضرت موسٰی کو بچایا۔

صفحہ ۹۴

چو .... گشد

جب سلطانِ عزت یعنی خدا تعالیٰ اپنا جلال ظاہر کرے تو تمام جہان نابود ہو جائے۔

چاوش ۔ نقیب لشکر و قافلہ۔

یل ۔ پہلوان۔

نخچیر ۔ شکار۔

پیغولہ ۔ گوشہ۔

صفحہ ۹۵

راغ ۔ جنگل۔

کرمک ۔ کیڑے پتنگے ۔ یہان جگنو سے مُراد ہے۔

حاصل حکایت

خدا سے ذوالجلال کے دربار مین مقرب فرشتون اور اولوالعزم نبیون اور ولیون کی شان یون ہی ہے جیسے جگنو کا حال آفتاب کے سامنے۔

الله و بس ۔ خدا ہے اور وہی کافی ہے (یہ کلمہ بادشاہ کی زرینہ پوشاک مین نقش کیا ہوا تھا)۔

سجا بوسہ دادن ۔ آداب شاہی بجالانا۔

پشت پا زدن ۔ ترک کرنا۔

حاصل حکایت

کسی نے سعد زنگی کی تعریف کی خدا کرے اسکی قبر پر رحمت نازل ہو۔ بادشاہ نے اس کے لائق قدر کی اور انعام دیا اور ایک خلعت عطا فرمایا اُس خلعت مین اللہ و بس لکھا تھا۔ اس کلمے کو دیکھکر اُس کے ہوش جاتے رہے۔ اپنے جامے سے باہر ہوکر اُس خلعت کو اُتار کر پھینکدیا اور بیقرار ہوکر